

અર્પણ

૧૫

જેમણે સલાહ સૂચન અને પ્રેમભરી ટીકા કરીને આ
પુસ્તકનાં અનેક પાના મારી પાસે ફરી ફરી
લખાવ્યાં છે એવી બે પ્રેમાળ ભત્રીજીઓ

ચિ. નીલા મહેતા

તથા

ચિ. આશા મહેતા

—ને

લેખિકાનાં પુસ્તકો

એકાંકીઓ :

કાંઈને કહેશો નહિ
 રાજની રામાયણ
 ચક્રમક
 પરણું તો એને જ
 દેવ તેવી પૂજા
 પ્રેક્ષક માફ કરે -
 સ્વપ્ના કે સત્ય

ત્રિઅંકી :

પ્રણયનાં રંગ
 જીવન અંધારાવાત

કટાક્ષ લેખો :

તીર અને તુષ્કા

અન્ય :

સમ ગીતો તથા લોક ગીતોની ગૂંથણી
 સંસાર-સાગરને તીરેથી (સાંસારિક પત્રો)

હવે પછી :

પ્રાન ન કરોયો કાઈ - ત્રિઅંકી જપાય છે.
 જરતી અને જોટ - એકાંકીઓ જપાય છે.
 રાગ અને ત્યાગ (ત્રિઅંકી)
 - કીર્તિની દીવાલ (નવસિકા સંગ્રહ)

નિવેદન

પુસ્તક લખવામાં મળ પડે છે પરંતુ નિવેદન લખવામાં સંજોગ જ થાય છે. શું લખું? ક્યાઈકે વાંચું? છે કે “જ્યારે પોતાનું પુસ્તક બોલવા લાગે ત્યારે સેખકે ચૂપ થઈ જવું જોઈએ” ખરી જ વાત છે. કહેવાનું પુસ્તકમાં જ કહું, હવે આ વધારો શા માટે? છતાં એટલું જરૂર કહું કે પુસ્તક લખવામાં મને અનેરો આનંદ મળ્યો છે. આશા છે કે વાંચનારને પણ એમાંથી ઠંછક તો મળશે જ. વાંચનમાં આનંદ ને રસ ઉપરાંત થોડાક વિચારો પણ જો જગાડી જાય તો લખ્યું સાચું માનીશ.

રંભાબેન ગાંધી

શ્રી એમ. પી. ગાંધી,
૧૧, હંસુલ્સ રોડ,
ગિરિકુંજ,
મુંબઈ-૭.
ટેલીફોન : ૭૩૫૨૬

રંગભાષિત ગાંધીકૃત
સંસાર-સાગરને તીરેથી

સંસાર-સાગરને તીરથી

પત્ર ૧ લે।

પ્રિય સુધાએન,

તારો પત્ર મળ્યો, સ્ત્રી જીવનમાં, અને તેના પ્રશ્નોમાં તું જિંડો રસ ધરાવે છે તે હું જાણું છું ને એ મને ગમે પણ છે; કારણ કે હું માતું છું કે તારા જેવી લલ્લેરી બહેનોએ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે. 'સ્ત્રી જીવનના તળકા' એ પર તે નિર્બંધ લખવો શરૂ કર્યો છે ને તે માટે હું જે કંઈ જાણતી હોઉં અગર મારા કાર્યક્ષેત્રમાં મેં જે કંઈ જોયું જણ્યું હોય તે બધું તને લખું એવી ઇચ્છા પણ તે તારા પત્રમાં દર્શાવી છે. પણ એન મારી ! ખાટલે મોટી ખોટ કે પાચો જ ન મળે...અહીં લખનાં આવડે છે જ જાને ? આપણે તો ભાર્ગ શક્તિ અનુસાર કામ કરી જાણીએ, લખવાનું કામ તો તારા જેવી લેખિકાનું. જો કે હું ધસીયાર કહું છું કે જે ખરી હકીકત જાણે છે તે લખતાં નથી કે લખી શકતાં નથી ને જે લખે છે તે કશું જ અંદરનું જાણતાં નથી, અથવા કહીએ કે જે જુએ છે તે બોલી શકતાં નથી ને જે બોલે છે તે જાણતાં નથી, પરિણામે લખાણમાં ખરી હકીકત આવી શકતી જ નથી, ને જે આવે છે તે તારા જેવી લેખિકાની કલ્પના માત્ર જ. ખોટું ન લગાડતી, મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે તું જે કંઈ લખે છે તે કારી કલ્પના જ છે ને એમાં ખરી હકીકતનો સમૂળો અભાવ છે. ના ભાઈ ના...એવું કહીને મારે ક્યાં જવું ? ને આખરે કલ્પના ક્યાંથી આવે છે ? હકીકતના આધારે જ ને ? પરંતુ દરિયોમાં પડનારને, એમાં જિંડા જીતરનારને જ મોતી તો લાગે છે, કડિ જિમા રહેનારને છીપણાં જ મળે ને ? તું કહી શકે:

કેળડુ કદાપણ ડાંગે છે તો આપ ને અનુભવનાં મોતી ! ખરેખર સામાજિક કાર્ય કરતા કરતા અનુભવો તો ધણા જ થયા છે મારા કાર્યક્ષેત્રનાં ઘણી બહેનોના સમાગમમાં આવી છું, તેમનો નિકટનો પરિચય પણ કેળવ્યો છે, એમના સુખદુઃખમાં લાગ લેવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે ને એમનાં અતરની વાતો પણ જાણી છે પરંતુ એ બધું લખવાની આનંદત જોઈએ ? તખ્તાશુભા ફેરી ફનીંગ થોડી જ થયે છે ? એને પણ સજ્જના સજ્જગાર જોઈએ છે, કલ્પનાના એાપ જોઈએ છે ને વાત હોય તે કરનાં રૂપે રંગે રૂડી લાગે, વાચનારને ગમી જાય, સ્પર્શી જાય એવી લાપાસોની પણ જોઈએ છે એ બધું લાવું કયાથી ? એ કામ તો તારા જેવી લેખિકાનું જ જાણે છે ને કે જ્ઞાન વિના ભક્તિ પાગળી છે ને ભક્તિ વિના નાન પાગળું છે. એવું જ કહીક આ જાળનમાં કહી શકાય ખરું અનુભવ વિના ફેરી કલ્પના નકામી છે ને કલ્પના અને લાપાના ભડોગ વિના નયોં અનુભવ પણ લખવા માટે નકામો છે જોયું ને કેવી ઉવમાં ગોધી કાઢી તે ! એ તો દીધે જ રાખવાનું, કેમ ? તમે લેખિકા એવું જ નથી કરતા ! ! ? જવા દે, નકામી ગુસ્સે થઈ જઈશ તો મારે તો પ્રથમ ગ્રાસે જ મક્ષિકા જેવું થશે માઝ આટની તક મળી છે તે પણ જ પાછું જશે માટે આડી અવગી વાત મૂકીને લખવાનું જ લખી નાખું પણ હાં હું તો મારા અનુભવોનું વર્ણન કરી જઈશ પણ એને સમ્બોધી સજ્જગારવાનું ને એ વર્ણન વાચવું ગમી જાય એવી રીતે જવાની ને ગોઠવીને મૂકવાનું કામ તો તારે જ કરવું પડશે યાદ આવે છે મારી બા પત્ર વખાનતી હતી તે ? એ તો જોઈએ જ જતી કે “ દીકરા કનુ તારી માના ધણા ધણા હેનથી આશિષ તને માલૂમ થાય જે હમણું પૈસા ન મોકનતો તારું શરીર સાચવજે ને દીકરા ! તને માલૂમ થાય જે ” ને હું બાને કહેતી કે બા આમ ન લખાવ કાગળ જરાક ગોઠવીને તો લખાવ ને એ જગમ દેતી કે ‘ કમુદ ! તું પહેનાં બધું મારું સામળી ને, ને પછી તું તારે

એ...યને નિરાંતે સરખું ગોઠવીને લખી નાંખજે.' જેવી ખાતી હાલત મારી પાસે હતી એવી જ કંઈક અંશે મારી હાલત તારી પાસે છે માટે એક વિનંતિ પહેલાં જ કરી લઉં કે હું તો કહેવાનું કહી જઈશ પછી તું તારે એ...યને નિરાંતે બધું ગોઠવીને લખજે સમજ ? શરૂઆત ક્યાંથી કરું એ જ સૂઝતું નથી, આરંભ જ અધરો છે. છતાંયે તારો આગ્રહ છે તો લખું તો છું જ. પણ જો એખાને મગ બધું જ બેથું ભરડો માથું હોય તો જરા સુધારીને વાંચજે ને મારા ખતેવી પાસે મારો કાગળ મૂકીને મારી રેવડી લાલ્યાદાર ન કરાવતી હં !

આજે તો અમારા પાડોશમાં, આજે જ બનેલી ઘટના વિષે લખું છું. અમારા પાડોશી ચીમનભાઈને થોડા ડોક્ટર આવ્યા છે સૌનું ખ્યાત ત્યાં જ છે, ઘરનાં માણસોના મોં પર ચિન્તા દેખાય છે ને દોડાદોડી થઈ રહી છે ને કમળાગેનની કારખી ચીમો બહાર સંભળાય છે. બીચારાં કમળાગેન, હિમર તો હજી માંડ ૪૦-૪૨ હશે એટલામાં તો એમને આઠ સુવાવડો આવ્યાં ગઈ છે, શરીર તો સાવ ન'ખાઈ ગયું છે ને મોં તો રૂની પૂગી જેવું થતું ગયું છે, ને ન થઈ જાય ? આટલી જ હિમર, ને એમા આટલી સુવાવડો ને પાછી એમની હેજ પણ ભારે ખરાબ, બધા જ દલાડા વગતગ નિઝાનામાં જ કાઢવા પડે. પેટમાં પાણીયે હમે નહિ. ને છેલ્લા ચાર વખત ચર્ચા તો હાર્ટ પર પણ દળાણુ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં કમળાગેનને પાછું બાળક આવવાનું છે એટલે સૌના મન નેંચાં છે. જોકે મન જાંચા છે તે કમળાગેન પરના પ્રેમ ખાતર છે એન માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી. જો ખરો પ્રેમ હોય તો આવી અવસ્થામાં એમને મૂકે જ નહિ ને ! પરંતુ આ હિમરે જો હવે ચીમભાઈ ધરસંગ થાય તો ક્યાંઈના ન રહે, ન વજુના ન તેરના કે ન જીવનના મેળના. આ હિમરે એમને બીજું મગે નહિ ને કેપાધિનો પાર નહિ. જો કે આ હિમરવાળાને પોતાની દીકરી દેનાર હજી દિંદમાં વર્ણા મા-બાપો છે પરંતુ આટલાટલા છોકરાં પરકેશ્યુ આપે ? ને છોકરાયે,

શું એક જ છે? ખામું ધામિયું જ રહેવાયને? ને આ જ વિચારે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જ એમના પતિ તથા સામુ વગેરે કમળા-બેનને ૭૪ બચાવવા આકાગ-પાતાળ એક કરા ગ્લા છે. લોકો ને લાગે કે વધુ માટે ખીયારા કેટલું કરે છે? ખર્ચ રીતે આ બધું કરે છે ને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જ કરે છે ને? આ દુનિયામાં જે બદાગી દેખાય છે તેવું જ અદરથી નથી હોતું. થોડા દહાડા પહેલા ખુશના થિયેટરમાં એક નાટક 'જેયુ'. જ્યાં જ પાત્રોના મોં પર મોરા હતા, કોઈએ ગમનું મોરું પહેતું તો કાઈ ને ગાત્યનું. ને ઉપરથી રામ લામનો તે અંદરથી રામ નહાનો ને રાવણ તે અંદરથી રાવણ નહોનો એ જોઈને મને થતું કે આપણે મો દુનિયાને દેખાવવા જુદી જુદી જાતના મોં પહેડોને જ નથી ફરતાં! ને પરિણામે લોકો આપણને જ્યાં જુએ છે તેવાં તો આપણે નથી જ અર્થાત્ મોરાંને કારણે આપણે જ્યાં છીએ તેવાં તો લોકોને નથી જ દેખાતા. કાંઈએ કહ્યું છે ને કે આપણે ત્રણ રીતે ઝોળખાઈએ છીએ: ખીજ આપ-ણને જે રીતે જાણે છે તે, આપણે આપણી જાતને માનીએ છીએ તે, ને આપણે ખરેખર છીએ તે.

જેયુને! મારું તો આતું જ છે, વાત કરતીંતી કમળામેનની અને નીકળી પડી ક્યાંની ક્યાં? હાં! તો કમળામેને આ રખને તો મૃત્યુને દરાતું છે ને સૌના જામ હોડા જોડા છે કહાય તું એરી ઉડીશ કે કમળામેન જ, ખૂરખ! આ માટે પોતાની જાતને આવી સ્થિતિમાં મૂકે જ? આ વિચારના યુગમ. આ માટે વજ્રમાઝા બાળકોની વણખર ગેની કરે? વસ્તીનો નકામો વધારો ને શરીરનો ઘસારો...બન્ને એ રોડી સકે છે. તારી વાત ખર્ચ છે પરંતુ તું ધારે છે એટલી સફતી નથી. કમળામેન જેરી અનેક બહેનો આ દેશમાં છે જેનું આ બાબતનું કમ્બુ જ ચાલતું નથી પુરવ ધારે તે જ કરે છે. ખીયારા કમળામેન પૈસાનિક સાધને ધો અગણ્ય છે, ક્યાંથી મેળવજાં તે જાણનાં નથી, કે નથી તેનો તી રીતે ઉપયોગ

કરવો તે જાણતા; પરંતુ એપરેશનની વાત જાણે છે ને તે વાત એમણે પતિ સામે મૂકી પણ જોઈ છે; પરંતુ પતિ કે પતિનાં મા એ વાત માનતાં નથી તે ન માનવામાં એક જ કારણ છે કે કમળાબેનને એકેય દીકરો નથી તે દીકરા વિના વંશ કોણ રાખે? જે લાવ કમળાબેનના પતિના મનમાં ને સામુના મનમાં છે, તેવો જ લાવ કમળાબેનના મનમાં પણ જીંડે જીંડે તો ખરો જ કે મરતાં જીવતાંયે જો એક વંશ રાખનારો થાય તો ખડુ સારું એટલે આઈ આઈ દીકરોયો છતાં-તું ગમરામ્મ નહિ, આઈ દીકરીઓ જીવતી નથી. કહે છે કે સ્ત્રીનાં જરૂયાં ને કુંભારનાં ઘડયાં કંઈ બધાં જ જીવરતાં નથી, તોયે છ દીકરીઓ તો હયાત છે જ, ને આજે નવમી મુવા-વડમાં સૌ દીકરાની ઘડ જોઈને એકું છે ને કંઈક બાધા આખાઓ રખાણી છે. પરંતુ આમાં માણસનું શું ચાલે છે? ખરેખર જ-પ-મરણનો દોર પ્રભુએ એવો તો એના હાથમાં રાખ્યો કે એમાં માણસની ભુક્ષિ કંઈ જ કરી શકતી નથી. જોકે હવે તો એ દિશામાં પણ અજગ અખતરા ઘરા લાગ્યા છે. સ્ત્રી-પુરુષના મિલન વિના બાળકો ઉત્પન્ન કર્યાં છે, બાળકનો પિતા કોણ છે તે જાણવાની બાળકની માને જરૂર પડતી નથી તો જોવાની કે મળવાની તો પડે જ શાની? કસ્ટર્ડ મોની જેમ કસ્ટર્ડ બાળકો વિદ્યાને ઉત્પન્ન કર્યાં છે ને એમાં ફક્ત માની જ જરૂર પડે છે, બાપની નહિ. આથી પણ એક ડગલું આગળ જઈને ટયુબમાં પણ બાળક ઉત્પન્ન કરવાનો અખતરો ઘડ રહ્યો છે. એ ટેસ્ટ ટયુબ બાળકો, કહે છે કે, દરેક રીતે સંપૂર્ણ થશે...કુદરત પર કસ્ટર જીવ મેળવશે! ને ઉપરબેઠો સર્જનહાર એની કૃતિની કરામત પર રોશે કે હસશે તે તો કોણ જાણે...ખાટકું બધું હોવા છતાં છોકરો કે છોકરી તે ધાર્યા ઉત્પન્ન કરી સકાયાં નથી પરંતુ એ પણ ધાતું કરશે એમ લાગે છે. ખરેખર અમાણે માણસની રચના કરીને હાથ ધોઈ નાખ્યા લાગે છે. એની મહત્ત્વાકાંક્ષાની કંઈ હદ જ નથી. એ એના સર્જન

હારની હરીફાઈમાં જાણે જીતરી રહ્યો છે પરંતુ જાણતો નથી કે એ મહાન શક્તિની આગળ એ તો એક રમકડું છે, ને એ શક્તિ આપના એક પલકારામાં મારશે ત્યારે માનવની આ લખી સિદ્ધિઓ આ કીર્તિના કાગિરા ને આ મેળવેલી અમોઘ શક્તિઓનો ક્ષણભરમાં નાશ કરી નાખશે જોયું ને ! પાછી હું બીજે રસ્તે ફંટાણી તે

પણ સાઈસાળ, લગ્ની થઈને તું આ બધું તારા નિબંધમાં લખી ન મારતી. જોઈતું જોઈતું લઈને બાકીનું ફેંકી દેજે... થઈ રાખજે ને કાંકરા ફેંકી દેજે. હંસ જેમ દુધ લઈ લેજે ને પાણી ફેંકી દેજે. ખરું પૂછ તો લેખકોનું કાર્ય તો એ જ હોતું જોઈએ ને ?

હા તો મૂળ વાત પર જ આવું. કમળાએ ને છેડા છૂટકો થઈ ગયો છે. ઓરડામાંથી બાજકને રડવાનો અવાજ આવ્યો ને સૌના મોં પર પ્રમાર્થચિન્હ ફરી વળ્યું. શું આવ્યું ? થોડીવાર સૌએ રાહ જોઈ, કાન સરવાં કર્યાં, આંખો એ ઓરડા તરફ સ્થિર કરી; પરંતુ ન સંભળાયા આનંદોદ્ગાર કે ન વગાયાં ચાળાં વેનયુ. એટલે બહાર બેઠેલાનાં હૈયામાં ચિરાડ પડી. શું આવ્યું ને સમજાવ મયુ જનારે ? મનો માણસ તરણને બાંહે તેમ રહી સડી દિશ્મન એકઠી કરીને એમના પતિએ પૂછ્યું. શું આવ્યું ? અદરથી જરાબ અગ્યો કે લેણીયાત, માંગણીવાળા. એ જરાબ મળનાં જ એકી સાથે ચાલે જિંડા નિસાસા નાખ્યા. કમળાએ ન બચી ગયાં તે માટે થયેલો ક્ષણિક આનંદ બુક્કાઈ ગયો ને પાછી દીકરી આવી એ દુઃખ સૌના હૃદયો પાળી ખાત્રા લાગ્યું, બેગા મજેલાઓએ વચનોની ઝડી વરસાવવી શરૂ કરી દીધી ‘માંડવો આવ્યો’ ‘એમના વિના અહીં શું અધરું હતું’ પથરો આવ્યો ‘લેણીયાન આવી’ ‘માંગણા તાળી આંતરી’ કરો ‘કોથળા તૈયાર’ અણમતી વણમગેલી દીકરી આવતાં, માં પણ અણમતી બની ગઈ. બીયારી, માં...એને પણ છોકરાની જ આશા હતી ને ! છોકરા માટે તો એ માત સામે મુઠ્ઠા બેસવા તૈયાર

થઈ હતી હતથિ છોકરી આવી એમાં એનો શું દોષ ? ખીચારી
ખાળકી ! જન્મનાં જ અગમ્યમણી બની ગઈ. કપીરે કહ્યું છે કે
'તથા તું આપા જગત મેં લોક દસે, તું રોય; એમી કરની કરકે
જા, તું હસે, સખ રોય' કવિને ખબર નહિ હોય કે હિન્દુસંસારમાં
દીકરી આવે ત્યારે કાષ્ટ હસતું નથી ને તેમાંથી આહમી નવમી
દીકરી આવે ત્યારે તો શોકતું જ વાતાવરણ જામે છે. સૌ રડે છે,
ને છોકરી પણ રડે છે પરંતુ એને ગળથૂથી પાવાનીયે કાષ્ટને ધમ્મ
થતી નથી ને વગર વાંકે વગર દોષે દીકરી ને મા બંને દંડાઈ જાય છે.
કમળાબેનની આ દીકરી તો ગુલાબના ગોટા જેવી હતી. પરાયે
વહાલી લાગે એવી. કુદરત પણ દયાળુ છે કે આનું આવાગમન
કાષ્ટને નહિ ગમે માટે એનામાં એવું કંઈક જરૂર મૂકું કે જોનારને
સફળે ગમી જ જાય. જનાયે કાષ્ટને ન ગમી, કાષ્ટએ એના પર
વહાલ ન વરસાવ્યું. આની જગ્યાએ છોકરો હોત તો ? તો તો આનંદ
આનંદ થઈ રહેત, પેંડા વહેંચાત, સાકર વહેંચાત, ને દીકરો કશું જ
કપી કારંયા વિના, કેવો નીવડશે એ જાણ્યા વિના પણ ધણે પૂજાત.
કેટલો ભેદ છે હિન્દુસંસારમાં દીકરા ને દીકરી વચ્ચે ? દીકરો કુળદીપક,
વંશરાખનાર ને દીકરી એ તો લેણિયાત ને માંગણાવાળી ને પારકા
ધરની વસ્તી એના માટે શું લાગણી થાય ? દિ વાળે એ દીકરા પરંતુ
ધણીવાર તો ઘાટ વાળે છે તોયે દીકરા એ દીકરા ને દીકરી એ
દીકરી જ ! સૌ દીકરા જ માંગે છે, કાષ્ટને છોકરી જોતી નથી સૌ
જગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે દીકરો દેજો, દેવ-દેવીઓની માન્યતા
માને છે કે દીકરો દેજો મા, દીકરો દેજો દેવ એ પ્રાર્થના સાંભળીને
મને ધણીવાર થાય છે કે જો જગવાન દરેક માળાપની પ્રાર્થના સાંભળીને
તથાસ્તુ કહી દેને બધાને દીકરા જ દીધેરાજે તો આ સંસારનું શું
થાય ? સારું છે કે જગવાન આપણી પ્રાર્થનાને મનુકારતો નથી ને
એવું ધાયું જ કરે છે ને જાગવાનેય શું કરે ? માણસની પ્રાર્થનામાં
સ્વાયં જ લયો હોય છે ત્યાં ?

પત્ર બહુ લખો થઈ ગયો, નહિ? પણ મારું તો એવું જ છે તે તું ક્યાં નધો જાણતી! લખું નહિ તો મહિનાઓ સુધી એક અક્ષર પણ લખું નહિ ને લખવા બેસું તો અટકું નહિ. લખવામાં શા માટે બોલવામાં પણ મારું એવું જ છે. તારા બનેલી તો ધણીવાર કહે છે જ કે તું બોલે નાહ ત્યારે એકદમ બોલે નહિ ને બોલવા માંડે તો પછી ગાડી અટકે જ નહિ... ભગવાને પણ અમારી ભારે જુગતે જોડી બેગી કરી છે ને! એ છે મહેતા મારેય નહિને લખાવેય નહિ એવા ચાર વેળની જરૂર હોય ત્યાં એક બોલે ને હું એકની જગ્યાએ ચાર! જો કે ધણીવાર નક્કી કરું છું કે હવે બોલે એ બે ખાચ, બોલે એ બીજા પણ પડી ટેવ તે ન દેજે એમ એકવાર પીન લાગીકે આખી રેકડ પૂરી થયે જ છૂટકો!

સરયુ મંદા મળમાં છે. મંદાને તારા જેમ સાહિત્યનો શોખ છે ખરો. કાંઈ વાર માસિકોમાં લખે પણ છે કદાચ માસીને પગલે ચાલે. સાહિત્ય ઉપરાંત કળાનો પણ શોખ છે. નૃત્ય, નાટક, ગરબા વગેરેમાં સારો ભાગ લે છે. મરયુ મંબીર છે એનો વિષય પણ એવો જ હતો. દર્શનશાસ્ત્ર એ કોલેજમાં લેકચરર તરીકે હમણાં જ નીમાણી છે તે સહેજ. અતુલ હતો તો યુગેપમાં જ છે. પાંચ છ મહિનામાં આવે છે. કાણ જાણે કેવો થઈ ગયો હશે! ચાર વર્ષે જેઈશ. એની ઇચ્છા તો યુગેપમાં સ્થાયી થઈ જવાની થતી હતી 'પરંતુ' અમને એ વાત ન રુચી ને સહભાગ્યે અમારી વાત માની ગયો ને ડિસેમ્બરમાં એ પાછો આવે છે. અહીંના બધા જ ખખર આપી દીધા.

તું જલદી પત્ર લખજે ને જો આ લખાણુ થોડું પણ કામમાં આવે ને તને ગમે તો લખજે. ને તો જ હું આગળ લખીશ, નહિ તો અહીંયાં જ અંધ... મારે કહેવાનું તો બહુંયે છે પણ કેવી રીતે કહેવું તે આરાડનું નથી. જો તું આને મોકારી શકે, કામમાં લઈ શકે તો જરૂર હું તને વધારે લખીશ... નહિ તો ચડઆત કરી ત્યાંજ અંત લાવી દઈશું. બીજું શું! મારા બનેલાંને મારાં વંદન. બાળકોને અશિષ ..

એ જ લિ. તારી બેન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણો!

પત્ર ૨ જો

પ્રિય સુધામેન,

તારો પત્ર મળ્યો. વાંચી આનંદ થયો. મારું લખાણ કામ આવશે, અને એ વિચાર પર વધારે લખીને મોકલું એવો તારો આગ્રહ વાંચીને વધારે આનંદ થયો, ને કેમ ન થાય ? તારા જેવી લેખિકા મારા લખાણને પસંદ કરે, ને લખાણની માગણી કરે એ જ મારે મન ધણી મોટી વાત છે. આવી તક કંઈ સૌને સાપ્કતી નથી માટે આવેની તક ઝડપી લઈને આપજો તો ઝુકાવી જ દેવાના ઝીએ આપજો તો હવે લખવાના જ. હવે તો તું ના કહીશને તોયે લખવાના 'ના હુંતો ગાંધશ' એવું જ તો !

તું લખે છે કે આ મુગમાં દીકરા-દીકરી વચ્ચે એવા ભેદ કોઈ નથી રાખતું. પરંતુ હું તારી વાત સાથે સમત થઈ શકતી નથી. બહુ બહુ તો તું એમ કહી શકે કે કોઈક એવા ભેદ ગમતાં નથી. ને એટલું પણ તું જે સમાજમાં રહે છે તે સમાજ માટે જ કહી શકે. બાકી મોટા ભાગના સમાજમાં તો એ ભેદ હજીયે છે જ ને એ ભેદ દરેક ક્ષેત્રમાં છે.

જન્મતાં જ શરૂ થતો ભેદ, જીવનનાં અતભાગ સુધી યાદમાં કરે છે. કહેવતોમાં સમાજની મિથુનિયું પ્રતિબિંબ પડે છે તે વાત તો તું માને છે ને ? એ કહેવતો પર જરા નજર નાખી જો તો 'પણ એમાંથી ધણું ધણું મની જશે...' ટકાની ડોશી ને 'હજી મુંડામણ. ' સ્ત્રી રહે તો આપથી ને જાય તો સગા બાપથી, ' બિજળી તોયે રાત, ' ' ડોશી કુંવારી ન રહે ', ' નેરી બગડી તેનો ભવ બગડ્યો. ' અને આવી તો કંઈક કહેવતો ટાંકી શકું પરંતુ તાગ જેવાને મંદિ

આટલો ઇશારો જ બસ છે, તેજબુને ઇશારો જોઈએ રૂઝા કંઈ દેવાય ? ડાશી શા માટે કુંવારી ન રહી શકે ? ને બેગી બગડે તેનો ભવ બગડ્યો કહેનાર એમ કેમ નથી કહેતા કે ધણી બગડ્યો-તેનો ભવ બગડ્યો... પુરુષ તો રસ્તો શોધી લે છે ને મોકળો થઈ જાય છે, બેરી બિચારી ફસાય છે છતાંયે આવી અન્યાય કરનારી કહેવત એને લાગુ પાડી દીધી છે. કહેવતોની વાત જવા દઈએ. વિરોધણો જોઈ જા. સી કુંવારી હોય ત્યારે એને આગળ... 'કુ.' પરણેલીને આગળ લાગે 'અ. સૌ' અને વિધવાને આગળ લાગે મંગાસ્વરૂપ ને પુરુષને નહિ કશું આગળ કે નહિ કશું પાછળ, એમ શા માટે ? કુંવારાને 'કુ.' કેમ નહિ ને પરણેલાને 'અ. સૌભાગ્યવંતો' કેમ નહિ... ખરું પૂછો તો એ જ અખંડ સૌભાગ્યવંતો રહે છે. ને રડેલાને 'હિમાલય સ્વરૂપ' શા માટે નહિ. કે રડેલા ને મારેલો બધું એના માટે સરખું જ છે ?

સ્ત્રીની રિયલિટી દર્શાવતાં જેમ વિરોધણો એને લાગેલાં છે તેવાં જ આશ્રુપણો પણ છે. સુડી, ચાંદલો, મંગળસૂત્ર, કંકણ, કડા, વીંટી ને વેષ. કોઈ પણ સ્ત્રીને જોતાં જ કહી શકે કે એ કુંવારી છે, પરણેલી છે કે વિધવા છે. પુરુષને એક પણ નિશાની નથી, શા માટે ? તું કહી શકશે ? ખરું પૂછો તો આવી નિશાનીઓની પુરુષને વધારે જરૂર છે. કારણકે આ યુગમાં એવા વિરક્ષા પણ પાક્યા છે કે જે એક લગ્ન છુપાવીને બીજાને પરણી બેસે છે ને બીચારીને ફસાવી દે છે. આવનાર તો ગામડામાં બળદિવાને આંકે છે તેમ આંકવા જ જોઈએ જેથી એ નિશાનીથી બોગી બાળા ચેરી જાય ને એ લય-સૂચક લાલખત્તીથી દૂર ભાગી જાય.

તને કદાચ લાગશે કે હું બહુ કડરી બની ગયો છું. સ્ત્રીપક્ષી ને પુરુષદેવી બની ગયો છું, કદાચ એમ પણ હોય પરંતુ શું કરું ? મારી સંસ્થામાં આવતી બહેનોનાં દુઃખ જોઈ છું ને હૈયું રડી લે છે...

સીઓ માટે વિશેષણો-આબૂષણો, કહેવતો વગેરે છે એમાં જ સીઓ માટે જ વ્રતનિયમો પણ છે અવૃણાવ્રત, એવત, જીવત, વટસાવીત્રીવ્રત, જ્યાં પાર્વતીનું વ્રત, આવા તો કષ્ટક વ્રતો સીઓ માટે મુકર કરી નાંખ્યાં છે. દરેક વ્રતમાં પતિના કદ્યાણુની જ કામના કરવાની હોય છે... આ બાબતમાં મારો વિરોધ નથી, પતિનું કદ્યાણુ, મંગળ પત્ની ઇચ્છે તે માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરે એ વિચાર મળતો છે પરંતુ મને ખૂંચે છે તે એક જ વાત અને તે એ કે પત્નીના કદ્યાણુ-મંગળની પ્રાર્થના કે એકેય વ્રત પતિને કરવાનું કેમ ન સૂઝડયું? આટલો બેદર શા માટે? પતિ લાણું આયુષ્ય ભોગવે તે માટે પત્ની વ્રત કરે તો પત્ની લાણું આયુષ્ય ભોગવે ને માટે પતિએ કેમ વ્રત નહિ કરવાનું?

વધારે દાખલાની જરૂર છે? હાથ કાઢ્યું ને આસીની શી જરૂર! માઝી વાતે ગાડાં લરાય ને આવા દાખલા દેનાં બેસુ તો પત્ર એમાં જ પૂરો થઈ જાય માટે એટલું જ કહું છું કે 'થોડું લખ્યું ઝાઝું' કરી માનજો-ને જે બેદરતા વાળી સ્થિતિ હાથ પણ પ્રવર્તી ગ્દો છે તેની સામે આખા બંધ કરીને બેસી રહીશ નહિ... બનું ચારે તરફ બારીકાઈથી જોજો, મનમાં ઉતારજો, વિચારજો, વાગોળજો. ને પછી તારી જીદિનાં કરોડી પર કરીને પુસ્તકમાં લખજો. ઊકરા-ઊકરીના જન્મ વખતે થતો બેદર મેં મારા પહેલા પત્રમાં વર્ણવ્યો હતો એવો જ બેદર ઉકેરમાં, લચનરમાં, ને લમમાં પણ થઈ રહ્યો છે જ અને એ વિષે દુઃકંઈ લખ્યું તે કળતા માગી ઉપર આવેય એક મેવામાંથી ચિસિમગદેનનો પત્ર જ તને વાંચવા મોકલ્યું છું. વાંચીને તારા વિચારો જલ્યાવજો એ જ.

સિ. તારી બેન કુમુદનાં સ્નેહ સમગ્રો

પત્ર ૩ બે

પ્રિય કુમુદબેન,

તારો પત્ર મળ્યો, તું વળી આવું ક્યારથી લખતી થઈ ગઈ? લાગે છે કે લેખિકા બેનપણીના અંગનો રંગ લાગવા માડ્યો છે. કાળિયા સાથે ધોળિયો ખાંધે તો વાન નદિ પશુ સાન તો આવે ને? સડું સાડું પશુ જોજો ભાઈસાળ લેખિકા બનીને પછી અમને ખૂબી ન જતી! કીર્તિ દ્વારી છે. એ તો બે સ્નેહીઓ વચ્ચે પશુ દીવાલ ઊભી કરો દે છે, ને એ જેની પાસે જાય છે એને એવા તો જાંચે ચઢાવી મૂકે છે કે પછી એમને એમના જુના સ્નેહીઓના સાથ પશુ ગમતો નથી. તું લલી થઈને એવું ન કરતી. હું એમ નથી ઇચ્છતી કે તારી કીર્તિ ન વધે. કીર્તિ વૃંદ જરૂર મેળવ, તારા ક્ષેત્રમાં કામ કરીને ખૂબ આગળ આવ પંર-તુ હા જેના સહકારથી ને જેના આધારે જાંચે ચડી હો તેને અને મારા જેવા તારા શુભેચ્છકોને, સાથીઓને ખૂબી ન જતી. યાદ રાખજો પતંગની વાત... પતંગ ખૂબ ખૂબ જાંચે ચડે છે. આકાશમાં એ મસ્ત બનીને લહેરાય છે, ત્યારે સૌનો નજર એના પ્રતિ જ હોય છે અને એ જાણીને પતંગને પોતાને એ હિરુનનો, ચઢાણનો, સૌથી જાંચે ચડાવે, ગર્વ થાય છે, ને વધુ જાંચે ચડવા એ અપીશે અને છે ને તેમ કરવા જતાં એને દોર આડો આવતો લાગે છે અને લાગે છે કે એ દોર એની પ્રતિ રોડી રાખે છે, એના સ્વેચ્છિક હિરુનમાં એ બાધારૂપ બની રહ્યો છે એટલે એ તત્કાલરૂપ દોગને કાઢી નાંખવા માંગે છે, એ દોર કપાય તો જ વધુ જાંચે ચડાય, એ જ્યાં સુધી વળગેયો દશે ત્યાં સુધી એ ક્રિસારૂપ જ છે, એ ધરતી પર જેથી જવાનો છે

માટે એને કાપી જ નાંખવો. આ વિચારને જો એ અમલમાં મૂકે અર્થાત્ પનગતો દોર કપાઈ જાય તો પતંગની શું સ્થિતિ થાય તે કહેવાની જરૂર તો નથી ને ? તને યશ કે આ જધુ' મને શા માટે લખે છે ? નથી દજી તો મારી કીર્તિ' વધી કે નથી મે સ્નેહીઓનો સાથ છોડ્યો. ખરી વાત છે પરંતુ પાણી પડેલાં પાણ બાંધી લેવી શું ખોટી ? જવા દે. એ બધી વાતો. ખોટું લાગ્યું હોય તો પહેલેથી જ માફી માગી લઉં છું ને હવે તું જે જાણુવા માગે છે તે વિષે જ લખું છું.

સુધાબેનના મત કરતાં હું તારા મન સાથે વધારે સંમત થાઉં છું. દીકરા દીકરી વચ્ચે જન્મતાં જ ભેદ ઊભો કરવામાં આવે છે, ને તે ભેદ જીવનભર ચાલુ જ રહે છે એમ મારી તો માન્યતા છે, ને મારી માન્યતાનો આધાર પણ સુધાબેન એમ કોરો કહવા નથી, સત્ય ઘટનાઓ જ છે-જોયેલી અને જાણેલી. ને એ અનેક ઘટનાઓમાંની આ રહી એક ઘટના :

નિર્મળા નામની છોકરી છે. સાધારણ સ્થિતિનાં માતાપિતા ત્યાં એનો જન્મ થયો, સાતમે વર્ષે એને મારી યાજ્ઞમાં લલિત્રા બેસાડી, જોનાં જ ગમી જાય એવી રૂપકડી છોકરી છે, ઘરોર પણ મજાતું છે ને લલિત્રામાં પણ હોશિયાર છે. માર ચોપડી પૂરી થતાં જ માતાપિતા નિશાળમાંથી ઉડાડી લીધી, મારાથો એ સફળ ન થયું. લલિત્રા શકે એવાં છોકરીને શા માટે એટલી નાની ઉંમરે ઉડાડી લીધા તે ન સમજતાં હું એનાં મા-બાપને મળવા ગઈ...એમનું ખૂબ સમજાવ્યું. છોકરી ખૂબ હોશિયાર છે, એ આગળ લલિત્રા શકે એમ છે, એને લલિત્રાની હોય છે, આ જમાનો લલિત્રાને છે વગેરે ઘણું સમજાવ્યું પરંતુ એની માએ તો ગંધાનું પૂંછ પકડ્યું તે પકડ્યું જ...કહે, દીકરીની જાતને વળી બહુ લલિત્રા શા કામનાં ? લલિત્રા લલિત્રાને ક્યાં નોકરી કરવા જવા છે ? એણે લખતાં વાંચતાં

આવડે એટલે ધણું. ને દીકરીને લણવાની વેર થોડી જ રાખવી છે ? પારકે વેર મોકલવી છે ને ત્યાં કામ માગશે કામ, લણતર નહીં સમજ્યા ? ટુંકમાં એની માની આવી અનેક દલીલો પાસે મારું કંઈ જ ચાલ્યું નહીં. મેં એના પિતાને સમજાવી એવા. એમની તો એક જ દલીલ હતી એની માને ગમ્યું એ ખરું... મને થયું કે સંલગ્નની દહીં કે શું બધી જ વાતમાં એની માને ગમે છે એમ કહે છે ખરા કે ફક્ત આમાં જ ! પરંતુ કાચો શે ? એમનો નિર્ણય હો એમ નહોતો જ. એ જીત્યા ને હું દારીને લાવિની આશા આપતી નિર્મળા માની અજ્ઞાનતા જીદ અને પિતાની બેદરકામીને કારણે ધરની ચાર દીવાલમાં ધડેલાં ગર્ભ. મને ખૂબ જ દુઃખ થયું ને વિચાર આવ્યો કે કહેનારે ખરું જ કહ્યું છે કે એક છોકરાને કેળવો છો ત્યારે તમે એક જ વ્યક્તિને કેળવો છો પરંતુ એક છોકરીને કેળવો છો ત્યારે આખું કુટુંબ કેળવો છો. કારણ એ છોકરી મા બનવાની છે, ને એક મા સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે. જો નિર્મળાનો મા જ કેળવાયેલી હોત, લણેલી હોત, લણતરની કિંમત જાણતી હોત, નો નિર્મળાનું લવિષ્ય હાથે કરીને આવું અંધકારમય કરી નાંખત ખરી ? જ્યાં સુધી આવી અણધર ને અજ્ઞાન માતાઓ હશે ત્યાં સુધી આવી અનેક યુવતીઓ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ફેંકાઈ જ જવાની ને ?

નિર્મળાના કાથમાંથી પુસ્તકો છિનવાઈ ગયાં ને ઝાડુ, વાસણ આવી ગયાં. આખો દિવસ ધરકામ ને નાના લાઈ બહેનને હોંચોળવા રમાડવા ને તેડાંને ફરવું. નહીતળાવે કપડા ધોવા જવાં, પાણી ભરી લાવવું એ જ એનો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો. થોડું લણીતી તે પણ બૂલવા લાગી ને વાંચનમાં થોડો ધણો રસ કેળવ્યો હતો તે પણ સુકાવા લાગ્યો, ખીલેલી શુદ્ધિ કુંકિત થવા લાગી ને શરીર ખોલવા લાગ્યું. માખાપને ચિન્તા પેઠી. સાપનો ભારો ઠેકાણે પાડવાની ચારે તરફ નજર દોડાવવા માંડી ને એક છોકરાને પસંદ કરીને

સમાઈ કરી પણ દીધી. માળાપને થયું કે ચાલો દીક કામ પાત્રું.
 છોકરો દીક છે, દીકરી બાધેપીધે સુખી થશે. ખીલુ શું જોઈએ ?
 કેમ જાણે જીવનમાં બાલુંપીપું એ જ એક કાર્યમાં જીવનની સમાપ્તિ
 ન થઈ જતી હોય ? દીક ઘર મળ્યું. દીકડીક વર મળ્યો ને નિર્મ-
 ણાનાં મા-બાપને યાનિ થઈ. પરંતુ નિર્મણનાં દુલોખે એટલું સુખ
 પણ એને ન સાંપડ્યું. એ છોકરાને ટાઈફોઈડ થયો, ને થોડી જ
 માંદગી બોગવીને મૃત્યુ પામ્યો. નિર્મણનાં મા-બાપના પેટમાં તેલ
 રેડાયું. હવે શું થશે ? આ પાછી વળેલી દીકરીને કાણ લેશે ?
 અપશુકનિયાળ દીકરીનો હવે હાથ કાણ ઝાલશે ? ખીચારી નિર્મણ
 વગર વાંકે દંડાર્થ ગઈ. અપશુકનિયાળ ગણાર્થ ગઈ. જ્યાં કહેલું
 મૂકે ત્યાં એક જ તાક્ય બોલાય, ના બાઈ ના, તપ્પી પેખીને એને
 કાણ લે ? સમાઈ કરતાં જ એકને લરખી ગઈ...હાથે કરીને એવીને
 લેવી ? દીવો લઈને દૂવે પડ્યું ? ન મળતું હોય એને દીક છે ત્રાકી
 ઉઘાડી આંખે એવી પાછી વળેલીને તે લેવાની હોય ? મા-બાપ
 મુંઝાયાં, અકળાયાં; ને સાપના લાસને જલદી ઠેકાણે પાડી દેવા
 આકળાં અધીરાં થઈ ગયાં ને એ અધીરાઈમાં એમણે એક છોકરાને
 શોધી કાઢ્યો. ને દીકરીને ઠેકાણે પાડી દીધી ઠેકાણે કેમ કહેવાય
 કઠેકાણે પાડી દીધી એમ જ કહી ચકાગ. પંચવર તો મળ્યો નહિ.
 ખીજવર અને તે પણ મુઝદા જેવો જ મળ્યો. ખાટી જાસ ઉકરડે જ
 દોળાયો ? જે મળ્યો તેની સાથે પરણાવી દેવાની જ જાણે મા-
 બાપને ઉતાવળ હતી. એ ઉતાવળમાં...સાકડે મોકડું વળગાડા દીધું
 ને લગ્ન લેવાઈ ગયાં. નિર્મણ સાવ બાળકો જેવી જ લાગે છે, કરી જ
 ઉતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી જતાંયે મા-બાપે ઉતાવળ કરી નાંખી.
 મારાઓ ન રહેવાયું. મેં કશું કે હજુ ઘણી નાની છે. શા માટે આટલી
 ઉતાવળ કરો છો ? તો જવાબ મળ્યો કે દીકરીને અને ઉકરડીને
 વધતાં શી વાર ? એ તો કાફું કરી નાંખશે...મેં એ પણ દક્ષીણ કરી
 કે શા માટે મુઝદા સાથે ગીઠળ બાંધો છો ? તેનો તુરત જવાબ

મળ્યો કે અમે મા-બાપ છીએ । એનાં દુસ્મન થોડાં જ છીએ જે કરના હોઈશું ને જેમ્ન વિચારીને જ કરનાં હોઈશું ને । મેં કહ્યું ખરું છે પણ આની ઉમ્મર ? વાક્ય પૂરું કરું ને પહેલાં જ મહાક જવાબ મળ્યા કે નાના જોડને કાઈ જીવનાં નથી ને મોટાં જોડને કાઈ મરનાં નથી .. એના નસીબમાં દશે એ થશે... ને મારાથી કોડો નિસામે નંખાઈ ગયો ને એ જ વાક્યોનું મનમાં મેં પણ પુનરાવર્તન કયું કે બીચારીના નસીબમાં દશે એ થશે.

લગ્ન લેવાઈ ગયાં-દોલ ત્રાંસા વાગી ગ્રીકાં, વર તોરણે આગ્યો, ને મા-બાપના કહેવા મુજબ રંગેચંગે... નિર્મળા પરણી જતી... ને સાપના ભારાને ભાર માથેથી ઝીનારી ન મા-બાપે છુટકાગેનાં દમ જેવો... મા-બાપે નિર્મળાને ઠેકાણે પાડી દીધી... આ ચન્દ્રમાં કેવો અર્થ છે ? 'ઠેકાણે પાડી દીધી'... પૂરેપૂરી જ ઠેકાણે પાડી દીધી હોત તો મહુ સારું હતું. આગળના જમાનામાં રાજપૂતો ધણીવાર દીકરીને દૂધપીતી કરી દેતા એ કૃત્ય આના કરતાં ઓછું દિવસક હતું એમ નથી લાગતું ? આવી ઝિમતી કળી સમી, મભરુ દીકરી-એને આવા નમાણા, માંદલા, ખખડી ગયેલા, માનવ મુકદ્દા સાથે પરણાવીને, એના જીવનને રોજ રોજ રહેંસતું તે કરતાં એક ઝપાટે પૂરું કરી નાખતું એમાં વધારે ક્યા નહોતી ? બીચારી નિર્મળા શું કરે ? એનામાં વિરોધ કરવાની પણ ક્યા શક્તિ હતી ? મા-બાપ કર તે સારા મારું જ કરે એમ પણ કદાચ માનતી હોય... કદાચ સૌનું ગાય છે એમ એનું યશે એમ પણ માનતી હોય... કદાચ નસીબમાં એનું જ દશે... એમ પણ માનીને મનનું સમાધાન મેળવતી હોય.

એના હૃદયમાં અકથ્ય વેદના ભરી દશે... એ વેદનાને એણે વાચા આપી નહોતી છતાંયે હું જાણી ચકો છું... માવરામાં એ મુજતા વદને એટી હતી. ને મા-બાપે જ્યારે ક-યાદાન દીધું... ને

ગોર મહારાજે જ્યારે એનો કુમળો, કેળના પાંદડા જેવો હાથ પેટા માનવ મુડદાના ખડખડા હાથમાં મૂક્યો ત્યારે એ કેળ સમી કંપી ઊઠી હતી. પણ એ કંપ જોવાની ત્યાં કેને આંખો હતી, કેને નવરાશ હતી, ને એના જિંડા નિસાસા સાંભળનાનો કેને ત્યાં અવકાશ હતો ? ગીતોના ઘોંઘાટમાં ને બામણના બરાડામાં, એ ગલરુ કુણી વેલ સમી બાળાનો હાથ પેલા ખરીસના હાથમાં અપાર્ધ ગયો..ને મા-બાપે ક-યાદાન દહને કૃતાર્થતા અનુભવી ને જ-મતા જ પારકી ગણેથી દીકરીને, ખરેખર પારકી જેવી જ માનીને...એ પારકાના હાથમાં સોંપી દીધી

નિર્મળાની વિદાય વેળા આવી એની આખમાં આસુની એધાર ધારાઓ હતી. મને થયું કે આ 'આસુ ચાતા હશે ? મા-બાપ બાર્ડ-લાંકુ, પિયર, સગાસ્નેહી બેનપણી, સહીપણી છોડીને જાય છે એનાં કે આ માનવ મુડદા સાથે જિન્દગી વીતાવવાની છે તેની અગાધ અકલ્પ્ય વેદનાના ? મા-બાપને પગે લાગી, મા-બાપે આશીર્વાદ આપ્યા ત્યારે પણ મને થયું કે હવે આશીર્વાદ શુ કામ કરશે? એમને રડતાં જોઈને મને સહેજ કોષ પણ આંખો. થયું કે કહી દઉં કે શુ જોઈને રડો છો ? આ ખરુ રુદન નથી, ઢોંગ છે. જો તમને તમારી પુત્રી પ્રતિ સહેજ પણ લાગણી હોત તો હાથે કરીને આ મડા સાથે એનું મીઠળ ન બાંધત-કાગડાની કેટે રતન ન બાંધત...

નિર્મળા મારી પાસે આવી મને પગે લાગી, મારી સામુ જેયુ ને બેન કહીને મને ચોંટી પડી ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. મેં એને જીતી સન્સી ચાંપી દીધી. પણ આશીર્વાદના શબ્દો હું ન જ બોલ્યા રાખી આસુમની આંખે મૂંગા મૂંગા મેં એના માથે હાથ મૂક્યો. મૂંગા મૂંગાજ આશીર્વાદ આપ્યો ને પ્રભુ પામે પ્રાર્થના કર' કે પ્રભુ એનું કલ્યાણ કરે..એ એના પતિ પાઞ્ચ ચલો ને મારું મન બોલી ઊઠ્યું કે ખરેખર 'દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય.'

સિ. સુધાએનર્તા સ્નેહસ્મરણો.

પત્ર ૪ થી

પ્રિય સુધાએન,

તારો પત્ર મળ્યો. તું લખે છે કે ‘દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’ એ જમાનો હવે તો નથી જ. આ યુગ જો સમાનતાનો. જ્યાં ડોકરા-ડોકરી જાતે જ જીવનસાથી પસંદ કરીને પરણે છે જ્યાં એકબીજા સ્નેહથી જોડાય છે ત્યાં દીકરી ને ગાયવાળા કહેવત સાચી પડી શકે જ કેમ ? હા, જ્યારે મા-માપ શોધતાં ત્યારે કદાચ તું લખે છે એવા કોઈ લોકો માંકડાં વળગાડી દીધાં હશે, કે મડા સાથે મીંદળ બધાઈ ગયા હશે, કે કાગડાની કોટે રતન બંધાઈ ગયા હશે; પરંતુ આ કાળે તો પોતે જ જીવનસાથીની પસંદગી કરીને, પ્રભુતામાં પગલાં મારે છે ત્યાં એ કહેવતને અવકાશ જ નથી એવું બનવું સંભવિત જ નથી. મારે આજે હું તને કહું છું કે “તું પણ ફક્ત તારી દુનિયા જોધને જ એક નિષ્ઠા ન બાધી કે બહારની વિચાળ દુનિયા પણ જો...ને પછી લખ સમજી.”

તને તક મળી ને એ જો તને કહું હતું તે જ વાત તેં મને માયામાં મારી. કંઈ વધે નહિ. પરંતુ અજો તને ફરી કહું છું કે તું હજીયે તારો અસપાસની જ દુનિયાની વાત કરે છે, જ્યારે હું વિચાળ દુનિયાની વાત કરું છું. તું કહે છે તેવી સમાનતા ને પસંદગી મારેનો અવકાશ જ નથી જ હોત તો કેવું સારું હતું ? પરંતુ એવું છે નહિ તે નહીં છે એક સૂચના કરવાનું મન થઈ ગયું છે અને તે એ કે તારું પુસ્તક પ્રગટ કરે તે પહેલાં એકવાર આખા હિન્દુસ્તાનમાં ભ્રમણ કરે જાતે જ નિરીક્ષણ કરે ને પછી લખાણ પ્રગટ કરે, તો જ એમાં નાસ્તવિકતા આવશે. આમ સાન માનની હવેલીમાં હીડોળાખાટે મેસીને આસપાસની રંગમેરંગી

દુનિયા જ જોઈને જો તું સમસ્ત દુનિયાનો નિર્ણય બાંધી દેશ ને
એ પ્રમણે લખી નાંખીશ તો તારા લખાણમાં વાસ્તવિકતા નહિ જ
આવે અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિ જે છે તેનું ખરું સ્વરૂપ, ખરી હકીકત
તો નહિ જ આવી શકે. તું નાનકડા વર્તુળમાં જ ફરે છે, ને
એમનાં જ છવન જોઈને, બીજાનાં પણ એનાં જ હશે એમ માની
એન છે, પરંતુ આ આમ, તો 'મીશુ' તેમ હશે જ, એવું તારું
'લોહક' આમાં ચાલે નહિ. આખો વસ્તુસ્થિતિ સમજવા માટે
તારે તારા એકઠા ડિયા મહેલમાંથી ધરતી પર જિતરવાની જરૂર છે,
રંગીલી દુનિયામાંથી જિતરીને વાસ્તવિક દુનિયાને જોવાની પણ જરૂર છે.
એ એકઠા ડિયા મહેલમાં બેઠાંબેઠાં બાયનોસ્કોપ દ્વારા આખી દુનિ
યાનો તાગ લેવા મથે છે, મથતી પણ નથી, માને છે કે લઈ લીધા
જ. ને એટલા જ અનુભવ પર, એટલા નજીવા માલ પર જ પુસ્તક
રૂપી મોટી ઇમારત ચણવા માગે છે તે કેમ ચણાશે, ને ચણાશે તો
કેવી ચણાશે, કહે જોઈએ ?

તારો પત્ર આવ્યો તે સમયે હું ગૌતમ શુદ્ધનું છવનચરિત્ર
પાંચી રહી હતી, મારાથી તારી સરખામણી સહેજે એમની સાથે
અંધ ગંધ. જો જે પ્રકાશ ન જતી. આ સરખામણી શુદ્ધી જ રીત
અર્થ છે. બાળપણમાં જમારે ગૌતમશુદ્ધને વાસ્તવિક, કઠોર, ને નકોર
દુનિયાથી દૂરદૂર રાખ્યા હતા તમારે એમનો પાસે જન્મને કોઈક કહેત
કે આ વિશાળ પૃથ્વી પર અરે આખી પૃથ્વીની વાત આ માટે !
તમારી આસનાસ પણ વૃદ્ધાવસ્થા છે, રોગ છે, ને મૃત્યુ પણ છે તો
એ માનવ ખરા ? કહેનારને એમ જ જવાબ આપતને કે અશ્વત્થ...
એવું ક્યાંય છે જ નહિ ને હોત તો હું નજરે એવન કે નહિ ?
પરંતુ તને સમજાશે કે ગૌતમશુદ્ધ નહિ પણ કહેનાર જ ખરી
હકીકતથી માહિતગાર હતો. ગૌતમશુદ્ધ એમના એકઠા ડિયા મહેલમાંથી
વાસ્તવિકતાને જાણી શક્યા જ નહોતા. વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ ને મૃત્યુ
પણ જ આ દુનિયામાં એ કાળે હસતી ધરાવતું હૃદય ને આજે

પણ ધરાવે જ. ફક્ત ગૌતમ શુદ્ધ તે કાળે જોયું નહોતું એટલું જ એ રીતે કહીએ તો એમનું જ્ઞાન અધૂરું હતું. ધ્રુવડને ઠાપ કહે કે ભાઈ સૂર્યની દસ્તી છે જ તો ધ્રુવડ શું જવાબ દેશે ? કહેશે કે અશક્ય. સૂર્ય વળી શું છે ? કદાચ તમે કહો છો તેમ એની દસ્તી હશે તો આગળ જૂતા જમાનામાં હશે. પરંતુ આ ધ્રુવડમાં, આ કાળે તો એ છે જ નહિ, તો શું આપણે ધ્રુવડની વાત માની સંઈશું ? આપુ જ કહક અશે તારી બાળનમાં મને નો લાગે છે. તારી દુનિયા એટલે થોડાં ધનાઢ્યોની દુનિયા. મોટર, બગસા, ગાડીથોડા, કલગ, રેઈસીસ વગેરેમાં ફરનારા, કહેવાતા સરકારી ને ભણેલા, પશ્ચિમના રંગે પૂરા રંગાયેલા, જ્યાં દીકરા-દીકરી વચ્ચે બેઠે નથી. જ્યાં બંનેનો સમાન ઉછેર થાય છે ને સમાન જ્ઞાન અપાય છે, જ્યાં બાળ-જન્મનું પ્રમાણ મર્યાદિત છે, ને તેથી કેળવણીમાં પણ ક્યાંય રહેતી નથી. બંને બંને છે ને ધણીવાર બંનેના જ શ્રવણસાધી પસંદ કરીને પરણી પણ લે છે. ને સુખી સંસાર માંડે છે. આવી તારી દુનિયામાં મારી દુનિયા જ્યાં દુઃખ ન હોય, જો કે સ્નેહસમતા બધાં જ જોડાં સુખી થાય છે, ને મા-માપનાં મેળવેલાં બધાં જ દુઃખી થાય છે, તેમ હું માનતી જ નથી. આપણને મા-માપે જ પરણ્યાં છે ને । કેટલાં સુખી છીએ-ને તારી દુનિયામાં વસનાં સ્નેહસમતાં જોડાં કેટલાં દુઃખી પણ છે તે તો તું જુએ છે ને એલે સુખદુઃખનો બધો જ આધાર એના પર તો નથી જ. તોયે કહી શકાય કે એકં-દરે આ સમાનતામાં માનનારા વર્ગ સુખી થઈ શકે છે, લમશ્રવણમાં કદાચ દુઃખી થાય તોયે. પગલર રહી શકે તેટલું બાપુ મઃ-આપ બંધાવે છે તેનો પણ તેમને ટેકો મળે છે. આવી નાની દુનિયા જોઈને તું કહે કે દીકરા-દીકરી વચ્ચે હવે બેઠે જ નથી...હવે દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જતી જ નથી તો શું મારે એ વાત માનો લેવો ? કેમ માનું ? કારણ કે તું જુએ છે તે કરતાં હું તદ્દન નિરાશ જ બેઠું છું. હ આંધળાએ હાથો જોયા હતા ને સૌએ હાથોનું વર્ણન

જુદું જુદું કમું, પગ જોયા તે કહે કે ચાલતા જોવો છે, ને સુંદ
જોઈ તે કહે સાપ જોવો. ટૂંકમાં વર્ણન તો હાથીનું હતું પણ પૂરા
હાથીનું નહિ જ. એના એકેક અંગનું ને એક અંગનું વર્ણન
કર્તાથી કંઈ આખા હાથીનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. એ પ્રમાણે
પણ મારું અને તારું કદાચ બનતું હોય પરંતુ તારી દુનિયા નાની છે ને
પ્રમાણમાં મારી વિશાળ છે. કારણ કે મારું કાર્યક્ષેત્ર એવું છે. તને
હિજળી બાજુ જ જોવા મળી જ જ્યારે મને કાળી બાજુ પણ ખૂબ
જોવા મળી છે. મારે જ કહું છું કે કંઈ પણ લખ કે પ્રગટ કર તે
પહેલાં બધું નજરે નિહાળી આવ. આ દુનિયાના લોકોનાં સુખદુઃખ
પણ જાણી જા. પછી જ પુસ્તક પ્રગટ કર... તો તેમાં વાસ્તવિકતા
આવશે થોડા કાચા માલ પર જ તું મોટા મહેલ ચણવા માગે છે ને એમાં
જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં કલ્પનાના રંગ પૂરવા પ્રયત્ન કરે છે,
અગર બીજાએ લખેલું વાંચીને, એ જ વાત તારા શબ્દોમાં મૂકવા
માગે છે એ સ્થિતિ બરાબર નથી. આવું અધરું લખાણ લખવાની
જરૂર પણ શી છે? ચરિત્રનું ચિત્રણ કરે છે એની વાત તો પૂરી જાણતી
નથી, ને બેસી ગઈ છું લખવા તો તારે શું લખવા ખાતર જ લખવું
છે, નામ ખાતર લખવું છે કે ખરેખર કંઈ કહેવા મારે જ લખવું છે?

મારા મત પ્રમાણે લખાણ તો ત્યારે જ લખવું જોઈએ કે
જ્યારે મનમાં લાગે કે હવે તો લખ્યા વિના રહી શકારો જ
નહિ... અંદર ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને ઘૂંટાય પછી જ બહાર આવે
એ લખાણમાં જે મજા આવે તે અધૂરિયામાં ન જ
આવે ને? પૂરા દહાડે માતા જાળકને જન્મ આપે
એ જ જાળક તન્દુ સ્ત હોય ને! અધૂરિયું કેવું જન્મે! માયકાંગલું
જ ને! અને જે મોટે લાગે કાણજીવી જ નીવડે ને જો છરી જાય
તો છવતર આપું માયકાંગલું જ કાઢે કે નહિ! લખાણને પણ
ધગા લેખકો અને કરિઓ પ્રસવ સાથે સરખાવે છે એ તો તું
જાણે જ છે... પ્રસવ જેવી એમાં થોડા હોય ને એના સંપૂર્ણ સર્જ-

નમાં આનંદ પણ હોય...લખાણને પણ પેલી પંક્તિઓ લાગુ પાડી શકાય કે નહિ ? 'જનની જલુ નો લક્ષ્મણ કાં દાતા કાં ય્ય, નહિ ને; રહેજે વાંઝણી મન ગૂમાવીશ નૂર' લખો તો એવું લખો...કે વાંચનાર ફરી ફરી વાંચે, ઓછું લખો પણ એવું લખો કે એમાં કંઈક ચિરંજીવી તરવ આવે...વાકી તો ચોમાસામાં ફેટલાયે અગ્નિધિપાં ફરી નીકળે છે એમ પુસ્તકો પણ પ્રગટ થાય છે. આજે એ જ-મે છે ને કાલે એ મરે છે એવા અધૂરિયા બાળકના પ્રસાધી કોનું કંઠ્યાણુ થવાનું છે ? પ્રસવ પહેલાં ધારણ કરવાની મજ માળે...પ્રસવની વેદના જાણે ને પત્ની હલકા ફૂલ ચવા જેવું લાગે, ને જેમ ફૂલના ગોદા જેવા ફીકરા ભેઈ ને મા તૃપ્તિ અનુભવે એવી જ તૃપ્તિ લેખક એવું પુસ્તક ભેઈ ને અનુભવે...તો લખ્યું સાર્થક.

મારી આવી ઉપમાથી હસતી નહિ ! મારી દુનિયા છે એવી જ ઉપમાઓ મને સૂજે ને ? મને ડર છે કે મેં જરા વધારે લખી માર્યું છે. તારા લખાણ ઉપર ટીકા પણ કંઈક કરો નાંખી છે, તે માટે હું પહેલેથી જ માફી માંગી લઉં છું. તેં મને છટ આપી છે તેથી મનમાં લાગે છે તે લખી મારું છું. જો કંઈ વધારે પડતું લાગે તો માફ કરજો.

આજે પણ મારા પર આવેલ એક બીજા બહેનનો પત્ર તને વાંચવા મોકલ્યું છું. વાંચીને પત્ર પાઠો મોકલજો ને તાગે મન પણ આપજો. સરથુ એના કાર્પમાં મથગૂત્ત રહે છે ને મંદા હમણાં નાટકચેટકમાં પડી છે. અનુલ આવતે મહિને જ આવે છે એાં માસીયા એને મળવા તો આવશેને ? મારા બનેલીને પ્રણામ. બાળકોને આશિય.

(લ. કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણો)

પત્ર ૫ મો

પ્રિય કુમુદજેન,

તારો પત્ર મળ્યો. તું મારા જીવનની વિગત જણવા માગે છે ને એ વિષે હું તને કંઈ લખુ એમ પણ તારી ઇચ્છા છે તે જણ્યું, બીંગડાં વગેરે ગૂમડાને ખણીને હિમેળા નાખીએ તો શુ થાય ખમ્બર છે ને ? રજાવા હાથેનું ગૂમડું ફરી હિખમે જ ને ? માગ જીવન વિષે લખતાં મારી હાલત આવી જ થાય છે જે વાત હું જૂનવા જ માંગું છું, ...કોઈ એ વિષે વાત કરે, તો સામગ્રવારે માંગતી નથી, કંઈ પૂછે તો કહેવાયે માગતી નથી એ જ વાનોને, એ દુષ્કર્મ કથનીને તું યાદ કરી કરીને લખવાનું કહે છે, મા-ડ મા-ડ આશ રેલા નીરને હાથે કરીને ડાળવાનું કહે છે, બાજેના પોપડાને જીમેળાને દરદને હિમેળવાનું કહે એ ગમતું નથી જાણે તું એ ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે, તેથી કદાચ તને આવી વાતો હિખમેગી થાય માટે થોડું લખું છું.

મારું બાળપણ તો હસતા રમતાં જ રીત્યું હતું તે તો તું જાણે છે યાદ છે ને કે આપણે જાનજાતી ગમતો રમતાં હતાં તેમાં વરવહુની રમતો પણ મધ્યીયાર રમતા તે રમતમાં હું વહુ થતી ને તું મારો વર થતી તું વર થાય તો જ હું વહુ થવાનું કેમ જાણતી નહિ તો ચોખ્ખી ના જ કહી દેતી. ત્યારે બીજી ડોકરોએ બોલી જિહતી કે આ સરુડીને જેવો તેવો વર ગમતો જ નથી ને હું લહેકા કરીને બોલી જિહતી કે તે જેવો તેવો વર શેનો ગમે વગા ? જોરમાની પૂજા કરતા હું ગંભીર બની જઈને માને ગદગદ કંઠે વીનવતી કે, હે મા જોરમા ! વર સારો દેજો, ત્યારે તું પણ હસીને કહેતી કે સરુ, તારી આટલી ગંભીરતાપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થના જોરમા જરૂર

સાંભળશે જ ને વર ને ધર બધું સાડું દેશે જ. તમારે મન એ હસવાની વાત હતી જ્યારે મારે મન એ ગંભીર વાત હતી તમને સૌને ચતુ' કે હું વર માટે આટલી પ્રાર્થના કેમ કરું છું. પણ કાલ્યુ જાણે કેમ મારા મનમાં વર કેવો મળશે, સાસુ કેવી મળશે, ધર કેવું મળશે એ વિચાર અવતા જ. વગ મારશે તો નહિ ને ? સાગી રીતે રાખશે ને ? ને જો મારશે તો, તો તો બાને ત્યાં જ દોડી આવીશ ' પણ બાએ નહિ રાખે ને ? કારણ કે બાને હું જાણતી'તી. પાસે જ વનામાઈની વીંઘુ વરના દુઃખે પિયર રહેતીને રોજ અમારે ત્યાં નજે પાણી ભરવા આવતી ત્યારે બા એને જોઈને કેટલી વાર કહેતી કે વીંઘુની મા દીકરીને ઘેર રાખીને દીકરીની જિન્દગી બગાડે છે... હું દીકરાને આમ ન રાખું. દીકરી તો સાસરે જ રોબે...પિયરની પાલખી કરતાં સાસરાની મૂળી સારી...દાથી રાજદરબારે રોબે ને દીકરી સાસરે રોબે...આવી કંઈક કહેવતો કહેતી ને મને મનમાં ચતુ' કે હે ભગવાન ! વર સારો દેજે, નહિ તો આપણું તો આવી જ બનશે...પાસે જ પેલી ગંગા રહેતી હતી તે તો યાદ છે ને ? એનો વર એને ખીચારીને મણુમાર મારેનો-ખીચારી રાતે આંસુએ રોતી ને જેવાં નસીબ એમ કહીને જાંડા નિસાસા નાખતી ને ભગવાનને વીનવતી કે હવે તો બામાંથી હોડાવ પ્રભુ ! ચિવાકાકાની મંગળા કેટલો માર ખાતી ! એનો વર વહેમી હતો...ખીચારી કેવી બલી હતી ! મેં એને કહ્યું આના કરતાં તો મોત સાડું, ત્યારે શું કહ્યું હતું યાદ છે ને ? કહે, પરભવનું દેણું ચૂકવી દઉં કે જેથી આવતે ભવ એ ફરી પાછો મારા નસીબે ન ચેટિ...આજણની દીકરીને આવા વચન કાઢતાં કેટલું દુઃખ ચતુ' તે તને ખબર છે ને ? ભવો-ભવ એ પાંચ મગને એ ભાવના જેના લોહીમાં છે, જેના એવા સંસ્કાર છે, જેને એણે શિક્ષણ આપવામાં આનું છે એને પણ એમ કહેવું પડે કે હવે ફરી આ નસીબે ન મળજો...ત્યારે કેટલી વેદના યર્ષ હશે એને ! ખીચારીને યમદૂતે જ એ કારાગૃહમાંથી હોડાવી.

વણુકાકાની ચંપાને એના વરે-માપરામાં, હસ્તમેળાપ વખતે જ હાથમાં ટાંકણી ખોસી દીધી હતી તે તો યાદ છે ને? આવા વરોની વણુજીવર જોતી ને ધ્રાસકો પડતો. યતું કે...ગોરમા...વર સારો દેજો નહિ તો આપણું તો બારે વહાણુ બૂડી જવાનાં છે. એવા વરની નીચે રહેવાશે નહિ...ત્રાસ સહેવાશે નહિ...ને પાછી આવીશ તો આ રાખશે નહિ...તો... તો શું થશે એ વિચારે જ હું કંપી બેસતી...

મંગળા તો છૂટી પથુ ગંગાનું શું? ક્યાં સુધી એને માર ખાવાનો। એમાંથી એને કાણુ છોડાવી શકે? ધણીની જેતમાંથી છૂટવું અમરું છે બીજી જેલમાંથી હજી છૂટી શકાય, પથુ પતિદેવની જેલમાંથી તો એક યમરાજ જ છોડાવી શકે એક તરફ આવા વર જોઈને યતું કે પરણવું જ નહિ કે પીડા નહિ...આવા વર મળે તો વરજોળા થાય ને? એના કરતાં કુંવારા જ રહેવું શું ખોટું? પથુ એ તો વળી તદ્દન અશક્ય હતું. હજી તો પૂરી હિમ્મત નહોતી થઈ ત્યાં મા-બાપ પરણાવવા અધીરાં બની ગયાં હતાં ને જ્યાં કોઈ છોકરો દેખાય ત્યાં કેણુ મૂકી દેતાં હતાં...સગપણુની પૂરજોશમાં પાતો ચાલી રહી હતી, ને વર વિષે એટલા જ પૂરજોશમાં હું વિચારી રહી હતી, તે જ સમયે પાડોશમાં કાલિન્દીબેન રહેવા આન્યાં. એ અને એમના વર ગતદહાડો મળના કદલોલ કરનાં, કપોત-કપોતી જેમ રહેતાં, કિલકિલાટ કરતાં...ને એમને જોઈને મને યતું કે વર આવા પથુ હોય છે...ને જો માટે લાગે આવો જ મળે તો। અહાહા તો તો પછી પૂછવું જ શું? સ્વર્ગને અને મારે છેડું જ ન રહેને? અને મેં ગોરમાને વાંદીને કથું કે મા તારી પૂજા મેં ચિત્ત દબને કરી છે, રાતદિન તારુ જ ધ્યાન ધરું છે, મા! બદલામાં એટલું જ માયુ ધું કે હું વર સારો દેજો...કાલિન્દીબેનના વર જેવો જ... રતીબાર ફેર ન કરતો દો મા!

તને લાજશે કે હું નાનપણથી આટલા બધા વરના વિચારો

કરતી હેમ થઈ ગઈ પરંતુ એમાં મારો પણ હોય નથી. હોય હોય તો વાતાવરણનો હતો. નાનપણમાં રમતો એવી રમતી, જલ-નિયમે એવાં કે જેમાં કુંવારી છોકરી કોઈ વાર જ બાઈનું કંઠ્યાણ મંગે. બાકી તો બધામાં જ સાસુને વર સારો મળે એ જ મંગિણી કરવાની હોય ઉપરાંત ખરમાં બાઈ-આળી, કાકા-ડાકી, પણ એવી જ વાતો કરતાં હોય; કાકી તો બહુવાર મસ્કરીમાં કહેતાં કે આ સરુનો તો એટલો બેરો છે કે કોણ જાણે એનું શું થશે ? વર સાગે મળે તો સારું નહિ તો...અને એ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ હું બોલી ગઈતી કે નહિ તો આપણે પરણવાનાં જ નહિને અને સૌ હસી પડતાં...એકવાર અમે સૌ ઘડે વીણતાં હતાં ને મારું મન પાછું વરના વિચારે ચડી ગયું ને એ વિચારની ધૂનમાં જ ત્યાં બા, કાકી સૌ બેઠાં હતાં છતાંયે મારાથી બોલાઈ ગયું કે લીલોગેન ધોળાને એમના વર કાળા, સુલુગેન કાળાં ને એમના વર ધોળા...હું ધો...જા ને...એ...કેવા હશે ? ને કાકીએ ઝટકેને કહી દીધું કે લીંલો બાંને એવા...ને સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યાં...હું સરમાઈ મળેને ત્યાંથી બેઠી ગઈ, થયું કે કાકી કેવાં છે ? મસ્કરી આવી તે કંઈ કરાતી હશે ?

આમ નાનપણમાં જીવનસાથી વિશે કંઈક રંગબેરંગી, સુંદર ચિત્રો મારી માનસશ્રુતિ પર મેં દોર્ષાં દર્શાવે પરંતુ એ દર્શનાર્થે કંઈપણ અને કંઈપણ અને વાસ્તવિકતા એક થોડાં જ છે ? પહેલાં મારા માતાપિતાએ મારા માટે એક નંબરના છોકરા માટે લાઈન લગાડી. ત્યાં એવા છોકરા દેખાય ત્યાં જ મારા માટે કહેણ મૂકવા માંડ્યાં પરંતુ ગજ ન લાગ્યો... પછી નિરાશ થઈને એ નંબરના છોકરા માટે લાઈન લગાડી પરંતુ વખત જતાં ઉંમર વધી ને ઉંમર વધ્યા પછી બાળ નંબરની કપડાંમાં પડ્યાં. તેથી બોળ નંબરની બસો પણ ચાલી ગઈ... ત્યાંયે નિરાશા સાંપડી...આખરે જિંવા સોપાન પરથી નીચે જીતરતાં મળ્યાં.

ઊતરવું જ પડ્યું. જે પહેલેથી જ બીજા સોપાન ઉપર ઊભાં રહ્યાં હોત તો કદાચ પત્તો લાગી જાત પરંતુ ખૂબ જિંદગી નિશાન તાકવા જવાની હામમાં નોચેનું પણ રહી ગયું ચક્તિ, સ્થિતિ ને ગતિ ઉપરાંત હામ બીડવા જઈએ તો એવું જ થાય ને ? પરંતુ પહેલા એ સૂઝતું નથી. ઉત્તમ જ માંગીએ છીએ ને મા-માપને લાગે છે કે સારું મળશે જ; કારણ કે દીકરીમા રૂપ છે, ગુણ છે ને થોડો કરિયાવર કરવાની આપણી ચક્તિ પણ છે. પરંતુ એ જૂની જાણ છે કે પેલા એક નંબરવાળાનું ધ્યાન થોડા કરિયાવરમાં નથી હોતું એમને તો જોઈએ છે ગાડીને જવા છે યુરોપ-અમેરિકા એકના રૂપથી નથી આશુ રૂપિયા ખાસ જોઈએ છે ને ગુણની તો કશી જ જરૂર નથી ને એમને એવું મળી જ રહે છે, પત્ની થા માટે મારા જેવીનો દાવ્ય જાણે ! આમ થોડા વર્ષો આજની પાછળ ઝાંઝા નાંખવામાં આપ્યાં જાત છે તે ઇસ્માયીલી નંબરવાળા પણ વરતા જાય છે, કોઈ રડ્યાખડ્યા બાકી રહે છે ત્યારે મા-માપ એની લાંબામાં કયું લગાડે છે પરંતુ ત્યાં મોડા પડે છે ને પરિણામ એ આવે છે કે અતે ખૂમખૂમ નીચે પગથિયે જઈ પહોંચતું પડે છે. આમ વર્ષો જાય છે, સારા છોકરાઓ નોંધાઈ જાત છે, મા-માપ મુઝાય છે ને છોકરીના મન પર ખૂમ જ ખરામ અસર થાય છે, નિરાશાનો પાર રહેતો નથી માગ વરની કરેલી મનુર કલ્પનાના લાંબીને ભુકકા યર્ડ જાય છે ને દનાય થઈને આખરે મન ગોલી ઊડે છે કે જે મજબૂત તે .. ઠંકણે પકુ તો મા-માપને તો ચિન્તા ટોળે-આસપાસનાનું આંગળીથી ધણું તો મટે ને !

મા-માપે કેટલાયે જગ્યાએ કર્ડારાચું. કેટલાયે જોરા આવી ગયા, કેટલાની સામે લગ્નગા મળેને જોની ગરી, જાણે યાયના કગે રહી કે મને ઘર્ષ જાઓ-આવી સ્થિતિમાં હા-ના કહેવાની કે પસંદ-નાપસંદ કરવાની તો વાત જ કયા રહી ! આટલી આજીજી વિનંતિ પણ હામ ન આવી...ક્યાંયથી હા ન આવી. વખત જવા લાગ્યો.

મા-બાપની મુજબથી વધી નાની બહેન પણ મોઝી થવા લાગી માડું
 ઠેકાણે પડે નહિ ત્યાં સુધી એનું કેમ થાય ? આખરે ઠંટાગીને,
 ખાગી ગઈ ઉઠીને દેગે તેમ મને એકના હાથમાં મોંપી દીધી ક્યા
 મેં મદોની વગની મૂર્તિને મ્યાં આ ? ગોરમાએ મારી પ્રાર્થના સાંભ
 ળી જ નહિ હોય કે હું પ્રાર્થના કરતી હર્ષણ ત્યારે એ ઉધતાં જ
 હશે ? મારી એ પછુ વિનવિ ન સાંભળી ? શો કામદો થયો એટલા
 વ્રત-નિયમો કરીને ? મારો તો વિશ્વાસ જ ઠી ગયો એ વ્રત-નિય
 મોમાંથી એ ગોરમાની પ્રાર્થનામાંથી સાસુ-નણુ કેવાં છે ને કેવો
 ત્રાસ આપે છે એનું વર્ણન કરુ તો પાના ભરાય પણ હિન્દુમ સારનું
 એ ચિત્ર એટલું જ જણીતું છે કે વર્ણન કરવાની જરૂર જ નથી
 વર્ણન તો જ કરવાનું હોય કે જે એ ચિત્ર સુગમ હોય
 સદા હોય સાસુ ને વહુ, દેરાણી ને જોડાણી નણુ કેને મોખમ
 બોલનામાં, કે ગીતોમાં ગાવામાં તો મોં ભરાઈ જાય એવાં જોડલાં
 લાગે કે પરતુ આગરે જ એ જોડલા મનથી જોડાયેલા રહેતા હશે,
 ખેર જવાદે એમની વાતો હું એ બધું તો મૂગે મોએ સહી લેત
 જે મને એક એમનો ત્રાસ ન હોત તો પણ આ એ થજો જે
 અને તો-કેવડા મોટા છે ? જે એમનો ત્રાસ ન હોત તો ને ? થડ
 સાળું હોત તો ડાળખાં ગમે તેટલા ડાલ્યા કરત પણ હું પરવા ન
 કરત પરતુ ઝાડ સાળું હોય તો ને ? અહીં તો મૂળ થડ જ સડેડું
 છે ત્યાં શુ થાય ? ધૈરીને કાળુમાં જ રાખવી જેમએ એ જાતનું
 શિક્ષણ એમને નાનપણમાંથી જ મળ્યું છે એ માને છે કે સ્ત્રીઓ
 તો સ્ત્રીચરિત્ર કલ્પનારી હોય છે, એ રહે તો આપથી ને જાય તો સગા
 બાપથી અરે ઘણીને સૂનો મૂકીને લાગે એનું પેટ પરખાય નહિ
 માટે એના માટે સામ દામ ને દડની નાતિ જ અખત્યાર કરવી
 જેમએ પગની મોજડી જ ગણવી જેમએ, એના રોપા કપડાનાં
 ન હોય એને તો પનોતી જેમ પગ નીચે જ દબાવી ગખવી ને ન
 દમાયુ તો ચોદમુ રતન દેખાડતયિ અચકાવું નહિ . એ તો થોડે જાર

બાજરી ને ઘેડે નાર પાંચસી. આવાં અનેક સુરાક્યોએમણે ગોખી રાખ્યાં છે ને તેથી જ એ કોઈ વાર મારનવાડનનો અશ્રય પણ લે છે જ. એક તો પોતે બાવા છે એમાં સાસુ-નણુદ પણ ઉમેરે છે કે આવી રૂપાળી નટખટને ડારામાં રાખજો નાંદ તો માથે ચડી બેસશે. આગમા તેલ હોમાય તો વધુ જ લડકે ચાયને ? મર્કટ ને વળી મહિરા પીએ તો શુ થાય ? આજે તું મને જો, તો માની ન શકે કે હું તારી નાનપણની બેનશી સરુ જ છું. મારા પતિદેવ ચોવાસે કવાક કંઈ જાનવ નથી રહેતા. કોઈ કોઈ ક્ષણે માનવ પણ બને છે ત્યારે સ્નેહ પણ કરે છે પરંતુ એ સ્નેહ જો પેની નણુદી જુએ કે સાસુની નજરે ચડે તો તુરત ચેતવણી આપી દે છે કે જો જો કપસી ન પડતો. રૂપને જોઈને બાથડોનો ન જાની જનો માથે ડાણાં ધાપશે છાણાં...ને મને ધણીવાર થઈ જાય છે કે કહી દઉં કે તમે મારા સસરાના માથે છણાં ધાપ્યાં હતાં ? પાણુ બોલીનેય કયા જવું ? વગર બોલ્યે જ વરજોળા છે ત્યાં બોલીને તો નમણું જ ચાયને ? દરિયામા રહેવું ને મગર સાથે વેર શા કામનું ? મનને વાળવું જ રહ્યું ને માથે પડ્યું બોજવું જ રહ્યું. શુ થાય બીજો ઉપાય જ શા છે ?

તને કદાચ થશે કે આટલો ત્રાસ બોગવે કે જ શા માટે ? શા માટે ત્યાંથી આવી નથી જતી ? પરંતુ કયા જાડું ? જો લણી હોત તો પત્ર પર બિલા રહેવાની શક્તિ હોત તો એ જોરે પણ હિંમત કરત, પણ એ તો છે નહિ. એટલે લાગીને જાડું તો, ક્યાં જાડું ! મા બાપને ઘેર જાડું ? પરંતુ ત્યાં પે શું ચાલતિ મળશે ? મા-બાપ હવે વૃધ્ધ થવા લાગ્યાં છે. એ જ લાઇ-માનીને આધારે જ ત્યાં માડું શું ચાય ? મા-બાપ જ પાત્રી આવેલી દીકરીને સઘાવા રાજી હોતાં નથી તો પછી શું લાઇ-લાગી સંધરે ખર્ગ ? ઉપરાત સૌ આંગળી ચીંધે તે નકામાં...એના કરતાં માથે પડ્યું બોગવી જ લઉં, ને પેલી મંગળા જેમ માગતી તેમ પરલવનાં ક્યાં

બોગવી લઉં, દેણું ચૂકવી દઉં ને પછી છૂટી જાઉં. એમ મનને મનાવી, વેદાય એટલું વેગી લઉં છું, બીજું નું થાય ? માગ દુ ખને જ શુ મુનું ? હું તે ચારે તરફ આગની જવાળાઓ જ વેડે છું જાણપણમા એક તરફ હું માગમગીયા જેની હરિયાળી દસતી ધરતી જેની પ્રેમનીતરતુ આલ જેતી ને એ બન્નેનું દિલિજમાં થતુ સ્નેહભયું મિલન તતી ને મન પ્રકુલન બની જતુ ને આગે ? આગે તે સંસારને જાગે ભડકે બળતો જ વેડે છું. કયાંયે મુખશાન્તિ નથી સ્નેહ નથી, માયા-મમતા ને મીઠાશ નથી દૂર જવાનીયે જરૂર નથી માગી પાડેરામા જ એકનો પતિ કમાતો નથી, તદ્દન બાયક્ષા જેવો જ છે, છે નમાતો છતાંયે બેરીને કાબૂમા ગાખરા મથે એ નમાતો, ધણી બેરી પર ચરો લેય છે ને ? બીચારી એરાને પનારે પડી છે એ દુ ખ આણું દોય એમ એક પછી એક ઠોકગયે થતાં જાય છે. એને જોઉં છું ને રોજ થાય બે કે તારે, અદો જ આરીને કોટુ બિડ મોજના કરતા શીખવતું જોઈએ અહીં જન્મપ્રમાણ વટાડવાની જરૂર છે પરંતુ દુ.ખ સાથે કહેવું પડે છે કે એ સાધનોનો ઉપયોગ જ્યાં ન થવો જોઈ ગાત્યા પૂરજેશમા થઈ રહ્યો છે. ને જ્યાં થવો ખુબ જ જરૂરી છે ત્યાં એનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આવો છોકરાયી કોનું કશાણ થવાનું છે ? ધનનું, કુટુંબનું કે દેશનું ? બીજીનો પતિ કમાય એ પરંતુ તદ્દન માવડીઓ છે. મા કહે કે જોકે તો જોઈ ને મા કહે કે એસ તો જેમે એવો છે બીચારી મા-ગાપ, ભાઈ-ભાડુ બધાને મૂકીને એકનો હાથ પકડીને એ એકના સહારે આ પારખી ધરતીમા આવી પણ એ બાયલો શુ સહારો આપી શકે ? ત્રોજીનો પતિ દોક છે પણ સાસુ જગદબા છે. ને વડુને ત્રાસ આપવામા ગાડી મૂકતી નથી, દીકરાનું સગપણ કડું ત્યારે તો વડુને જોઈને સાસુ હરખાયાં હતાં, પણ હવે હડકાયા થયા છે. હવે વડુ ગમતી નથી કાળા લાગે કે વડુના કતિયાનર ધરમા નરી દીધો-હવે વડુનું યુ કામ છે ? એ જાય તો બીજી આવે ને બીજી પણ ધરજરતી જ આગે.

આવી યોજના સાસુ વિચારી રહી છે. ને તે યોજના પાર પાડવા સાસુ વહુને અનહદ ત્રાસ આપે છે ને માને છે કે દુઃખની મારી જરૂર ફૂલો-હવાડો વહુ કરશે જ ને ટાઢે પાણીએ ખસ જશે. બીજા કશા ખાતર નહિ તો આવી કરતા ગ્રેરી ગ્રી છે તે ખાતર પણ કરિયાવરની પ્રથા અંધ થવી જ બેઠાં એ એમ લાગે છે કે નહિ ?

ચોર્યાનો પતિ પરદેશ છે ઠીક કમાય છે પરંતુ ઘરમા કામ કરનાર કમાનાર એ એકજ છે ને કુટુંબ મોટું ને તેથી એની બધી જ કમાણી કુટુંબ માટે વપરાય છે પરિણામે પત્નીને સાથે લઇ જઇને ઘર માંડવું સંભવિત નથી. એ પરદેશમાં, ઘરના માણસો માટે જાત તોડીને કમાય છે ને આ બિચારી અહીં જાત તોડીને ધરના માણસોની સેવા કરે છે. ને કાણ કહે છે કે કરશે સેવા તો પામશે મેવા. એને તો બિચારીને જશને માથે જૂતિયાં છે. કહે છે ને કે માથું વાઢીને ઓશીકે મૂકે તોયે કહેશે કે ખૂંચે છે ! બિચારી યુવાનીનો કાળ નરકમાં વીતાવે છે, ને લવિધ્યમાં સુખ મળશે એ ખાતળા તંત્ર પર આસાનો દોર બાધીને આ તોફાની સંસાર-સાગરમાંથી પાર થવા મૂકી રહી છે. પાંચમીની સાસુ સારી છે તો પતિ રખકુ છે, રાતનો રાત્રી છે ને ફૂલે ફૂલે ભમનારો ભમર છે. છઠ્ઠીને વગર વાકે પતિએ તજ દીધી છે કારણ કે પતિદેવ, બીજી અલખેલીના પ્રેમમાં પડી ગયા છે. પ્રેમને કાંઈએ કેળાંતી જાલ સાથે સરખાવ્યો છે એના પરથી સરે તો મોંભરીમાં પડે. એના પરથી પડનાર સમતુલા થોડી જ જાળવી શકે છે ? જે અલખેલી સાથે પ્રેમ થયો છે તે દેખાવમાં તો કુખળ છે ને પત્ની તો રૂપકડી છે. કાંઈએ આ ટકાર પણ પેલાને કરી. તો કહે કે રોજ મેસુર ખાતા હોઈએ તો કાંઈવાર ઘેંશ ખાવાનું મન પણ ચાલે ? આને શું કહેવું ? ખરેખર પ્રેમ ન જુએ જાત કળત. એવું જ છે. પ્રેમ લગા મધીસે તો કામ કળા પરીસે એવું જ છે ને આવા ઓખર કરનારા દોર જોવા ધણીને શું કહેવું ? ને કહીને હાથદો પણ શો ? વિદ્યાના કીડાને વિદ્યા જ ગમે

એને કમળમાં લાવીને મૂકે તો એ તો અકળાર્થ જ ઊઠે...સાતમીનો ધણી...અરે સા માટે આ અંતુ પીંજણ કરવું? આમ જો આકડા આપવા એમું તો આકડો કયાય પહેલો !

દેણુ જાણે આ દશામાં કયારે મુધારો થશે? તું નો સામાજિક કાર્યકર્તા છે, તું જ્યાં કામ કરે છે તે આશ્રમમાં ધણી દુખિયારી સ્ત્રીઓ આવે છે એમની કરમકથની તો તું જાણી જ હોઈશ. બિચારી મોટે ભાગે પુરુષોના ત્રાસનો જ ભોગ બનીને આવતી દશી સારું છે કે આવા આશ્રમો છે ને એમને આશ્રય આપે છે, નહિ નો દૂવો-દવાડો જ કરેને? કે થોળીને પી જાય કાં આડે રસ્તે ઊતરી પડે. બીજું કરે પણ શું? વગર શુનાએ બિચારી કંઈક પીકાય છે તો જો ક્યાર્થ પણ આડો પડી ગયો હોય કે મૂખાઈમાં બૂલ કરી બેઠી હોય તો નો એની દશા કેળી થાય કે કષ્ટપુરું અધરું નથી જ આપણો સમાજ સ્ત્રી પ્રતિ આટલો કેમ નિષ્કુર છે? કોઈ લેખકે લખેલું એ ક્યાંક વાંચ્યું છે. એણે સ્ત્રીની આખરને માટીના ધડા સાથે સરખાવી છે. એ એક વાર ફૂટ્યું તે ફૂટ્યું જ. અરે ફૂટવાની વાત તો એક બાજુ રહી એમાં જો બૂદ્ધ્યે-ચૂકથે પાણીને બદલે બીજો પદાર્થ ભરાઈ ગયો તોયે એ પાણી માટે પછી નકામું નીવડે છે. જ્યારે પુરુષની આખરને ત્રામાના કે પિત્તળના ધડા સાથે સરખાવી છે ગોબો પડે તો ઉપાડી લેવાય-ગોબો શું કાણું પડી જાયને તોયે રેણુ દહને પાછો હતો તે જ સ્થિતિમાં પાણિયાગમાં પડ્યો રહે ને શોભી ઊઠે...આમ વાત છે. એને તો ગંદવાડ ક્યાંઈ લાગે જ નહિ ને સ્ત્રીને એકાદ છાટો પણ ઊડી જાય તોય એ ડાન સાત સમુદનાં પાણી પણ ધોઈ ન શકે આવી ઉપમાઓ આપનાર લેખક પણ પુરુષ જ હતો એ તો કહેવાની જરૂર નથીતે ! પુરુષ લેખકો પણ આપણને કયારે ન્યાય કરશે ?

તું એમ ન માની બેસતી કે હું પુરુષદેશી થઈ ગઈ છું, થવા માગું તોય થઈ શકું એમ નથી. એનું જ દુઃખ છે ને ! એ જ પુરુષ

જાતિમાં મારા પ્રેમાળ પિતા, વહાલસોયો ભાઈ, મારો નાનકડો લાડકો દિયર—ને મારા ભવિષ્યની આશા સમો મારો કિશોર પણ આવી જ જાય છે ને ? જોયું ? કેટલી આડી વાતે ઊતરી ગઈ તે. મારે અને સાહિત્યને શું હવે લાગેવળગે ? હા એકવાર શોખ હતો. ને ત્યારે વાંચ્યું 'તું' પણ ધણું. પણ હવે તો ફાણુ લખે છે, કેવું લખે છે, શું લખે છે ને કાને ન્યાય-અન્યાય થાય છે કે નથી થતો એ ફાણુ જાણે ?

પુસ્તક હાથમાં લેવાનું—અરે જોવાનું પણ સહભાગ્ય આ ધરમાં પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. તેથી કદાચ વર્તમાન યુગમાં સ્ત્રીઓને પૂરતો ન્યાય મળતો હોય ને હું આમ નિંદા કરી બેસું તો યે જોડું ને ? જવા દે સમાજ અને સાહિત્યોની વાતો. પણ હા, પુરુષોની વાત જવા દે એમ તો નહિ જ કહી શકું. તું કદાચ કહીશ કે ખાડો જોઈને કોઈ સાગરને ન માપી શકે, એટલાજ વર્તુલમાં તું એવા જ પુરુષો કદાચ જોતી હોયશ તેથી બધા જ એવા છે એવી ત્રિરાશિ ન ખાંધી દેવાય...તારી વાત કંઈક અંશે ખરી છે છતાંય એટલું પૂછું કે દૂધી કૂણી છે કે નહિ એ જોવા માટે એક લાગમાં જરાક નખ મારો તોયે એનું પારખું થઈ જાય—એ જોવા માટે આખી દૂધી કાપવી પડતી નથી, મોટા રંઝાડામાં ચોખ્ખા ઊકળતા હોય ને ચડ્યા છે કે નહિ એ જોવા માટે એક જ દાણો દબાવો કે બધાનું માપ આવી જાય. ચડ્યા કે કાચા જોવા માટે દાણેદાણો દબાવવો પડતો નથી, મારો કતુ અહીં આલસામાં આકાશ જુએ છે...ને એમાં તો આમઘા જેવડું જ આકાશ દેખાયને, છતાંયે એના પરથી એને આખાપ આકાશનો ખ્યાલ તો આવી જ જાય છે ને ? તો પછી મને આટલું વર્તુલ જોવાયી જ મોટા વર્તુલનો ખ્યાલ નજ આવી શકે એમ કહેવું બરાબર થશે ? હાં કદાચ થોડાંધણો ફેરફાર પડે પરંતુ કામગીરી બધે કાળા જ હોય છે કે પછી તારે ત્યાં સફેદ પણ થયા છે ? કંઈ કહેવાય નહિ આ વિજ્ઞાનના યુગમાં !

હું ધણીવાર કહું છું તેમ આજે પણ કહું છું કે આપણા સમાજમાં વધુઓ જ દુખી છે, સાસુઓ નહિ...હા, આજ કાલ દોષ માથાભારે વધુઓ મળે છે ખરી, ને સાસુને ત્રાસ પણ આપે છે ને સાસુની સ્થિતિ પેલી વાનાં ડી જેમ 'જેજે પુતર માંગા, નાચે છે રોડી ને ધૂજે છે ટાંગા' એવી કરે પણ છે. પરંતુ એવી વધુઓ જૂજ છે ત્યારે ખગળ સાસુ તો જરૂરયાત છે ને એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એ છે કે આગુના ત્રામે અનેક વધુઓએ મોતના મારગ લીધા છે ત્યારે વધુના દુઃખ સાસુ મરી એવા લાખલા લાગ્યે જ હશે !

જેમ સાસુ-વધુનું છે તેવું જ સ્ત્રી અને પુરુષનું છે કોઈક ખર્ચી જગદ મા જેવી કંઠાય હોય...ને પેલી કહેવત થઈ હોય કે 'જેરી બગડી તેનો તો લાવ બગડ્યો' પરંતુ માટે લાગે તો પુરુષો જ ની નિા લાવ બગાડે છે ને જોરને દુઃખી કરે છે ને એના પુગવાસે સ્ત્રીઓ માટેના અનેક આશ્રમો છે. જોરીના ત્રાસે પુરુષ માટે આશ્રમો ખોલાયા મેં જલ્પ્યા નથી કે તેં જલ્પ્યા છે ?

આજે ધણું ધણું લખી નાખ્યું. નહિ ? માંક તક મળી છે. સામ-નણું મોટી નણુંદને ત્યાં ગયાં છે ને મારા એ હજી આગ્યા નહીં પણ હવે આવવાનો સમય થઈ ગયો છે માટે લખ્યું બંધ કરું છું. જે કાગળ લખતાં છુંએ તો તો આપણું આવી જ અને, ના, લાઇ ના, આ જોલમાં તો એટલીયે છૂટ નથી. કેહીના કાગળ તો સેન્સર થઇને પણ જાય આવે છે પણ આ કેહીને તો એટલીયે છૂટ તથી જોય જોઈ કેદી કરતાયે ખૂરી દશા છે ને ? કેદીને તો ખુલાસું ખગળ આપે તો બિડાપોહ થાય, માગ્ય તાડન થાય તો બિડાપોહ થાય પરંતુ અડાના આ જોલરને તો બંધી જ છૂટ છે... હાલે ને આપણું આગે, કહે નો નયે આપે, વિફરે નો માર પણ મારે પણ અ કેદીના કાગળો થઈ શકતો નથી. હવે બંધ કરું છું. કારણ બધાંની જોનના આગળ સંલગાય છે. ત્ર સંખા છે જાણીને આનંદ. ૫૧ જાન ૧૯૫૭ નાજે પણ બૂલ્યે ચૂક્યે મારા સરનામે નો નહિ ના, માયાજી નામે જ લખાવે. એ મને પહોંચાડી દેશે.

એ જ સિ. તારી દુખી જાહેન સડુના વંદન

પત્ર ૬ કો

પ્રિય સુધાએન,

તારો પત્ર મળ્યો, એનો વિગતવાર જવાબ પછી લખીશ. પરંતુ 'તું' લખે છે કે "છોકરીઓ જો લાગે તો સારો વર એને મળે જ, અને તો પેઢીસરુ જેવું ન જ થાય યોગ્ય સાથી મેળવવા માટે, ગોરમાની પૂર્ણ-અર્ચના કરવા કરતાં, ને દેવ-દેવીઓને મનાવવા કરતાં સરસ્વતીની સાધના કરવાની જ આ યુગમાં વધારે જરૂર છે ને એ સાધના કરનારને યોગ્ય સાથી મળી રહેવામાં કશી દરકત આવતી એ વાત છોકરીએ અને ખાસ કરીને મા-બાપે સમજી લેવાની જરૂર છે" તું માને છે એટલું બધું વર મેળવી લેવાનું કામ લાગેલાં માટે પણ સહેલું નથી એમ હું માનું છું. આજકાલ તો લગ્નની ગાજરમાં, વરના લાવ ખૂબ જિંઝા મોડાયા છે, ને એ લાવ આપવા જેરી મા-બાપની સ્થિતિ ન હોય તો એ પોતાની ભણેલી દીકરી માટે પણ વર ખરીદી શકતાં નથી. બિચારાં સરસ્વતી શ્રાક્રમભાળ થીની આગળ લાચાર થઈ જાય છે.

શ્રી અને સરસ્વતીનો લાગ્યે જ મેળ હોય છે ને કદાચ કોઈ સાર એ પણ હોય પરંતુ સાથે રૂપ ન હોય તોયે નકામું જની જાય છે રૂપ ને રૂપિયા બેની ખાસ માગ છે. લગ્નતર તો પછી આવે છે. એ સધારનું નોકરી પાછળ અનેક દીપ્તિવારીઓની પડાપડી દાયકે તેવું જ આ લગ્નના ક્ષેત્રમાં પણ છે સારા વરની પાછળ દીકરી માં બા બાપ પડાપડી કરે છે ને પરિણામે વરના લાવ આપમાને થડે છે. ને એમા જે દીકરીના બાપ પામે થી હોય, દીકરીમાં રૂપ હોય એ મેલન મારી જાય છે ને ખીજ દાયકા ધસતા રહી જાય છે.

આમ વરની પાછળ ભ્રમતાં સમય વીતતો જાય છે, દીકરીની ઉંમર વધતી જાય છે, ઉંમર બહુ વધતાં રૂપ ઘટતાં જાય છે, ને નિરાશાથી ઘેરાઈ જાય છે. આવી જ એક ભણે ડી-ગણેની દીકરીની વ્યથા દાખરતો પત્ર ગઈ કાલે જ મારા પર આજ્યો છે તે તને આજે મોકલું છું. વાચજે એના પર વિચાર કરીને મને જવાબ લખજે.

તારા પત્રમાં તે જ મુદ્દા જોયા કર્યા છે તેનો જવાબ ખેચાર દહાડામાં આપીશ. હાલ એજ

લિ. તારી બેન કુમુદનાં રત્નેશ્વરભરણે

પત્ર ૭ મો

પૂજ્ય કેમુદ્ધને,

ધણી બહેનો તમારી પાસે એમના પ્રશ્નો લઈને આવે છે ને તમે એમના પ્રશ્નોને હલ કરવા એનો ઉકેલ શોધવા પ્રયત્ન કરો છો, ધૂઓ ઉકેલો છો, ને સરળરસનો શોધી આપવા પ્રયત્ન કરો છો. તેથી જ આજે હું પણ મારો પ્રશ્ન લઈને તમારી સામે ઉપસ્થિત થાઉં છું ને આશા રાખું છું કે આનો ઉકેલ પણ આપ કરી આપશો.

મારા બાપુને બે દીકરા ને ત્રણ દીકરીઓ. મોટી દીકરીને બહુ લાણાવી નહિ ને પરણાવી દીધી...હીક હીક કરિયાવર થયો, કરવો પડ્યો, લાઠીઓ ને નાની બેન લાણે છે ને મને પણ મેટ્રિક સુધી તો લાણાવવી જ, નહિ તો લમના જાનરમાં કિમ્મત થશે નહિ એ કરે...ખર્ચે નથી ખોસાતો, માની તબિયતને ખરાબ છે, ધરમાં મારી મદદની જરૂર છે છતાંયે મા-બાપે મને લાણાવવાનો નિર્ણય થયો. હું મેટ્રિક થઈ ગઈ મા-બાપે વરની શોધ કરવા માંડી. પણ યોગ્ય વર ને ધર કર્યાં દેખાય નહિ. બા-બાપુને લાગ્યું આટલા લણતરમાં દી નહિ વળે. લમના જાનરમાં આપણી મેટ્રિક જ થયેલી દીકરીની કંઈ જ કિમ્મત નહિ અંકાય; માટે આગળ લણાવો. ઉપરાંત વર ન મળે ત્યાં સુધી કંઈક તો કરવું જ રહ્યું ને ! એ રીતે પણ મારું લણતર આગળ ચાલ્યું ને સાથે વરની શોધ પણ ચાલુ રાખી. જ્યાં કોઈ લમનો ઉગેશ્વાર દેખાતો કે બાપુ દોડતા ને નિરાશ થઈને પાછા ફરતા ને એમ કરતાં વર્ષો વીત્યાં ને હું બી. એ. થઈ.

બી. એ. થયા પછી મુસ્લિમી ધર્મવાને બદલે વધી. કારણ ઉમ્મરમાં ચાર વર્ષનો વધારો થયો ને લણતર પણ વધ્યું. ઇન્ડર પાસ

થયેલ વરથી ચાલી જત, પણ હવે એમ તો ચાલે નહિ એાઝમાં એાહો બી એ. તો જોઈએ કે નહિ ? ને બી એ. અને એમ, એ. ની ડીઝીવાળા મુરતિયાના જન્મરમાં જે ભાવ જોવાતા હતા, તે ચૂકવવા બાપુ પાસે નાણાં પણ જોઈએ ને ! કણ્ણતરથી મુશ્કેલીનો અંત આનંદે એમ માન્યું હતું એના જલ્લામાં એજે તો મુશ્કેલીમાં વધારો કર્યો

લક્ષ્મીની જન્મરમાં એકલા કણ્ણતરથી કામ ચાલતું નથી. ને જો સારો વર ખરીદવો હોય તો કણ્ણતર ઉપરાંત બીજી અનેક કળામાં પણ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે. પણુ' તો જોઈએ જ, ડીઝી તો મેળવવી જ જોઈએ, જ્યાં સુધી હાથમાં ડીઝી ન હોય ત્યાં સુધી દીકરીનું કન્યાદાન દેવાનો લહાવો મા-બાપ લઈ શકતાં નથી. પણુ લક્ષ્મીની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે એકલી ડીઝી જ પૂરતી નથી બીજા પણ અનેક વિષયોમાં પારંગત થવું પડે છે.

પહેલાં તો એકલી સંગીતકળાની સાધનાથી કામ ચાલ્યું જતું પરન્તુ હવે તો એમાં ઉમેરાણી જે વકત્વકળા, નૃત્યકળા, અભિનયકળા, ઉપરાંત પાઠશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ માહિતી અને એની ડીઝી પણ જરૂરી લેખાવા લાગી છે. ગૃહને કેમ ચણુમારવું, જમવાનાં ટેબલ કેમ સંભાલવવાં. ઉપરાંત ગૃહઉઘોગો, જેવા કે સીઝાઈ, ભરતગૂંથણ વગેરે જાણી લેવું પણ આવશ્યક અંગ છે. ટુંકમાં તારી આટલી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે, કળાની સાધના કરે, દરેકમાં નિપુણતા મેળવે પછી જ એ લક્ષ્મી લાયક હરે છે, અર્થાત્ સારા વર ને સારા ધરની કામના કરી શકે છે.

મા-બાપ બિચારાં સારા વરની આશામાં દીકરી પાછળ ખર્ચ કરે છે તે આતંક પક્ષીની જેમ આતુર નયને વરરાજાની રાહ જુએ છે તે પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રભો, મોકલી દે એક તારણદારને કે જે દીકરીનો હાથ ઝાલી જાય. ને અમારો બાર ઉપાડી જાય પરન્તુ વર તો દરદર

પણ દેખાતો જ નથી. મા-બાપ મૂંઝાય છે, વડીલો એકઠાં છે ને ધીરે ધીરે મન મનાવે છે કે હવે ધનવાન નહિ હોય તો ચાલ્યો પણ ભણે તો ભેષ્ઠો જ ને એવાની ગોધ ચલાવે છે. લાગ્ય સારું હોય ને જો એવો મળી જાય તો દીકરીને પરણાવી ને સુખ માને છે પરંતુ એવાયે ન મળે ત્યારે ?

પછી તો લાકડે માંકડું વળગાડી દે છે ને દીકરી એવાના ઘરેમાં જઈ પડે છે કે જ્યાં સંગીત, નૃત્ય, કળા, ભણતરની કસો જ કદર હોતી નથી. શીખેલું સંગીત બૂધી જવાય છે, સાતરાના ઘરમાં ગાવું એ અપરાધ ગણાય છે. પૂજ્ય સસંગીત વિદ્વાન હોય, અસિ ક્ષેત્ર સામુદ્ર ગિરાજતા હોય, અદ્ય શિક્ષિત ફોર્મલ આરીને વસ્ત્રો હોય જૂતા પિચારનાં માસીલ મદાલતાં હોય, એવા સ્થળે બહુ બહુ એ રામાયણ કે ભાગવત જેવા વાંચનને અવકાશ હોય, ખીજા સાહિત્યને તો નહિ જ. પરિણામે પિતાએ આપેલ પુસ્તકો પર લેખક ચડે છે, પિતાએ ખૂબ જ પ્યારથી આપેલ સિતાર દીવાલ પર જ પડી રહે છે, એના તાર ટૂટી જાય છે. ને હારમોનિયમની પેટીમાં ઉઠતી વીડીઓ ભેગી થાય છે. સિતાર, ચિત્રકામ કે કોઈ પુસ્તકના જત્ને હાથમાં આવી પડે છે, ફોટેસ્ટ્રેલ લગડાં, સીવવા ને બદલ ટાકવા. આંધળાને દુખ એણું થાય, કદી દુનિયા ભેષ્ઠ જ ન હોય તે શું ગુમાવે છે તેનું એને ભાન પણ ન હોય, પરંતુ એકવાર આખો આખો, બધું જુએ મદાસે, એમાં રસ લે પછી એનાં આંખો છીનવી લે તો એની વેદના અસહ્ય બની જાય. એણું જ કંઈક એવી જાળાઓનું થાય છે. નાન ન મળું હોય તો એક જ વાર્તા હતી પણ મળ્યા પછી આ દશા ! કેમ સહેરાય, કેમ છરવાય, કેમ જિવાય ? એ સોજે ઠળાએ ખીલેલું મધમધેલું ફૂલ પેટી વેગન ને ખરાબ બૂઝીમાં ચીમળાવા લાગે છે ને અંદરનું મન ધડી ધડી એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે કે જો આવું જ છરવ જીવવાનું હતું તો પછી શાન દીધું શા માટે સાધના કરી શા માટે ?

હું તો આડી વાને જ ઊતરી ગઈ તો માફ કરશો, જો કે આડી વાત પણ મને તો લાગુ પડે જ છે. મારું ભવિષ્ય પણ અત્યારે તો મને આવું જ અંધકારમય દેખાય છે. છતાંયે એ વાત મૂકીને હું મારી વાત જ કરું. હું બી. એ. થઈને બીજી કળામાં પણ નિપુણ થઈ. પણ વરતો જોગ ખાધો નહિ. આખરે મા-બાપને લાગ્યું કે કંઈ વિદ્યા મેળવ્યાથી જ કે કળાની સાધના કર્યાથી જ વર નથી મળી જતો એના માટે તો કન્યામાં રૂપ પણ જોઈએ. જો કે મા-બાપને મન હું કદરૂપી તો નહોતી જ લાગતી. પણ બીજા તો કહેતા કે આશામાં રૂપધૂપ તો છે નહિ. તોયે વીસ વર્ષ સુધી ખાસ ખરાબ તો નહોતી જ લાગતી પણ હવે ?

હવે તો સૌ કહે છે કે લંબૂશ લાગે છે. એક તો દુબળીપાતળા મૂળથી જ, એમાં જિંદગી ને તેમાં ભણતરનો ને પેલી બધી કળામાં પારંગત થવાનો અસહ્ય બોજો, બાપની ચિન્તાનો ભાર, ને માની માદગી તેથી ધરતો બોજો. આ બધા જોબા હેઠળ કચરાઈને, પિસાઈને ડાશી જેવી ન થઈ જાઉં તો શું થાઉં ?

ધણીવાર હું અરીસા પાસે બેસું છું ને મારી જાતને પૂછું છું કે આશા તને હજી પણ વર મેળવવાની કંઈ આશા છે ખરી ? ને લાલિત્ય વિનાનો, આ અહેરે ! જોઈને થઈ જાય છે કે આશા નિરાશામાં જ ફેરવાશે, ને જો એમ થાય તો શું કરવું ? વર ન મળે ત્યાં સુધી કંઈક તો કરવું જ એ વિચારે નોકરી સ્વીકારી. જો કે નોકરીમાં જીવ નથી. મન તો ધડકે છે સંસારી થવા પણ સંસાર માંડું કાની સાથે ? પરંતુ છે છતાંયે પરણી ન શકાય એ કેવી દયાજનક સ્થિતિ છે એ કલ્પના પણ કદાચ તમને નહિ આવી શકે.

આજે નોકરી કરતાંયે ચાર વર્ષ થઈ છે, હિમ્મત વધતી જાય છે, રહ્યું-સહ્યું લાલિત્ય પૂરજોશમાં થઈતું જાય છે, મન સંકેતવાતું

ભય છે, વેદના વધતી ભય છે. ને એ બધાને લઈને મોં પર પણ એક ભૂતની કંઠોરતા આવતી ભય છે, ને વરની આશા તો વધુ ને વધુ મૃગજળ સમી બનતી ભય છે.

બાપુ કહેતા કે વર મેળવવામાં વિદ્યા ને રૂપની જરૂર છે, પણ હવે કાગે છે કે ના એ બે કરતાંયે વધારે જરૂર હતી રૂપિયાની. જો બાપુ પાસે રૂપિયા હોત તો, એ રૂપિયાના ચળકારમાં, એ ચાંદીના ખણખણાટમાં. રૂપ ન જોવાત, ને વિદ્યાનો તો લાવેય ન પુજાત. વિદ્યા, રૂપ ને રૂપિયા એ જો ત્રણેયનો સંગમ હોય તો તો ભણે સોનામાં સુગંધ લાગે ને પહેલે પ્રયત્ને જ કન્યા છોડી ભય ! રૂપ ને રૂપિયા હોય તો ખીભ પ્રયત્ને, વિદ્યા ને રૂપિયા હોય તો કદાચ ત્રીભ પ્રયત્ને. પરંતુ રૂપ પણ નહિ ને રૂપિયા પણ નહિ એવી હું એકલી વિદ્યાધારીનો તો આજે લેમનાં બળરમાં કાર્ક લાવ પણ પૂછતું નથી. આવી કડુણ સ્થિતિ સર્જવા માટે કાણુ જવાબદાર છે ? અમારા જેવી દુર્ભાગી ડીઝીધારી કન્યાઓએ અને એનાં દુર્ભાગી મા-બાપોએ શું કરવું તે રસ્તો સૂચવશો !

સિ. નિરાશામાં ઘેરાયેલી આજ્ઞાનાં વંદન

પત્ર ૮ મો

પ્રિય સુધાબેન,

જે દિવસ પહેલના મારો પત્ર મળ્યો હતો. તે સાધેનો આશાનેક પત્ર પણ મળ્યો હતો. આજે નારા આગળના પત્રનો જવાબ આપી દઉં.

તું લખે છે કે હવે નો સીએને સમાન હક્ક મળ્યા છે ને તે પણ કાયદાથી મળ્યા છે તો એ મગેલા હક્કનો, એમણે લાલ લેવો જોઈએ ને આ રીતે કચડાયેલી દસામાં તો હરગીજ ન જ રહેવું જોઈએ. તારી વાત ખરી છે, પરંતુ જોડવા પૂરતી જ. આચરણમાં મૂકવા માટે બહુ અવરી છે. જેસનારને ચાલનારની બધાનું લાન નથી હોતું ને લાગે છે કે તું તારા એ એકદંડિયા મહેનમાં બેસીને ફક્ત વાત જ કરી જાણે છે, વિચાર નથી કરતા. બાળકને વિરોધી કાયદો આપણે ત્યાં વર્ષો પર થયો હતો. છતાં એ કાયદો અમરાઈ પર ચડાવી દબને લાગ કરી નાખનારની જમાત અધાર સુધી હસતી ધગરતી નહોતી? કાયદો કરવો એ એક વાત છે ને સમાજનું માનસ ફેરવવું એ બીજી જ વાત છે. ને કાયદો કરવો મહેયો છે પરંતુ માનસપક્ષો કરવો ઘણું જ અવરું કામ છે તું ૧ મે ૩ કે સ્ત્રી આ માટે આટલું મૂંગા મોં એ વેડી લે છે? એ છૂટી રહી શકે છે, છૂટાછેડા લઈ શકે છે, ખરી વાત છે. પરંતુ પછી એનું શું? એ કરે શું? જાણ ક્યાં? એને આધારે કાનો? એનાં બાળકોનું શું? એના મા-બાપ તો એને રાખે નહિ પગસર જીવા રહી શકે તેવી એનામાં શક્તિ હોય નહિ એટલે એ જાણ ક્યાં ને કરે શું? તું કદાચ કહીશ કે ફરી પરણી શકે પરંતુ પહેલી વાત તો એ કે એને પરણે કોણ? અને પરણનાર મગે તોયે કદાચ એને એક લવમાં બે

લવ કરવા ગમે નહિ. પોતાનાં બાળકોને પહેલો વિચાર આવે, એ દશમાં એ કરે શું? એ ને તો મોં બાંધીને માર છે. આગળ કહેવો ને પાછળ ખાઈ છે. વર સાથે રહીને પણ સોસવાનું છે ને નેનાથી દૂર રહેવાની ઇચ્છા કરે તો એ સોસવાનું છે. એ બેમાંથી એક અને તે, વધોથી પસંદ કરેલો રસ્તો જ પસંદ કરે છે ને તે પંડ્યું પાતું નિભાવી લેવાનો ને માથે પડ્યું ભોગવી લેવાનો. ક્યાં કરમ ભોગવી લેવાનો. જીને મનને મારી દેવાનો. એને લાગે છે કે એ રસ્તે તો ફક્ત એક જ દુઃખ છે ને તે એના પુરતું જ. પણ છટાછેડાની માગણી કરે તો તો લોક ફાંધી જ ખાશે. સમાજ ક્યાંય રહેવા નહિ દે, ને છોકરાં ક્યાંયના નહિ રહે, આવા અનેક વિચાર કરીને એ બિચારી મૂંગાં મોંએ દુઃખ વેઠ્યે જ જાય છે.

પહેલાંના સમયમાં પુરુષ એ જાતનું વર્તન કરતો ત્યારે સરમાતો અને ત્યારે સમાજ પણ એને નીંદતો, કોઈનાં ઘર તો તે લાગ્યે જ લાગતો. કોઈની પત્ની કે બહેન પર નજર નહોતો નાંખતો, છતાંયે સમાજ એને નીંદતો, એને રખડુ કહેતો. એ ઘરમાં આવે તો બચુગમતો બનતો, ને સૌ એની સ્ત્રીની દયા પણ ખાતા. ને સ્ત્રી બિચારી મન વાળો લેતી કે શું થાય સ્વભાવ જ એવો ત્યાં આવેા જીતરી ગયેલો. પુરુષ પણ સ્ત્રીને બીજી રીતે દુઃખી કરતો નહિ, ને એવા કાર્યમાં બહાદુરી નહોતી લાગતી, સરમ આવતી તેથી એ કાર્ય ધોળદહાડે નહોતો કરતો, અંધારી રાતે કરતો, સમાજની ઠરામધૂં આંખથી બચીને કરતો. પરંતુ આજ શું સ્થિતિ છે? આજે એ રખડુ સ્વભાવને, પ્રેમનું નામ અપાય છે, ને એ લગ્ન પ્રેમ બીજી પર થઈ જાય ત્યાં બિચારો-એ શું કરે કહીને એને બચાવ કરાય છે. પ્રેમને 'દાઈની' સાથે ધણી સરખાવે છે. પ્રેમ થયા પછી ને દારૂ પીધા પછી શું કરે છે તેનું અને સારા-નરસાનું એને જાત રહેતું નથી જ. એવાજ માનસ ાળી જ જની પ્રજા એનાં એ કાર્યને નીંદતી નથી તેથી એની, સરમ પણ ધટી ગઈ છે, ને એવા

સી એ દીપકની વાટ છે. વાટ બળીને તેજ દીપકને આપે છે તે દીપક એ તેજ વડે દુનિયા સામે પ્રકાશ છે. આવી તો કહે તેટલી ઉપમા આપું. તારા જેવાની સોળતે, ને ચોડા વામિનથી આવું તો કંઈક મોંએ થઈ, ગયું છે, ને કંઈક મહેનત કરોને ગોખી પણ નાખ્યું છે. ભાવણ કરતી વખતે ફટફટ આવા ફટાકડા ફાડવા કામ આવેને ! પરંતુ ઉપમાઓ તો ફક્ત ઉપમાઓ જ છે. તારા જેવા લેખકોને શબ્દોથી રમત રમવાનું સાધન કે ભાવણ કરનારાઓ માટે એ પ્રકી લવિંગિયાની લૂમની તકાફરી કરવાનું સાધન. ખીજું કશું જ નહિ.

તું લખે છે કે “ આ સમાનતાનો યુગ છે સ્ત્રી-પુરુષને સમાન હક્ક છે. એ હક્કનો લાભ લઈને, મળેલી તક બંને કાયદાએ આપેલી તકનો લાભ લઈને શા માટે પોતાને મનગમતો જ સાથી પસંદ નથી કરી લેતી ? શા માટે ફીકરીને ગાય દોરે ત્યાં જાય તે રીતે અણગમતાની પાછળ દોરાઈને જાય છે, ને કદાચ ગઈ, એક બૂલ થઈ તો સુધારી શા માટે નથી લેતી ? છૂટાછેડા શા માટે ન લઈ લે, શા માટે ટોર જેટલો માર ખાધ, ને ટોર જેવું છવન છવે ? શા માટે પોતાની જાતને એવી દશામાં મૂકે જ ? એનામાં શું એટલું પણ સ્વાલિમાન નથી ? એ જાણી લે કે એ માનવ છે, ને એક માનવને મળતા બધા જ હક્કની એ પૂણીધિકારી છે.” તારા શબ્દોમાં જાણે કે રજુબેરી સંલગાય છે, ખરેખર સૂતેલાને જગાડવાની એનામાં શક્તિ છે. પરંતુ આ તકાફરી કરતાં તું એ બૂલી જાય છે કે તું આ કોની આગળ બોલી રહી છે. પાંખો કાપી નાંખેલા પક્ષી આગળ ફાવે એટલી સ્વતંત્રતાની, આકાશી ઊડવાની. મુક્તગામી બનીને વિદસ્તાની વાતો કરે છતાંયે કંઈ વળે ખરું ? એ બિચારું એ વાતો સાંભળીને વ્યથા પામે એટલું જ. મુક્તિની વાતો સાંભળીને, એને બધનનું જ્ઞાન થાય, ને અનદદ વેદના થાય એટલું જ. એ ઊડવા પાંખો ફફડાવે, ઊડવા પ્રયત્ન કરે, આકુળવ્યાકુળ થાય પણ કપાયેલી પાંખવાળું પક્ષી ઊડી શકે ખરું ?

હોય કેનો ? કેના માથે દોષ દોળું ? સમાજને માથે ? સમાજના માનસ માથે, અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓને ચઢાએલી દસામાં રાખી એ પુરુષો માથે ! પુરુષપક્ષી કાયદા બનાવનારને માથે પણ દોષ થા માટે કોઈને દેવો જ જોઈએ ? કાણે શું કયું એ કરતાં હાલ શું સ્થિતિ છે તે જ જોઈએ કે પત્યું. તું રાતદિવસ સમાનતાનાં બચુઓ ફૂંકે છે ત્યારે એક વાત બૂલી જતી લાગે છે કે ચરમાં બદલાયી કંઈ દષ્ટિ બદલાતી નથી. કાયદા બદલાઈ ગયા તેથી શું સમાજનું માનસ બદલાઈ ગયું ? હું તો માનું છું કે જેમ કાયદા વધારે તેમ ન્યાય ઓછો. સમાજ માટે કાયદા ધડવા પડે ને તે બાવી બાબતમાં ? એ જ બતાવે છે કે સમાજનું માનસ કેટલું સંકુચિત છે. એને બાવી રૂપે સમજી શકાય તેવી વાત સમજાવવા માટે હજી પણ કાયદાના કોરડાની જરૂર પડે છે, ડર દેખાડવાની જરૂર પડે છે એ જ આપણી નામોશી છે.

મેં તને આગળ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે ફરી પૂછું છું કે એક પત્ની ઘરમાં હોય, ત્યાં સુધી પુરુષ બીજી પત્ની કરી શકે નહિ. કાયદાથીએ બંધન થયું. બહુ સારી વાત છે પરંતુ પુરુષ, એની પત્ની હયાત હોય ત્યાં સુધી બીજીને ચાલી શકે નહિ તે બંધન થયું છે ? એ નિયમ કાયદાથી થયો છે ? મનથી સ્વીકારાયો છે ? નહિ જ ને ! એ ચાલી શકે છે, છડેચોક બીજીને ચાલી શકે છે, પ્રેમને નામે ફજેતા કરી શકે છે, મુકારાને નામે સડો ફેલાવી શકે છે, ને પોતાની પરિણીતા પર લુલ્લમ પણ ધાર્યો કરી શકે છે ને એનું જીવન ખારું ખારું કરી નાંખે છે. રાતદિવસ એ બીજીને ચાહનારો પતિ પોતાની પત્નીને વીંધી નાંખે છે, ફાણે ફાણે એને મૃત્યુ તરફ ધકેલતો જાય છે. એનાં આચરણથી, અવગણનાથી ને વચનોના બાણોથી એ સ્ત્રીને સારડી જેમ વીંધી નાંખે છે છતાંય મિચારી ફાંદું પણ કરી શકતી નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ધણી અકબાઈને આપઘાત કરી બેસે છે ને જો બાળકોનું બંધન હોય તો મરણ

જરૂર છે, એમ નથી લાગતું ? આ તરફ હવે કપારે આવે છે ! આકાશમાં
 ઊંચે વિહરતા પંખીને ધસતી-વાતો સમજવા મરતી પગ ઊતરવાની
 પણ કોઈવાર જરૂર પડે છે; મટિ'આસ આમંત્રણ આપું છું.
 સ્વીકારીશ ને ? અર્થના શું કરે છે ? એને પણ તારી જેમ લખવાનો
 શોખ છે કે નહિ ?

સૌ કુશલ હશે.

વિ. તારી બેન કૃમદનાં સ્નેહસ્મરણ

તા. ક. આ સાંઘે મારી પર આવેલા બે પત્રો તને વાંચવા
 મોકલું છું. એક છે ત્યક્તા નારીનો અને એક છે વિધવાનો. બન્નેએ
 એમની દુશુ દશાનો ચિતાર આપ્યો છે. વાંચીને તારો મન આપજો.

પત્ર ૯ મા

પ્રિય કુમરબેન,

તારે પત્ર મળ્યો મારા જીવન વિષે વિગતવાર લખાણ માગે છે ને તે લખાણ સુધાનહેનને મોકલવા માગે છે તે જાણ્યું. સુધાનહેનનાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે ને એ સારું લખે છે એમ તો જરૂર કહેવું પડે જ. મારા જીવનની વાત તારાથી કશી જ અજાણી નથી છતાંયે તેં વિગત માંગી છે તો આપું છું. જોકે મને એ વિગતો આપવામાયે હશે રસ રહ્યો નથી છતાંયે, મારી વેળા લખ્યાથી, જે કોઈનાં જીવન સુધારી શકતા હોય તો, આપવામાં સંકાય પણ નથી અનુભવતી. પરંતુ હા, વીતી વાતો યાદ કરવામાં દુઃખ તો જરૂર અનુભવું છું જ.

હું પરિશ્રીતા નારી છું. મારા પતિ દયાત છે છતાંયે હું વૈધવ્યદશા ભોગવી રહી છું. મારે બે બાળકો છે : કીર્તિ અને કિરીટ. એ બાળકો યથા ત્યાં સુધી હું એમને ગમતી હતી. એકાએક ગમતી બંધ થઈ મને મૂકીને પાસે જ રહેલી સીતાને આદવા લાગ્યા ને મને તજ દીધી. વાત કંઈ આટલી સહેલી નહોતી; પરંતુ એ વાતને હવે લખાવવામાં અર્થ શો ?

પતિને મુક્તિ દીધી ને હું પણ મુક્ત થઈ બે બાળકોમાં કિરીટ એમની પાસે રહે ને કીર્તિ મારી પાસે રહે તેમ નક્કો થયું. પતિનો વિયોગ થયો ને પુત્રનો પણ વિયોગ થયો ને વગર દોષે. જે સમાજ સતીનારીનાં શુભાન કરે છે તે સમાજને મારી જેવી આ યુગની સતીઓની જરૂર પડી નથી. એ યુગમાં સતી સીતાનો રામે ત્યાગ કર્યો ત્યારે સીતાજી અણુતાં દતાં કે ગમના હૃદયમાં તે

પ્રેમ ભર્યો છે. ને ત્યાગ કર્યો છે તે શ્રી રાગે નહિ જ, પણ ગળ રામે
કર્યો હતો. ઉપરાત સમાજ આખ્યાની એમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ
હતી, માન હતું, ભક્તિભાવ હતો ને એમને આશ્રય આપવામાં, પણ
ગૌરવ અનુભવતા પરંતુ આજની નારીની સી દશા છે ? પતિ એને
તણ દે છે, છોકરાં એના ઊંઘાઈ જાય છે, મા-બાપ એને દૂર કરે છે
ને સમાજ એને આગળી ચીધે છે. નજ રાજ દમયંતીને વનમાં
મૂકીને ગયા તેના કાન્યો રચાયા-એનો વિલાપ કનિઓએ ગાયો પણ
આજના અનેક નળો વગરવાકે, કંઈક દમયંતીએને વનનગડે,
અધી વાટે, મધદરિયે મૂકીને ચાલ્યા જાય છે એનો વિલાપ કોઈને
અભાગતો નથી કેમ ?

પતિએ તણ દીધી છે પિયરિયાએ ખાસ સંધગી નથી, પતિ
સાથે પુત્રવિભાગ પણ પતિએ કરાવ્યો છે, એવી નોધારી છું પગભર
ઊંઘી રહેવા પ્રયત્ન કરી રહી છું. સદ્ભાગ્યે પિતાએ બહુતરતું થોડું
થઈ ભાવું બધાંયુ હતું તે આધારે નોંધરી મળી, સહેજ રચાવી
પણ ધર્મ ને ત્યાં અચાનક સાસરેથી પત્ર આવ્યો કે સાસુજી ખૂબ
માફા છે ને કીર્તિને જોવા જાએ છે. શું કરું ? જાઉં, ન જાઉં ?
પતિની કડવાસ યાદ આવતાં એક મન કહેતું હતું કે તારે ને
એમને હવે શું છે ? જ્યાં પતિ જ પતિ નથી રહ્યા ત્યાં એ સાસુનો
અબધ શો ? પણ ખીણું મન કહેતું કે યાદ કર એ મા મગખી
માસુને એક એણે જ તારું દુઃખ પિલાવ્યું હતું ને તારા માટે યદને
તો એને એના દીકરાને પણ તણ દીધો છે એ પ્રમાણ મા મારા
સાસુ એમની વહાવી પૌત્રીનું મોં જોવા જાએ છે ને તું નહિ
મોકલે ! બહુ વિચારીને અતે નક્કી કર્યું કે કીર્તિને એકલા તો ન જ
મોકલવી. એકલા મોકલું ને પાછી ન મોકલે તો ? આ ભયે મેં
પણ સાથે જ જવાનું નક્કી કર્યું ને આ વિચાર્યું હોય તારે હું
જાણના હતી કે પતિગજ તો ત્યાં નહોતા જ તેથી એમને મગખી

સંભાવના તો હતી નહિ તેથી મનને શાન્તિ હતી પરંતુ ત્યાં પહોંચીને જે જોયું તેનાથી આઘાત થયો. સાસુજી માર્દાં હતાં જ નહિ. ને એમણે પત્ર પણ લખાવ્યો નહોતો. પતિરાજે જ કોઈ પાસે પત્ર લખાવ્યો હતો. એમની દૃષ્ટિએ મને તે રીતે મારી નોકરી છોડાવીને મને ત્યાં રાખવાની હતી, તે આ વાત મારાં સામુ સારી રીતે પામી ગયાં તેથી મને ધીરજ આપીને કહ્યું કે ‘સુનંદા તું ચિન્તા ના કર તને કહ્યાવીને હું અહીં રાખીશ નહિ. જો કે મને તો કીર્તિને જોવા વિના એન પડતું નથી છતાંયે હું તારું સ્વમાન દણ્યામ એવું કશુંયે નહિ કરું.

આપણા સમાજમાં સાસુનું નામ કેવું સુગાળવું બની ગયું છે ? એ કશું જ જાણે લગભગ બની ગયો છે. પરંતુ મારાં સાસુ તો મારાં જેવાં હતાં, માધીયે અધિક હતાં. એ સામુને જોઈને થાય છે કે આવા ઉમદા શુભની દ્રષ્ટિએ મારા પતિ જેવાં કેમ કરીને પાક્યા ? જેની દ્રષ્ટિએ જન્મ લેવાનું મન થાય એવાં મારાં સાસુ હતાં. જ્યારે મારા પતિએ મને તણ દીધી ત્યારે સાસુએ મને પોતાની પાસે રહેવા બહુ સમજાવો હતી પરંતુ એ વાત મને ડુચી નહોતી. એક કાળમાં કદાચ સ્ત્રીઓને એ ગમતું હશે, કદાચ ચલાવી લેતી હશે, કદાચ લાભારીમાં પણ એ રિયતિમાં રહેવા કબૂલતી હશે. પરંતુ હું તો એમાંની નહોતી જ. હું હતી સ્વમાની, આ યુગની સ્વતંત્ર નારી. સમાનતામાં માનનારી ને પતિપત્નીના સંપૂર્ણ એકત્રમાં માનનારી. કાં તો પતિ સોજે સોજે આના મારો જ રહે, કાં ખીજતો. એમાં વળી અધુરું અધુરું કેવું ? જે મળીને એક બને પણ એ એક બનેલા શરીરના જે લાભ તે વળી ચતા હશે ? “મારા પતિ” એમ જ કહી શકાય, એ જ શોખો. અમારા પતિ એ કશું જોલતાયે હોયું થંભી ન જાય ? એમાં અમારું ન ચાલે. કો સર્વસ્વ મારું કે એનું ? આમાં વચલો મારું જ ન હોઈ શકે.

સાસુએ થોડા દિવસમાં જ મારા કર્મસ્થળે મને પહોંચાડી દીધી; પરંતુ એમના સ્નેહને વશ થઈને હું કીર્તિને એમની પાસે મૂકતી આવી. ખરું પૂઠા તો કીર્તિને નહિ મારા હૃદયને જ ત્યાં મૂકતી આવી એમ કહું તોયે ખોટું નથી. એકલીઅટુલી કામે લાગી પશુ કામમાં ચિત્ત ચોટ્યું નહિ કીર્તિ વિના જીવન સુનકાં લાગ્યું, ને અંતે માનસિક તાણાતાણીને લઈ ને હિસ્ટીરિયાની શરૂઆત થઈ.

લાઈ-માલી સમજાવીને થોડા દહાડા લઈ મધ્ય પરંતુ ત્યાં એન પકડું નહિ. પરણેલી દીકરી કદી ચાન્તિથી પિયર રહી શકે ખરી ? અને એમાયે તપકતા નારી કદીયે ગદી શકે ખરી ? જો રહી શકતી હોત તો કવિ કાળીદાસે ચકુન્તલાને, કણ્વ નાગિના આશ્રમમાં જ પાછી મોકલી હોત ને ? શકુન્તલા જો એ દસામાં ત્યાં જાત તો થું પહેલાં જોઈલું, જ માન પામન ? નહિ જ. ને કવિ એ જાણતા હતા તેથી જ એમણે એમની એ પુત્રીનું અપમાન ન જ કરાવ્યું, વગર દોષે મારે પતિવિયોગ થયો, પુત્રવિયોગ થયો, પુત્રીવિયોગ થયો, શરારે દાગી મઈ, માનસિક મથનથી ઘાટી મઈ ને સમાજના રોષથી, કલંકથી ને મેણાથી ત્રાહી ત્રાહી પોકારી મન ને માનસિક તેમ જ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પણ ગ્રાસી બેઠી

કામ કરી શકે તેવું જરીર ચર્તા પાછી નોકરીએ મઈ, થોડો વખત કામ કર્યું ત્યાં પાછો પત્ર આવ્યો કે સાસુજી માંદાં છે... ને આ વખતે ખરો વાધ આવ્યો હતો. હું સાસુ પાસે મઈ ત્યાં પતિરાજ ને સીધા પશુ આવ્યાં હતાં અને કિરીટ પેશુ આવ્યો હતો. મને જોઈને સાસુજી ખૂબ ખુશ થયા ને કીર્તિ અને કિરીટને જોઈને હું દુઃખ, માંદગી, રોગ, શોક બધું જ બૂલી મઈ.

આ વખતે પતિરાજના વર્તનમાં ફેરફાર જોયો ને તેનું કારણ પણ હું જાણતી હતી. સીતા અને એમની વચ્ચે ચડત્ત ચાલતી હતી.

પ્રીત પુરાણી બની ગઇ હતી ને આકર્ષણ, ઓછા, થયાં હતાં. શીલા એ કંઈ સુનદા નહોતી, ઉપરાંત પરિણીતા પણ નહોતી, સાથે રહેતી પત્ની તરીકે એટલું જ... ને એ તો આવી હતી એમનાં ધન-દાસન જોઈને, ને એને તો જોઈતો હતો આનંદ-પ્રમોદ ને ભોગ-વિલાસ, ધર ને વરની જ દુનિયામાં જેસી રહે એવી એ નહોતી, ઉપરાંત રનેદથી બેચાર્ફ ને પણ એ આવી નહોતી, એ તો આવી વિજેતા બનવા ને એણે એ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો પણ ખરો... એણે માત્ર અમૂલ્ય ધન ખૂચવા લઈને અને દેખાડી આપ્યું હતું કે જોઈ લે, આ સ્વમાની નારો, તારો આખ સામે જ તારા વરને હું ખૂંચવી શકું છું કે નહિ ?

દગ ઓઠ વેર મારી ને એની વચ્ચે પૂરો થઇ. મેં તલ્લભાં તેલ ન જોતાં દોરકુ હાથમાંથી છોડી દીધું ને ઇનામ એને દાંથે ગયું. જીત એની થઈ પણ પછી ? યુદ્ધમાં જે આનંદ હતો તે જીતમાં ન રહ્યો પરંતુ હવે તો ધોલ મારીને મોં લાઈ રાખ્યે જ છૂટકો.

આ બધી વાતો મારે ઠાને આરી હતી. થોડીવાર પતિની દયા પણ આવી હતી ને દાણુભર એમ પણ થયું કે એ જ સાગના છે. છતાંયે જ્યારે એક દિવસ અચાનક, હું ભેટી હતી ત્યાં દયામણું મોં કરીને એ મારી પાસે આઘ્યા ત્યારે મોં ફેરવીને હું ચાલી જઈ રાખી નહિ. આખરે હું પણ માણસ છું ને ? પાની છું ને ? અને એનાં જ બાળકોની માતા પણ છું ને ? અને જેની સાથે મોં સુધી એકમ સાપ્તું હતું, જેને અંતરથી ચાહ્યાં હતાં, તેને એકદમ તો કેમ તરછોડી સકાય ? દાણુભર તો એમનું દયામણું મોં જોઈને એમ કહેવાતું મન થઇ ગયું કે ગઈ ગુજરી જુતી જાઓ. પણ ના, ના, એ તે કેમ જુવાય ?

સામે જ એ જૂતકાળની દુઃખદ ઘટનાનું પ્રતીક સીતા બેસી છે ને ! ઉપરાંત વૃદ્ધા તાર તે રૂંદી સંધાતા હશે ? વૃદ્ધા કાય તે

જોડાતા હશે ? નોએ બધા વિચાર પણ હવે સામાટે ! તો પછી
ઓટલું ચુદ્ધ, આ સ્વમાનની ધાતો શું બધું ફેગટ છે ? બસ !
આટલામા જ હારાગર્ભ-? એના આવરણની જ રાદ જોતી હતી ?
એ અપમાન, લાંછન, ત્રામ, ત્વાગ, વેદના બધું જ કાણુગરમાં
બૂલી ગઈ ?

ના નો એ કેમ બુલાય ? ના ના આ આવેગ આ આવેશ
હવે ન જોઈએ, જોઈ લીધી સંસારની માયા અને જોઈ લીધા માયાવી
એ સ્નેહસંબંધો. છોડ્યું તે છોડ્યું, કાચળી તણ તે તણ. મૂકેલું
પાણું મદલ્ય કરાય ? થુકેલું મળાય ? વમન કરી નાખેલું અન્ન પાણું
મોમાં નખાય ? એહા બોજનને તે વળી હાય અડાડવાનો હોય ? ને
એ પતિ હતા સીલાના એહા બોજન સમા. સુનંદાનું એકું બોજન
સીલાએ લલે કમું પણ સુનંદા સીલાના વધેલા એ એહા બોજનને
હાય પણ નહિ લંગાડે, એ તરફ મીટ પણ નહિ માડે

આ નિશ્ચય લીધો ને મન સ્વસ્થ થયું ને પતિ તરફનો જુકાવ
બંધ થયો. પતિદેવને આશ્ચર્ય થયું. એમણે તો માન્યું હતું કે જેમ
સીલાએ સુનંદા પાસેથી મને ખેંચી લીધો તેમ આ સુનંદા સીલા
પાસેથી ખેંચી લેતા જરૂર મહેનત કરશે જ ને જો એ સહેજ પણ
મહેનત કરે તો તુરંત નમત્તુ આપી દેવું એમ પણ નક્કી કર્યું હતું.
પરંતુ માગ તરફથી આવું કંઈ જ જન્મું નહિ. તે જોઈને ધણી
નવાઈ પામ્યા ને, ધાયું ન થતા ઉશ્કેરાયા, ઉશ્કેરાટમાં ગાળાગાળી
કરી, ને ઉતરે ધમકી પણ આપી કે કિરીટ ને કીર્તિ જાનેને એ મારી
પાસેથી ખૂંચવી લેશે ને એ ધમકીથી હું તૂટી જીહી ને પતિદેવની
એ ભયંકર મૂર્તિને જોઈ રહી ને મનમાં વિચાર થયો કે એક કાળે
આમને જ મેં દેવ માન્યા હતા પણ આનો ઘનવથી ચે ફૂર છે.
એ મૂર્તિનું એવું કુત્સિત હ્રમ જોઈને મારી રહી સહી ભક્તિ પણ
નાશ પામી ને તેનું સ્થાન, ધણીએ પૂરેપૂરું લઈ લીધું.

અત્યાગ સુધી શીલાને જ દોષિત સમજનારી આજે હું સમજ
કે હોય રક્ત શીલાનો નહોતો. આ શીલા સમાન-પથ્થર સમાન પુરુ-
ષનો પણ એટલો જ હતો. શીલા તો સિલા જેવી હોય પણ આ
મૂર્તિ પણ પાપાણુની જ બની ગઈ ત્યાં કેને કહેવું ? એ પારકી-
ને તો પ્રીતિ ન હોય પણ પોતાના પાગકા બની ગયા ત્યાં કેને કહેવું ?
આગ લાગે તો પાખીને કહીએ પણ પાણી જ બગવા માંડે તો કેને
કહેવા જવું ?

પતિરાજે એમનું નગ્ન સ્વરૂપ દેખાડવા માંડ્યું ને એક દિવસ
એ વાત પરાકાષ્ટાએ પહોંચતા મેં એ પથ્થર સમા પતિરાજને કહી
દીધું કે છોકરા તમારાં છે, તમારે એમનું કરવું હોય એ કરો,
એમા મારો અનુમતિની દરકાર નથી પરંતુ આ મારો દેહ તો મારો
જ છે, દેવે તમારો નથી ને એ દેહને રપસું કરતાં પહેલાં મારી
અનુમતિની દરકાર છે જ. ને તે અનુમતિ તમને આ જન્મે તો
મળવાની નથો જ તેટલું સમજ લેજો. આટલું કતીને હું તરગથી
ચાલી ગઈ ને પતિરાજ દિગ્મૂઢ બનીને જોતા જ રહી ગયા.

આટલું બધું બોલવાનું સાદસ કરી ચકીલ એવી કદપના
પણ મને નહોતી. છતાંયે એ સાદસ ધર્મ થયું, એ દિગ્મત આવી
પરંતુ જેરી મારા ઓરડામાં પહોંચી કે ઢગલો ચંદ્રને હું પવંગમાં
પકી. ભગ્નથી ગાડુ સ્તરીર કાપવું હતું. કીર્તિ અને કિરોટને મારી
પાસેથી ખૂચરી લેશે તો હું કેના આધારે જીવીશ એ ડરે હું ધૂજ
છેદી હતી. એ બાળકો જ મારા નોંધરીનાં આધાર છે. એમને જ
જો ગુમાવું તો કેના માટે આ ધુલ, આ સામનો ? પલંગ પર પડી
ને મન મોકળું મૂકીને રડી મારા જીવનમા સાંત્વન મેળવવા આ એક
જ રસ્તો મારી પાસે હતો આંસુ સારી લઈ ને મનને હળવું કરી
લઈ. મન હળવું થયું, શાન્ત થયું ને સાથે જ મક્કમ પણ થયું કે

વિધાતાએ નસીબમાં માડ્યું હશે તે ભોગવી શકાય. પરંતુ શીલાનો સ્વામી કદાપિ હવે સુનંદનો સ્વામી બની શકવાનો નથી તે ચોક્કસ.

આખતાવ પછી માન્યું હતું કે પતિદેવ બાળકો જરૂર લઈ જશે, પરંતુ એમ ન બન્યું. ને ન બનવાના કારણમાં પતિની દયા નહોતી પરંતુ શીલાને પોતાને બાળક થવાનું હતું તેથી એ બીજા બાળકની વેઠ કરવા તૈયાર નહોતી, ને તેથી જ પતિરાજને ન છૂટકે મારા બાળકો મને સોંપવાં પડ્યાં.

શીલાના આનંદમાં મારો આનંદ સમાઈ ગયો. અત્યાર સુધી શીલાના હાથે મને નુકસાન જ થયું છે પરંતુ આજે શીલાની કૃતતાએ મારું બહુ કંપું. શીલાને બાળક થવાનું છે તે સમાચારથી મને ધ્રુવો ન થઈ, સુખ થયું કારણ કે એને જો બાળક ન થવાનું હોત તો મારા બાળકો ઝુટવાઈ જતને મારી ને એમની બંનેની જિંદગી રાજાઈ જત...તેથી એના સુખના સમાચારે હું દુઃખી નહિ પણ સુખી થઈ. કેવી છે વિધિની વિટંબણા ? કેણુ જાણે કયા સમાચાર કયારે સુખ આપે છે ને કયારે દુઃખ, એનો બધો જ આધાર વ્યક્તિના તે વખતના સંજોગો પર જ રહે છે ને ?

મારા સાસુજીનું મૃત્યુ થયું ને હું તથા મારા બંને બાળકો પાછા મારી કમંબૂમિ પર આવી ગયાં છીએ. નોકરી કરું છું ને બાળકોને ઉછેરું છું. એક રીતે કહીએ તો સ્વમાનથી છત્રું છું ને સુખી છું; છતાંયે ઊંડા જિતરીને જોઈએ કે મારા મનની ખરી વાત પૂછો તો હું સુખી નથી જ. આ સુખ તે કંઈ સુખ છે ? હું ત્યક્તા ને મારા બાળકો અનાથ જેવાં, પિતાની છાયા વિનાનાં જિજરે છે એ ધટના કંઈ માને દુઃખી ના કરે !

છતાંયે મારી ફરજ બળાયે જાઉં છું, ને બાળકો મોટા થતાં જાય છે. એક દિવસ હું કદાચ જુદા પણ થઈશ ને બાળકો મોટા

થાપને પગથી જશે કદાચ છોકરો મારો હશે ને વહુ સારી આવશે
 તો મને સુખી કરશે, કદાચ વહુ મારી ન આવે તો શ્રવનભર વેળુ
 છે ને અત સુધી દુખ જ વેળીશ, કદાચ મારી દીકરી એની દુખી
 માની સભાગ લેશે એ તો જે જાને તે ખરું, ભાવિના ગર્ભમાં મારા
 માટે શુ સખ્યુ છે તે તો કોણ જાણે ? પરંતુ આજે વર્તમાન કાળે
 તો મારો ને મારા જેવી અનેકનો પ્રશ્ન તમારી સામે છે જ ને તે
 એ છે કે નગર દોષે નારી ક્યાં સુધી દંડાયા કરશે ? સમાજ ક્યાં
 સુધી નિર્દોષને દંડ દેશે ને દોષિતને ઉરોજન દેશે અને સમાનતાના આ
 જનાંનામાં ક્યાં સુધા આપી અમમાનતા ચાલશે ?

(સ તારી કુખિયારી બેન સુનંદા

પત્ર ૧૦ મેા

પ્રિય કુમુદ્યેન,

તારો પત્ર મળ્યે. મારા હવેના જીવન વિષે તું કંઈક જાણવા માગે છે માટે જ લખવા બેસવું પડ્યું છે નહિ તો કવચ ઉપાડવાની ચે હચા થતી નથી. પેવા લોકગીતનાં જેમ મારા માથે તો દુઃખનાં ઝાડ ઊગવાં જ બાકી છે. કેને કહું હૈરાની વાત, અતે કહીને શયદો પથ છે ? કોઈએ કહ્યું છે ને કે દસવું હોય ત્યારે સૌને બોલાવજો. તારી સાથે દસવા સૌ તૈયાર છે પરંતુ, રડવું હોય ત્યારે એકલો જ છાને ખૂણે બેસીને રડી લે જે. બહુ અકળાઉ છું, મૂઝાઉં છું ત્યારે છાને ખૂણે બેસીને રડી લઉં છું. અરે રડવાની પથ છૂટ નથી મળતી આ ધરમાં તો.

મારો જન્મ થયો ને ચે ગ્રાનુયોગ એવો મન્યો કે મારા પિતા ધણું ધન કમાયા, આ હકીકત તો તું જાણે છે, કાગને બેસવું ને કાગને પડવું. મારા પત્રલે જ ધરમાં લક્ષ્મી આવી એમ સૌએ માન્યું ને મારા માનવાર્ન વધી અર્ધા. ને કુદરતને કરવું તે મારાં જન્મ પછી માતાની કૃપે લાદ્યો જન્મ થયો ને પછી તો મારાં પગનાતું પૂછવું જ છું ! હું કંકુ પગલાની ગણાતી, મારાં માન એકદમ વધી ગયાં, પાણી માથું ત્યાં મને દૂધ મળવા લાગ્યું. પિતાની કાઠકી બની, દાદીમાની દુલ્હરો બની ને જતેતાની ખૂણ જ માનીતી બની, આ બધામાં મે તો કંઈ જ લાગ લગ્યો નહોતો. નહીં મારા જન્મનાં, નહીં લક્ષ્મીના આગમનમાં કે નહીં લાઈના જન્મમાં. એ બધું ધવાનું હશે એમ જ થયું હશે, પ્રભુએ ધાવું દેને એમ જ થયું હશે. છતાં મે તો સપાં યશ નેને જ મળ્યો.

હું મોટી થઈ ને પરની શોધ થવા લાગી ને સારો વર ને ધર
 જોઈને મા-બાપે પરજીવીને ખૂબ કરિયાવર દઈને સાસરે વળાવી.
 માતા કહેતી કે ધરમાંથી લક્ષ્મીને જ સાસરે મોકલી રહી છું. એ
 માનતી કે જે ધરમાં હું જઈ રહી છું તે ધરનું માગ પગલે મંગળ
 થવાનું જ છે સાસુજીએ પણ મારા પગલાની વાતો સાંભળી હતી
 તેથી લક્ષ્મી સમી વહુને મેળવીને અને ખૂબ કરિયાવર મેળવીને ખુશી
 ચર્તા દર્તા ને મનમાં માનતાં પણ હશે કે જેમ બાપના ધરમાંથી
 લક્ષ્મી વધારી એમ આ વહુ આપણા ઘેર આવતાં આપણા ઘરને
 સિતારો પણ ચમકારશે; પરંતુ વહુ શું કરે ? ધાયું તો ધણીનું જ
 ધાય છે તેમ અહીં પણ થયું જ. થોડા દિવસોમાં જ માગ સસરા
 ટાપદોષમાં સપડાયા ને મૃત્યુ પામ્યા ને મારા દુઃખના શ્રી ગણેશ
 મંડાઈ ગયા. હું ખરાબ પગલાંની ગણાઈ ગઈ. દિવસને રૂઢિ પર
 અકરમત થયો ને હું અપશુકનિયાળ ગણાવા લાગી હતી તો
 દુઃખનો ઘડો ભરાવો બાકી હશે તે છેલ્લે મારા પતિને ક્ષયની બીમા-
 રીના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં ને પછી તો મારા પગલાનું પૂછવું જ
 શું ? એ રોગ દુર્ભાગ્યે જીવલેણ નીકળ્યો ને મારા દુઃખની અવધિ
 આવી ગઈ હતી મેજાની ભોગ બની, હાંધૂન થઈ, હાંપરપગી
 ગણાવા લાગી ને ધનનું નિકંદન કાદનારી લેખાણી આ બધાં મેણાં
 મારા પર શા માટે લાદવામાં આવે છે ? આમાં મેં શું કર્યું ?
 પિતૃગૃહે માન શા માટે પામી તે હું સમજી શકી નહોતી તેમ જ
 શ્રેષ્ઠગૃહે આ અપમાન, આ તિરસ્કાર ને આ મેણાંટાણું શા માટે
 પામું છું તે પણ સમજી શકતી નથી. પિતૃગૃહે સૌનું કલ્યાણ થયું
 એમાં જેમ મારો કોઈ જ હાથ નહોતો તે જ રીતે આ ધરની કરુણ
 દશામાં પણ મારો હાથ નહોતો ને ? છતાં એ એક ધરમાં હું
 કેમ કંકુ પગલાંની ગણાણી...ને બીજા ગૃહે હાંપરપગી ગણાણી તે
 હતી સમજી શકી નથી. પિતૃગૃહે મોલક થયેલી પણ હું અધિકારી

નહોતી તમે આ શ્રદ્ધે મળતા અપયશની પણ હું અધિકારી નથી. છતાંયે અપયશ મળી જ રહ્યો છે.

સાસુજના-શબ્દો બાણ જેવા રાતરિન હૈયાને વીધી નાંખે રોજ સાંભળવું પડે છે કે અશામણીએ આવીને ધરનું નિકંદન કાઢ્યું. સસરાને, ભરખી, ગર્ભ, મારો ગતીરાણ્ય જેવો દીકરો એના પમલે ફાટી પડ્યો. એ હાથપરગી કાણ જાણે હજીયે શું કરશે ? બીધવ્યનું દુઃખ ઓછું હોય તેમ પડ્યા ઉપર પાદ સાસુજ માયાં જ કરે છે. બળતા હૈયા પર લૂણ છાંટ્યા જ કરે ને એ બધું સદી લઉં છું. ખીજું કરું પણ શું ? કવિ કલાપિએ કહ્યું છે કે સહન કરવું એ પણ એક છે દહાણું ! પુરુષ કવિ ખરાને ? કહી શકે પણ એમના આવવાના અને દેખાડવાના જુદા જ હતા ને ? પોતાની બેન માટે સહેવાની સલાહ અને પોતાના માટે ? માણસની સમાહ ? ન્યાયની સમતુષા આપણા સમાજમાં સ્ત્રી ને પુરુષ માટે જુદી જુદી જ રહી છે ને !

આજે હું નધણિયાતી છું. ધણી વિનાનાં ઢોર સૂતાં એરી મારી દશા છે. મારે સૌના દુઃખ જઠાવવા પડે છે. મોંમાં કાળિયો ને માથામાં દ્રોણો એવું છે. પેટનો ખાડો પૂરવા ખાવું પડે છે ને એ કાળિયો ધાન મહે ઢોર કરતાંયે બૂંડું જીવન વિતાવવું પડે છે. રાતદિવસ કહેવામાં આવે છે કે આટલું શરીર સારું નહિ. જરા શરીર ઓગાળે, પ્રતિષેધવાસ કરો, ધર્મધ્યાનમાં મન પગેવો, આં રૂપનાં રમોપાં હવે નથી શોભતાં ? મોરારથી કાંઈ પુરુષ સાથે બે લાંબ નહિ, તો હંસાય તો શાનું ? હું અપશુકનિયાળ. મારું મો પણ કાંઈ જુએ તો એનું અકલ્યાણ થાય...મારા જેઠ ત્રણ છોકરાંના બાપ જપની ઉંમરે ફરી પરણી શકે પણ મારાથી તો એ મંગળ પ્રસંગે આહું પણ ન ઉતરાય ? કેમ ઉતરાય ? મારી આગળ અ. સી. નું ગિરુદ હટીને ગંગાસ્વરૂપ બિરુદ લાગી ગયું ને ? નામ મોટાં ને દરશન ખોટાં. કહે છે ગંગાસ્વરૂપ પરંતુ માને છે કાર્ધ ગંગાસ્વરૂપ ? સી કહે છે અપશુકનિયાળ.

જવા દે. એ વાત... દુઃખ વેદતાં વેદતાં રીઢી થઈ ગઈ હતું. મને લાગે છે એનું દુઃખ નથી ને ગંગાસ્વરૂપ કહીને વાંદે તોયે તેમાં સુખ નથી. સુખદુઃખ તો હવતા માણસને સ્પર્શી શકે ને ! મશીનને સ્પર્શી શકે ખરા ? હું પણ એક મશીન જ બની ગઈ હતું. સૌ માટે કામ કરવાનું. જેને જરૂર પડે તે આ મશીનની આવી દબાવે છે ને ધાણું કામ કરાવે છે. સાસુજી હુકમ કરે છે કે જીવ ધર્મમાં પરાય, આ ભવ તો બ્રહ્માણ્યે તારો ને અમારો બધાનો, દવે આવતા ભવનું તો સુધાર. એ હુકમ સાંભળીને યાય છે કે લાવ ઉપાશ્રયે જઈ, એકાદ સામાયિક કરું. સાધુ-સાધ્વીનું બ્યાખ્યાન સાંભળું ને હાથમાં પથરણું લઈને જવા લાગું છું ત્યાં જ જેઠાણીનો હુકમ છૂટે છે કે આજ્યા ક્યાં લીયો, બિપડ્યા ધર્મધ્યાન કરવા પણ અહીં ધરમાં કોણુ કરશે ? મૂકા પથરણું હેઠું ને રસોઈનું પનાવો ને પછી આ અભ-રાષ્ટ્રનાં વાસણુ કાઢ્યા છે તે માંદું નાખ્યો. આમ પથરણુ મૂકીને સવા-રમાં બિપડો છો તે શું અહીં કાંઈ નાંકર ગણ્યા છે કે તમારા સારુ રાંધી મેલશે. ને હું નિસાસો નાંખીને પથરણું મેલીને કામે લાગું છું. જેઠાણીનું બતાવેલું કામ પંતાવીને હાથ કરોને માંડુ બેસુ છું ત્યાં દેરાણીનો હુકમ છૂટે છે કે છોકરાનું ધ્યાન ગખાતે, અમે સિનેમા જોવા જઈએ છીએ. નજીક તેડાવે છે સુવાવડ કરવા, કાકાજી બોલાવે છે દીકરાનાં લગ્ન તે વડી, પાપડ ને ધરના કામમા મદદ કરવા. ના, બેનના લગ્ન વખતે મારે ત્યાં રહેવાનું હોય ? મારે તો કામ જ કરવાનું. લગ્ન મહાલવા તો કાં જશે, જેઠાણી કાં દેરાણી... મારે અલાગણીને લગ્નમાં મહાલવાનું કેવું ?

જેમ સખત પવનમાં તણુખણુ આમથો તેમ જીડે એવી જ હું આ સંસારમાં અટવાઈ છું, કે કાચે જાડે છું, ઘણી વાર થાય છે કે જો હું નાનપણમાં સરણું લપ્પી દોત તો ? પરંતુ માંમાપે બણાવી નહીં. ખરું કહું તો હું જ લણી નહીં. ને ન તો કોઈ એવો ઉદ્યોગ શીખી-

કે જોના આધારે પમલર થઈ શકે હવે શીખવાનું બધું મન છે
પણ હવે શીખવા કોણ જવા દે? બાણવા કે શીખવા જવા દે તો
એમના હાથમા આવેલ ગુનામ ચાલી જાયને! એટલે એમના જ
સ્વાર્થ ખાતર મને દણી રહ્યા છે તે હું જાણ છું સમજી છું છતાંયે
જો હ કે ચૂંટ કરી શકતી નથી, “ છે વેધવ્યે વધુ વિમળતા,” એમ
કહેનારને વિધવાની દીન દયાનું ને એની વેદનાનું જ્ઞાન હતું ખરું ॥
કહેનારે પોતાની જાતને કદી આ સ્થિતિમા મૂકી જોઈ હતી ખરી ॥
જો મૂકી જોઈ હોત તો “ વિમળતા ” ની જગ્યાએ “ વેદના ”
શબ્દ જ મૂકત જોડાનો ડાખ ક્યાં લાગે છે તે જોડા પહેરનાર જ
જાણે તેમ સ્ત્રીના દુઃખ તો સ્ત્રી જ જાણે ને તેમણે વેધવ્યના
દુઃખની જાણ અરે કદપના પણ પુરુષને અશક્ય છે પછી ભલે એ
લેખક હોય કે કવિ હોય.

હવે લખવું બધ કરું છું કારણ કે દુરથી સામુજીની ત્રાડ
સમજાય છે તને યશ કે મને બાણવા જ્ઞાન જ નથી સામુજીની
બૂમ કહેવાય ને સિદ્ધ-સિદ્ધિની ત્રાડ કહેવાય બેનડી મારી તારા
સગે રહીને એટલું તો જાણું છું જ ને આ શબ્દ જાણી જોઈને,
સમજીને જ વાપર્યો છે મારે મને એ બૂમ નથી રહી, ત્રાડ જ છે! એ
ત્રાડે તો મારું આખું જીવન ઊઠે છે ને એ વિકરાળ સીને
જોઈને સાક્ષાત્ મોત સામે જીવું હોય તેવું લાગે છે ત્રાડ બધ કર
ફાલે તે પહેલા જ લખવું બધ કરું નહિ તો મારું આવી જ
ખાશે તને યશ કે એમા આટલી ડર છે શું? આ માટે થોડું માયું
નથી જીવકતી પણ બેન કર્મ શક્તિ પર માયું જીવકું? જોડા
પાણીમા એવી તો ધોલાર્ધ ગર્ભ છું કે તરવા, તરી પાર જિતરવા
ધણા ફાફા માર્યા પણ તરતા આવડે તો તરી શકું ને? ને જો એ
શક્તિ નથી, ને આ તોફાની દરિયામા જ જિંદગી વીતાવવાની છે
તો પછી દરીયામાં રહેવું ને મર સાથે વેર આ કામનું ?

(આજે પત્ર દ્વારા દેયું હજીયું કરવાની તે' તક આપી એ મરે આભાર માનું ? અત્યારે પાડોશમાં એક રેકર્ડ વાગે છે એના તૂટકતૂટક શબ્દો મારા કાને આવે છે. શબ્દો છે “વિધવાનાં આંસુ મરતાં સુધી ન સુકાય.” બીજા શબ્દો અવાજમાં ડૂબી જાય છે જતાંય થોડા સંભળાય છે તે આ છે : “સાસુ-નણુંદ કહેશે' રાંડ... પાડોશી કહે એના પમણાં અભાગિયાં. આવી ત્યાંથી ભૂંડું થાય રે વિધવાનાં આંસુ મરતાં સુધી ન સુકાય” ...પાછા શબ્દો ચાલ્યા જાય છે પાછા સંભળાય છે કે “રોવું અમારે જાને ખૂણે જઈ, કાઠને કશું ન કહેવાય રે...વિધવાનાં આંસુ મરતાં સુધી ન સુકાય” આ સખનાયે આંસુની ધાર થાય છે ને સાસુની પાછી ત્રાડ સંભળાય છે ને ઝટ આંસુ લૂછી નાંખી છું. કારણ કે અમારાથી હેયું બોલીને બોલાતું તો નયં પણ રડાતુંયે નથી... “રોવું અમારે જાને ખૂણે જઈ કાઠને કશું ન કહેવાય રે” એવી જ દસા છે. ન કહેવાય કે ન સહેવાય એવી બધા છે વિધવાની.

બસ તો, બેન...હવે બંધ કરું છું...સૌને મારા વંદન.

એ જ સિ. તારી દુઃખી બહેનનાં વંદન.

પત્ર ૧૧ મે

પ્રિય મુધાપહેન,

તારા મન્ને પત્રો મળ્યા, જવાબ આપના દીલ થઈ છે તે આશી માગી લઉં છું. પહેલા પત્રનો જવાબ પહેલા આપી દઉં. તું લખે છે કે આપણે પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ આર્થિક, સામાજિક અને ગૃહકીર્તિ ક્ષેત્રે સ્ત્રી સમાનતા બોલે છે આપણે ધારાસભામાં જાય છે, વડા પ્રધાનપદે નિમાય છે, ગવર્નરના પદે નિમાય છે ન્યાયાસને મિંગળે છે ને પરદેશમાં એનઆપદે પણ નિમાય છે આ બધું જ છે છતાંયે કંઈક છે આ પ્રત્યેનું દષ્ટિમિન્દુ દલ બદલાયુ નથી તું કહે છે એના દાખલા કોઈક જ છે, મોટા ખારા સમુદ્રમાં થોડા બિન્દુ સમાન—માફી તો દત્તા તે જ ગિયનિ પ્રવર્તે છે, જો એમ નહોત તો આપધાતના આટલા બનાવો બનત નહિ !

આજકાલ જાપામાં લગભગ રોજ વાગીએ છીએ કે આ મળી, ને પેલી કુએ પડી થોડાનીજ વાત જાપામાં આવે છે બાકી જારે ન ચડેલા તો અનેક આપધાતો થયા જ કરે છે અત્યુ કારણ ૩ ? આ સમાનતાના યુગમાં પણ સ્ત્રીઓને આપધાત કરના પડે આ આ રહી નામોશી નથી ? સ્ત્રીકર જેના નિર્દય પુત્રો જરોતરના જેની ભોળી બાબાનું ખૂન કરનાનો નિયાર પણ કરી શકે એના સમાજને તું પ્રગતિમય સમાજ કહે છે ? દીવકામાં અને આરામ-ખુરશીમાં ગતિ તો આપણે વખત હોય છે જ પરંતુ પ્રગતિ જગ્યે નથી. એવું જ દાર્દક અશ સમાજનું નથી લાગતું ! દોડતી ટ્રેઈનમાં આપણે બેઠાં હોઈએ ત્યારે એમ લાગે છે કે સામેના ઝાડ, ચાલતા

વગેરે દોડે છે પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે એ બ્રમ છે...તેવો જ આ પ્રગતિનો, તમારા જેવાને બ્રમ તો નથી ને ? થોડા સમય પહેલાં જાપામાં એક ઘટના વાંચી હતી. એમાં હતુ કે એક સાર્વજનિક ધર્મા ચોરી થઈ છે. ચોર બાઈને દારડાથી બાંધીને બંધુ જ રોકડનાણુ ઉઘાડી ગયા છે...પોલીસે તપાસ કરી પરંતુ ચોરી થઈ હોય એવુ ન લાગતા-ગુલિસ્ટીને જ ખરી હકીકત કહેવા ફરજ પાડી ને તેણે હકીકત કહી તે આ પ્રમાણે છે : “માગ પતિને મોટર લેવી હતી ને એ માટે પૈસા હજાર રૂપિયા મારા પિતાને ત્યાંથી લાવવા મને કળાણ કરતા હતા. મારા પિતા બીયારા આપી શકે એમ નહોતા ને પતિ જીવન કરવો હોડતા નહોતા, તેથી આ યોજના કરવી પડી પૈસા માગવાના નહોતા પિતાને ત્યાં રોજ જવા લાગી ને ચોરીના આગને દિવસે મારા પતિને કંટુ” કે, હું” રૂપિયા લાવી છું” એમણે કહ્યું કે મને આપ હુ ગણગણી .. કથાથી આપુ ? હોય તો આપું ને ? મેં કહ્યું કળાટમાં મૂકવા છ ને આવી કથાકે મુકાઈ ગઈ છે...એમ આહું અરજી” સમજાવીને વખત કાઢ્યો ને રાતના આ ચોરીની યોજના કરી. ” જોઈને દસા પતિની જોગી અન્યાયી સતત માંગણી માટે પત્નીને કેવી યોજના કરવી પડી ? તે કરિયાવરને કારણે કે બીજા એવા મુશ્કેલીસ કાન્યુને લઈને કેટલી યે દીકરીઓને બાપનાં ધર પણ તજવા પડે છે, ત્યક્તા બનવું પડે છે, મૃત્યુને બોટવુ પડે છે. આ છે આજનો સમગ્રતો પ્રશ્ન ને એનો ઉકેલ...” આપનું ધર” કે “માનું ધર” કાઢવાથી નહિ થાય...એવા આશ્રમો ને આશ્રયસ્થાનો તો રોગ પછીનો ઉપચાર છે. આપણે તો મૂળ એ રોગને જ નિર્મૂળ કરવાનો છે ને તે માટે ધડમૂળથી વિચારધારા ને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું દષ્ટિગિન્દુ જ ફેરવવાની જરૂર છે

પહેલા પત્રનો જવાબ પૂરે થયો પરંતુ આજે તો મારે ખાસ તારા બીજા પત્રનો જવાબ આપવો છે પત્ર વાંચ્યે

ત્યારથી એ વાત મન પરથી ખસી નથી. ખરું પૂછે તો રાતના
 ઊંઘ પણ આવી નથી ને તેથી જ આજે સવારમાં ઊઠીને તને
 પત્ર લખવા બેસી મઠ છું...તું લખે છે કે “મિસ ઇન્ડિયા”ની
 પસંદગી થઈ રહી હતી એ મેળાવડામાં તું મઠ હતી ને તને
 ખૂબ મજા પડી હતી. ને સાથે જ ઉમેરે છે કે આપણી બહેનો આ
 વાતમાં ઠીક ઠીક રસ પણ લઈ રહી છે ને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે
 સારી પ્રગતિ કરી રહી છે. ” તું આવા સમાજમાં મઠ એ વાચીને
 મને તો ખૂબ દુઃખ થયું. જ્યાં સીના સંગીરતુ એના અંગ-
 ઉપગોતું પ્રદર્શન થતું હોય ત્યાં તારા જેવા સમજણીએ તો
 ખજ જ ન મૂકવો જોઈએ એમ હું તો માનું છું, ને એમ
 માનવાને મારી પાસે કારણ પણ છે થોડા સમય પહેલાં જ એક
 ઔદ સેવાભારી, વર્ષોથી સ્ત્રીશ્વરના પ્રશ્નોમા ઊડે રસ લેતાં એક
 મહાન વિદુષી બહેને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે “વિચાર કરતાં
 મને તો લાગે છે કે સ્ત્રીઓ તરફ જાતીયતાની દૃષ્ટિએ જ જોવામાં
 આવે છે, ને સ્ત્રી એ ફક્ત પુરુષોની અને સમાજની માલિકીની જ
 થીજ હોય એવી એના પ્રતિ ભાવના ગમવામાં આવે છે. આ
 વસ્તુ ખૂબ જ અદિતકર છે કવિઓ, સાહિત્યકારો, વાર્તાવેપકો,
 ગ્યાપારીઓ બધા જ સ્ત્રીઓના આલ્મ સ્વરૂપનાં જ ગુણગાન ગાય
 છે ને પ્રશસ્તિ કરે છે પ્રાચીન સમયથી આ વસ્તુ આવી આવે છે
 માનસશાસ્ત્રીઓ, અને ખુદ સ્ત્રીઓએ આ મંતવ્યમાં ધકમૂળથી
 ફેરફાર કરવો જોઈએ સ્ત્રીમાં ઉત્તમ ગુણો રહેવા છે, એ માનવતાની
 મૂર્તિ છે, એનામાં પોતાનું આગતું સ્થાન લેવાની શક્તિ છે,
 વ્યક્તિત્વ જ, ને એ એક સ્વતંત્ર નાગરિક છે, ઠાઈની માલિકીની
 થીજ નથી ને એ સન્માનને ચેત્ય છે એ વસ્તુનું વિસ્મય કેમ
 થઈ જાય છે એ સમજાતું નથી પણ થાય છે તો ખરું જ.
 સમાજમાં એને ધણું ઔણ સ્થાન આપવામાં આવે છે ને તેથી જ
 આ અવદશ થાય છે.

આ શબ્દો આપણી આંખો ખેંચી નાંખવા માટે પૂરતા નથી ! તારા જેવી બહેનોએ તો આ વિશે વિચાર કરવો ખાસ જરૂરી છે. પરદેશની નકલ કરીને, આંધળુકિયાં દોટ મૂકીશું તો ખાડામાં જ પડીશું. ને નકલ કરવાનું કામ બુદ્ધિશાળી તો ન જ કરે. મજબાગ્યે આપણા સમાજમાં આત્રા ઠરેલા, અનુભવી, વિચારક, સમજી અને ડાઘા બહેનો છે ને તેઓ આપણી આવી આંધળીદોટ નિર્દોષને આપણી આંખે ચેતવાથી રૂપે લાલ બત્તી ધરે છે ને કહે છે કે થોભી જાગે, આંધળીદોટ પર એક લગાડો. ધ્યાન રાખજો કે આગળ સાધો રસ્તો નથી, ધરો છે. તું જરા સ્વસ્થ મને વિચાર કરીશ તો તને પણ લાગશે જ કે પુરુષે સ્ત્રીના સ્વરૂપનાં જ ગુણગુણ ગાયાં છે; ને એ દાર્પમાં એમને સૌંદર્ય સાથે આપ્યો છે. ધર્માધિકારીઓએ, આપારીઓએ, કળાકારોએ, કવિઓએ, લેખકોએ, દેવોએ, અને ખુદ સ્ત્રીઓએ પણ ધર્માધિકારીઓએ એને દેવદાસી બનાવી, રાજદાસી પુરુષોએ કાં બનાવી નગરની વારાંગના કાં વિપ-કન્ધા...દેવોએ મોદિની બનાવી, કવિઓએ, લેખકોએ ને સાહિત્ય-કારાએ એના અંગકિર્પાંગનાં જ વર્ણન કર્યાં, આપારીઓએ એના રૂપને જ બળગમાં મૂક્યું. અદેખઃ દુઃખની વાત છે કે સ્ત્રીને ધર્મ એ પૂરી ઓળખી જ નહિ, સૌંદર્ય એની એ જ બાબત ને તે બાલ્ય સ્વરૂપ જ. સમય પછે જોવાની, જાણવાની કાંઈ એ મહેનત જ લીધી નથી, એમાં અપરાધ હશે તે માનું છું પરંતુ સિન્ધુમાં બિન્દુ સમાન. એટલે એ ઘોડા બિન્દુઓ આ અગ્રાધ ખાગ સમુદ્રને મીઠો ગી રીતે બનાવો શકે ?

નારીને નારી તરીકે, નારાયણી તરીકે, એક નાગરિક તરીકે, એક વ્યક્તિ તરીકે, મા-બેન-દીકરી તરીકે ન ઓળખતાં, વધારે તો એક સ્ત્રી તરીકે જ, પ્રેયસી તરીકે જ ઓળખાવવા પ્રયત્ન થયો છે. એમ નહોત તો, નળાખ્યાનમાં, દમયંતી નળને વરવા આવે છે,

ત્યારે દમયંતીના ગરીબના એકેએક અગ-ઉપાગનુ વર્ણન કરવાને બદલે એના મુશ્કેલીના જ ફક્ત વર્ણન કરત કે નહિ ? આ તારા કહેવાતા પ્રગતિમય સમાજમા તો એ દિશામાં જનન પ્રગતિ થઈ રહી છે એ જમાનામા કષ્ટકારી તાકા પર દેવદેવીઓની ડાંગોળો, મુકાતી ત્યાં આજે સ્ત્રીની નૃત્યના પોઝમાં અર્ધનગન અથવા ખૂબ આકર્ષક છત્રીઓ મુકાય છે મીઠાઈના ડબ્બા પર, નૃત્યાગના ઠા અભિનેત્રીને મુકાય છે કેલેન્ડર કે જે હરહરમેશ અરે ફક્તડામા દેખવા નેની પગ નજર નખ છે ત્યાં દેવદેવીઓ કે હરતતના સૌંદર્યના છપ્પીનાં જગ્યાએ સિનેમાની નટીઓને નત્યાવનારા પોઝમાં મુકાય છે દીવાન પર પોસ્તરો પણ એવા દેખાશે, ક્યાંય પણ એ છપ્પીઓમાં મા, મેન, દીકરાને અગ નહી દેખાય જ્યાં જુઓ ત્યાં આવી જ ડાંગોળો આવા જ દોટા દેખાશે, મીઠાઈના ડબ્બા પર, કેલેન્ડર પર પાવડગના ડબ્બા પર, સાણુની પેટી પર, ટુકડા 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી કરે જી દેખુ' ત્યાં આપની એમ ગેવા નાગીના નર્તન થશે

જખી-ફાગની વાત જના દે બીજા ક્ષેત્રમા નજર નાખ તો પણ તને એ જ દેખાશે આજકાલ આર્થિક પ્રશ્ન સાંને મૂઝવી રહ્યો છે એક કમાયને સૌ બધા એ હવે અશકર છે તેથી સ્ત્રીઓને પણ કમાવાની જરૂર પડી છે સસાર રચને ચલાવના માટે દાથ દેવાના ખરા અર્થમા જરૂર પડી છે ઉપરાંત, સ્ત્રી જ્ઞાન સપાદન કરે છે દરેક વિષયમાં પારગત પણ થાય છે ને તે મેળવેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરના પણ છે ને તે કરે એમાં કશું જ ખોટું નથી, બલકે કરવા જેવું છે સ્ત્રીની રક્તિની, શુદ્ધિની અને આવડતની કદર માય ને કામ મગે એમાં તો ગૌરવ છે, પરંતુ જે ક્ષેત્રમા સ્ત્રીઓની આવડત, કાર્યકુશળતા કે જ્ઞાન માટે નહિ પરંતુ દેખાવ માટે એમને નાખરી આપવામા આવે છે ત્યાં સ્ત્રી તરીકે સ્ત્રીનું સન્માન કેટલું જળવાય છે તે વિચાર

જેવું છે ત. એર હોસ્ટેસ એ આવે. નમૂના છે આમાં મુખ્ય ને ખરું પૂછો તો ફક્ત એક જ લાયકાતની જરૂર છે ને તે સુદરતાની, થોડા સમય પહેલાં એક અગ્રેજ એરવેઈઝ કંપનીએ, બીજા દેશની એરવેઈઝ કંપની સામે એવી ફરિયાદ કરી કે એ કંપની અમારા દેશની સુદર છોકરીઓને વધારે પગાર આપીને રોકી લે છે, તેથી અમારી કંપનીને ધક્કો પહેલો છે ને એમની કંપની મદદ બનતી જાય છે. સારી સર્વિસ ત્યાં વધારે ધરાકી નથી પરંતુ સાચી છોકરીઓ ત્યાં વધારે ધરાકી / કદાચ તુ માનો જવાબ એમ પણ આપે કે આવી નોકરીમાં છોકરીઓ જ સારું કામ આપે છે માટે જ રાખવામાં આવે છે, જેમ કે નર્સ તરીકે, શિક્ષિકાઓ તરીકે... પરંતુ એનો જવાબ એ છે કે... જો છોકરીઓ જ 'જોઈતી' હોય, અગર એ કામને લાયક એ જ હોય તો ભલે એને રાખે પરંતુ છોકરીઓ તરીકે જ રાખે સુંદર છે માટે જ ગમે શા માટે ? ભલે ને કાળી-કૂખડી પણ હોય આવી ઠાઈ રાખશે ખરા ? નહીં જ ને ? તો તારા પ્રશ્નનો જવાબ આપોઆપ જ મળી જાય છે ને ? સાલબુ' છે કે મુ'બઈમાં એક રેસ્ટોરાં ખોલાયું છે એમાં નવી વાનીઓ શું પીરસશે એ જાહેરાત નથી કરી પરંતુ એક જ જાહેરાત કરી છે કે આ રેસ્ટોરાંમાં ... છોકરીઓ જ સર્વિસ કરશે... ને આ જાહેરાતે જ કહે છે કે ત્યાં પુરુષોની લાઈન લાગી ગઈ હતી. મધની પાછળ માખીઓ ટોળેવળે કે નહિ ? ફૂલ પાછળ ભમરા ફરે કે નહિ ? આ રીતનો સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ ને આને કારણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં થતી માનસિક અસર, કે તેને ગઈને થતું નૈતિક અધઃપતન એ મધું વિચાર કરતાં કરી મૂકે એવું નથી ? આ દોડમાં, સમાજ બન્નેનું પતન જ નોતરી રહ્યો છે ને એ બેના પતનમાં સમાજનું પતન નથી ? ઘણી ઓફિસોમાં પણ સુંદર પૂતળા જેવા Receptionist રાખવામાં આવે છે એમની લાયકાત પણ એ જ અને એક જ કે સુંદર હોય, યુવાન હોય, ફટકી હોય, મોઢક હોય ને જોનાર જોતાં જ પાછી પાછી

ચર્ચ જાય એવી આ જમાનાની પૂતળા હોય ને જેણે ફરતે વ્યક્તિની સુંદરતા ઉપરાંત લખેડા પણ ક્યાં હોય! એક મોટા ઉદ્યોગપતિએ, આવી જ એક રૂપાળી ફૂટડી છોકરીને તોફારીમાં સખીને એનું ટેબલ એકદમ બારણામાં પ્રવેશતા, પહેલાં જ દેખાતું તેમ ગોઠવું ને ગોતાનું બેસવાનું સ્થળ દૂર દૂર અંદરના ખંડમાં રાખ્યું કાંઈએ પૂછ્યું કે આમ કેમ? તો એણે જવાબ આપ્યો કે "Beauty at the Front door and Brain at the Back door" જોયેને સુંદરતાનો ઉપયોગ જાણે એની માયાજાળમાં ફસાવીને લમ્બરાને લઈ આવવાના ને પછી પાછળ રહેલો પુરુષ એની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને ધાર્યું કામ કઢાવી લે. ઉપરાંત એ પણ અર્થ થયો ને કે સ્ત્રીમાં શુદ્ધિ નથી જ ફક્ત રૂપ જ છે ને તેનો ઉપયોગ શુ કરવો, કેમ કરવો, ને ક્યારે કરવો એ શુદ્ધિ પુરુષમાં જ છે ને તે પ્રમાણે એનો ઉપયોગ યુગોચી કરતો આવ્યો છે ને ક્યાં જ કરશે.

સમાજસુધારકો, અગર સ્ત્રી-ઉત્થાપનના ઉપાસકો, કહે એટલી જુઓ મારે પરંતુ આમાં ફેરફાર થવાનો નથી જ... થોડા સમય પહેલાં મંદાનો કાલેજનો કાર્યક્રમ હતો. એમાં એ લોકોએ એક ટેબલો ગોઠવ્યો હતો, એ મોન ટેબલોએ પણ આ બાબતમાં ધણું ધણું કહી દીધું હતું. ટેબલોનું નામ હતું "છેલ્લી ખરીદ" મોટી આલેશાન કલબનો એક હોલ દેખાડવામાં આવ્યો હતો, સુંદર કપડાંમાં સજ્જ ચર્ચ ને પુરુષો આવ્યા હતા મોમા સિગારેટ હની, હાથમાં સિગારેટનાં ટીન હતાં, ધુમાડો ફેલાવતા, સ્ત્રીઓના ટોળાની આસપાસ ફાઈ ફરતા હતા તો કાઈ પાનાનો જગાર રમતા હતા... પાસે જ થોડી સ્ત્રીઓ છેલ્લી ફેશનની વેશભૂષા ને ફેશભૂષા કરીને અને ચણમાર સજ્જ બેઠી હતી... બેઠી નહિ પણ પડી હતી, એ સ્ત્રીઓ મા, બેન દીકરી, ગૃહિણી કે બાળદાન કુળની કુળવધૂ હતી સાર્વજનિક આલિંગની હોય એવું જ દંડક

લાગતું હતું... છતાં ચે દત્તી તો કાઠને કાઠની પત્નીઓ જ ને દર એક ખુલામાં જો સામાજિક કાર્યકર્તા બહેનો, સાતત્યમાં જીર્ણા દત્તા. એમને પેલા પુરુષો જાણે કે કહી શક્યા હતા કે જુઓ... સમાજનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છતાં એવાજાઓ બહેનો, જુઓ જુઓ આ અનારી છેલ્લી ખરીલી... જોઈ લીયો આ શલ્યગાત્રી પૂતળીઓને... તમે હાથે એટલો પ્રયત્ન કરો, સમાજનાની વાનો કરો, ઉત્કર્ષની ડીંગો માગો, નારી નાગવળી છે એવાં સૂત્રો નહેતાં મૂકો પરંતુ અમારે મન તો એ કંઈ જ નથી, ફક્ત કેદી છે. અમારો હાથમાં એ કંઈપૂતળીઓ છે... કેદમાં એમને કાઈ નાખતું નથી. જાતે જ આવે છે, માછલું જાળમાં આવે તેમ... આ ધનસે. લુપ નારી... ખુશીથી-આનંદથી અમારી બેડીઓ સ્વીકારી લે છે, ને બદલામાં એમનાં રૂપધોવનને અમારે ચરણે ધરે છે.

કેદી જગડાય છે લોહાની બેડીમાં ને આ, નારીઓ જગડાય છે હીરા, મોતી ને સોનાની બેડીઓમાં... ફેર ધાવતો જ છે ખીજો કંઈ જ નહિ... કેદીને તો પેલા બેડી ડાંખે છે ને એને નેડવાયે મહેનત કંટે છે, પરંતુ આ તો એને વધાર જ વળગી રહેવા માગે છે જુઓ, નજરે જુઓ ને અમણ વીચો કે જ્યાં સુધી સ્ત્રી પોતે જ જાગૃત નહિ થાય, એનામાં સ્વમાન નહિ જાગે, જ્યાં સુધી આ ધનદોલત નાગ-મેનીમગેકના લાલચથી પગ નહિ વાય... એશઆ રામની જિન્દગી માટે વસખાં ખારતી બધ નહિ થાય, જ્યાં સુધી સામાજિકમાં સુખને સંતોષ નહિ માને, સદ્ગતિને મધ્યગિતને જીવનમાં મુખ્ય સ્થાન નહિ આપે ને જ્યાં સુધી વિલાસને વિકાસ માનશે ત્યાં સુધી એને અમે અમારી આ ટચવી આંગળીના ટેરવા પર નચાવી શકીશું ને કંઈપૂતળીઓ જેમ એ અમારા દોરીસંચારે અમારા ઈશારે નાચશે જ... તમારા જેવાના કહેવાથી કદાચ કાઈ આમાંથી સહેજ પણ ઊંચીનીચી થશે તો એને એકાદ વધારે

બેડી પહેરાવી દહધું ને એ પાછી આનંદમાં ગરકાવ બની જશે...
બેડી જોઈ જોઈને રાચશે અમારા ઇચ્છારા ઉપર નાચશે.. અને
તમારા સદ્વચનો બહેરા કાન પર જ અથડાયા કરશે થોડીનારે
પુરુષો આગળ આંખો-એમણે એકેક નારીને પોતાનો હાથ
આપ્યો એ નારીઓએ તત્પરતાથી એ હાથમાં પોતાનો હાથ
વીટાળ્યો ને પેલી સમાજસેવિકાઓ તરફ મોં મચકાડીને...પેલા
છેલ્લોટોડે સાથે હાથમાં હાથ નાખીને ચાલી ગઈ..ને જના જતાં
પુરુષોએ વિજેતા જેમ સૌ પર એવી નજર નાખી કે જોઈ લાયો...
આ અમારી છેલ્લી ખરીદ

બન્ને સમાજસેવિકાઓના ઊંડા નિસાસા મંલળાયા ને
પડો પડ્યો ને તાળીઓનો ગડગડાટ થયો પરંતુ હું તાળી ન
પાડો શકી-મારાથી પણ પેલી બે બહેનો જેમ..ઊંડા નિસાસો જ
નખાઈ ગયો .

આ ચિત્રમાં અતિશયોક્તિ હોઈ ગઈ છે અગર તો સમાજના
એક નાનાવર્ગનું આ ચિત્ર છે એમ પણ આપણે માની લઈએ
તોયે એ ચિત્ર ભારે ગિહામણ છે તેના તો તારત્યો પણ ના નહી
કદી શકાય ને ?

કેટલી આડો વાતે હું ચડી ગઈ ' દુકાન હું કહેવા એ
માથુ છું કે આ જાતનો નારીના દેહનો ઉપયોગ થતો અટકવો
જોઈએ. હમણાં એક નવો જ પવન ફૂકાયો છે ને તે છે ફેશન
પરેડનો...પોતે પોતાના માવના પ્રચાર અર્થે સ્ત્રીઓને શય્યગારે છે,
ને અભિનય કરતી, અંગ મરોડ કરતી જનતા સમક્ષ એમને
ધનમાં આવે છે, ને જનતા એમને અને એમના ઠાઠને જોઈને
તાળીઓ પાડે છે ને એ પ્રદર્શની જનતા પૂતળાઓ એમાં આનંદ
માને આ પ્રદર્શનમાં પણ સુદગતાને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં
આવે છે એ કહેવાની જરૂર તો નથી ને ?

પ્રગતિના નામે આધુનિકિયા દેડ મૂકતા સમાજમાં એક બીજો, પરંતુ આથીયે વધારે ભયંકર રોગ ઘુસી ગયો છે ને તે છે “મિસ મુખર્મી,” “મિસ ઇન્ડિયા”ની પસંદગીનો. આમાં સ્ત્રીઓના રૂપનું-દેહનું એના દરેક દરેક અંગ-હિસ્સાનું ખુલ્લામાં ખુલ્લું પ્રદર્શન છોડ્યોક કરવામાં આવે છે. શરીર ઢાંકણું લાગે છતાંયે ખૂબ જ લલચાવનારું લાગે એટલું બધું ઉઘાડું રહે તેવાં જ કપડાં આ પ્રદર્શનમાં જિતરનારને પહેરવાનાં હોય છે, તેવાં તંબ ને નદિવત જ કપડાં પહેરીને હળરોની મેદની સમક્ષ એ આવીને ઊભી રહે છે, નક્કર બનીને પોતાની ભતનું પ્રદર્શન કરે છે, ને એ હળરો લોલુપતા ભરી આંખો એ નારીના દેહ પર ભૂખી નજરે તાકી રહે છે. જોવામાં કંઈ કયાથ ન રહી ભય, તે ખાતર એમના દેહ પર...પૂરજોશમાં પ્રકાશ ફેંકવામાં આવે છે ને પછી એ જ અવસ્થામાં, એ શરમ મૂકીને બળદ ઝોરત જોમ પરેડ કરે છે. અરે એવી ઝોરતો પણ ધરની મર્યાદા બાંધે છે ત્યારે આ તો ...ખુલ્લે આમ, ભતનું પ્રદર્શન કરે છે, ને લોકો એને પ્રગતિ કદીને વધારી લે છે, ને સૌથી વધારે મુંઢર લાગતી મુંઢરીને “તાજ” પહેરાવી દે છે...આ ભતની દરીદ્રાઈઓમાં શું પ્રગતિ છે તે મને તો સમજાતું નથી. મારા મને તો આવી દરીદ્રાઈઓ નારીસમાજ માટે કલંકરૂપ છે ને આખા સમાજ માટે લાંછન-રૂપ છે. આવી દરીદ્રાઈઓ ને આવા ઉઘાડાં દેહનાં પ્રદર્શનો જેટલાં વહેલાં બંધ થાય એટલું આપણા માટે ને સમાજ માટે હિતકર છે.

બીજા દેશની આધુનિકિયા નકલ કરનારા આપણે ક્યાં જમ રહ્યા છીએ એ તો જુઓ ! આપણી સંસ્કૃતિ, આપણું ધર્મતર, એ બધાનું શું આમ લિલામ જ ચલાવું છે ? આવી ભતનાં પ્રદર્શનો, આવી દરીદ્રાઈઓ આપણા સમાજમાંથી જેટલાં વહેલાં ભય

તેટલું સમાજનું કદમાણુ છે. સ્ત્રી એના ગૌરવલયથી સ્થાને પાઠી સ્થાપિત થાય, એના દેહ ને રૂપની નહિ પણ ગુણનો પૂજા થાય... સુંદરતાની નહિ પણ બુદ્ધિની કદર થાય, એ વિલાસનું રમકડું નહિ પરંતુ દરેક રીતે સમાન મનાય...ત્યારે ને તો જ સમાજ જોંચો આવશે. નહિ તો આજે ઝડપભેર જીતરી રહેલો સમાજ કપાં જઈને અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આવા મીઠા ઝેરનો વધુ પ્રચાર થાય તે પહેલાં આપણે સજાગ બનીએ, અને આપણે ક્યાં જઈ રહ્યાં હીએ તે સહેજ ચોલીને, વિચારીએ તો સારું.

પત્ર બહુ લાંબો થઈ ગયો તે જાણું છું પણ આ વાત દૂંકમાં પતે એવી નહોતી તેથી લાચારીથી આટલું લંબાણ કરવું પડ્યું છે. આશા છે કે વાંચતાં કંટાળો તો નહિ આવે. તારો મત જાણુવા આતુર છું. મંદાને તારો પત્ર મળ્યો છે એ તને જે ચાર ફલાડામાં પત્ર લખશે એમ કહેતી હતી.

એ જ લિ તારી બહેન કુમુદનાં વંદન.

પત્ર ૧૨ મો

પ્રિય મુધાબેન,

ધણા વખતે તારો કાગળ મળ્યો, અને પુસ્તક પણ મળ્યું. પુસ્તક ઉપરથી તો મળતું લાગે છે, અંદરથી કેવું છે તે તો વાંચીને પછી જ લખું ને ? કે સારું જ છે એમ વગર વાંચે જ મત આપી દઉં. નવલકથા પણ થોડા વખતમાં તૈયાર થઈ જશે એમ લખે છે તે જાણ્યું. તું તો લાઈ થોડાં જ માસની વેપારી બની મઈ છે. લખ, ખૂબ ખૂબ લખ ને ખૂબ ખૂબ કીર્તિ મેળવ.

સરકુને તારે ત્યાં ખૂબ મળ પડી. તારું નવું ઘર જોઈ ગઈ. એ કહે છે કે માસીએ બધું હેલામાં હેલી દળતું વસાવ્યું છે. તે તું શું શું વસાવ્યું છે ને ઘર કેવું ચણગાયું છે તેનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું ને સાથે ઉમેર્યું પણ ખરું કે બા આપણે પણ એવું કરાવીએ તો ? આ તો બહુ જ જનવાણી લાગે છે, ને મેં અને કહ્યું કે દીકરી મારી ! યાદ રાખજે કે 'લાંબા સાથે ટૂંકા જાય તો મરે નહિ ને મદિ થાય.' માસીજાને ત્યાં તો માસાને ધૂમ કમાણી છે, ને માસીજાને પુસ્તકની ખામી રાયલી આવે છે. ઉપરાંત માસીના લેખો લખીને, રેડિયો પર નાટક લજવીને, પણ ખૂબ કમાય છે, ને ખાનાર છે ઈન, મીન ને સાડેતીન. માસા, માસી અને અર્ચના, ને આપણે તો એક કમાય છે ને પાંચ ખાનારા છીએ ને બધાને દળ ઠેકણે પાડવા બાકી છે માટે કાર્પના મહેલ જોઈ ને ઝૂંપડાં બાળી નાંખવાનો વિચાર ન કરીએ દીકરી ! ને પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણીએ. એવાં સ્વપ્ન પણ સેવવાં ખોટાં છે. એવાં મીઠાં સ્વપ્ન વગર કારણે જિન્દગીનો કડવાઈમાં જ ઉમેરો કરે છે માટે આપણે તો લાઈ છીએ તે જ ઠીક હીએ,

ને આપણા ધરમાં પણ બધું છે તે જ ઠીક છે. મારો આવા જવાબ સાંભળીને સરથુ તો ચાલી ગઈ પરંતુ મારા મનમાં જાગેલા વિચારો ન ગયા. મને થયું કે આ બધી દોડ સા માટે છે? સુખ માટે? કે દેખાદેખી માટે? આ બધા દાઠ કે શણગારની શું ખરેખર જીવન માટે જરૂર જ છે કે ફક્ત આડંબર ને ઠેરો જ છે? આવા અનેક વિચારો આપવા લાગ્યા ને એકવાર વિચારો માનસપટનો કબજો લઈ લે પછી સહેલાઈથી હઠે ખરા?

આપણા જીવનમાં ઉત્તરોત્તર પરિગ્રહ વધતો જ રહ્યો છે. સાદા જીવનમાંથી આપણે ખર્ચાળ જીવન તરફ જ ધસી રહ્યાં છીએ... અને પરિગ્રહની વૃદ્ધિને જ આજે તો જાણે સુધારો માની રહ્યાં છીએ.

આપણી સંસ્કૃતિ, આપણો ધર્મ એક વાત કહે છે ને આપણું આચરણ કંઈક જુદું જ બતાવે છે. સાધારણ રીતે, આપણે ધાર્મિક વૃત્તિનાં ગણાઈએ છીએ. દેવદર્શને જવું, વ્રત-ઉપવાસ કરવા ને કથા શ્રવણ કરવી એ આપણો સાધારણ રીતે નિત્યક્રમ હોય છે. ધાર્મિક કથાઓનું શ્રવણ કરીએ છીએ એમાં આપણને સમજાવવા માટે રૂપકો આવે છે, એવું એક રૂપક છે “ખાવાની લંગોટી.” એ ખાવો બની ગયો, સંસાર ત્યાગી દીધો, સર્વસ્વ ત્યાગ્યું ફક્ત એક લંગોટી જ શરીર પર ધારણ કરી, પરંતુ એ એક લંગોટી તો એનો સંસાર વધારનારી થઈ પડી તે વાત તો આપણને સૌને વિદિત છે જ. લંગોટીને ઉંદર કાપવા લાગ્યા તેથી ઉંદર લગાડવા બિલ્લી પાળવી પડી, બિલ્લી બૂખી થાય, એને પીવા દૂધ જોઈએ...તે દૂધ માટે ગાય આવી...ગાય બૂખી થાય, એને ખાવા ઘાસ જોઈએ...એના માટે ખેતર આપ્યા ...ગાયનું દૂધ કાઢવું જોઈએ, એની પગેજાણી કરવી જોઈએ તે ખાતર લેવાડ આપ્યો. આમ દાંબી વધુજાર ચાલી...ને લંગોટીએ તો પાછો આખો સંસાર ઊભો કરી દીધો.

આ વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. થોડી ક્ષણ પૂરતી સમજાએ પણ છીએ, સાચી પણ લાગે છે, ને એનો અર્થ સમજાને માયાં પણ ડોલાવીએ છીએ પરંતુ ક્ષણ વાર જ...પાછા તો હતા ત્યાં ત્યાં જ. એ ઉપદેશ રહી જાય છે, મંદિરમાં, ને દેવળમાં ને આપણે રહી જઈએ છીએ કારાં ને કારાં જ...“ કયાં સુણી સુણી કૂટ્યા કાન તોયે ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન !” એવું જ આપણું તો યાચ છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત તો જવા જ દઈએ સાધારણ જ્ઞાનથીએ આપણે તો છેડું રહી જાય છે.

આપણો ધર્મ કહે છે, ધર્માધિકારીઓ કહે છે, માટે કરવું, એમ કહીશ તો કદાચ તારા જેવી સુધારાવાદી મત ધરાવનારી ગહેતોને નહિ રુએ, કારણ કે આજકાલ ધર્મ શબ્દ પર સુગ થઈ ગયે લાગે છે અગર તો સુગ દેખાડવાની ફેશન ગણાણી લાગે છે માટે ધર્મ કહે છે માટે નહિ, ધર્માધિકારીઓ કહે છે માટે નહિ, ઋષિમુનિઓ મનુષ્ય સ્વભાવ પારખીને આવી ઉપદેશાત્મક વાતો આપણા લાભાર્થે કહી ગયા છે માટે નહિ, પરંતુ આ યુગની આ માંમ છે માટે આ દિશામાં વિચાર કરો તો સારું એમ કહું તો તો વિચાર કરવામાં કોઈને વાંધો નહિ આવે ને ?

આપણે રોજ જીહીને ખૂંચો મારીએ છીએ કે મોંઘવારી અનહદ છે કેમે કરતાં પૂરું થવું નથી. તાણીને તૂટી મરો તોયે એ છેડા ભેગા થતા નથી છોકરાઓને ફળ-ફલ તો શું સારાં ધી-દૂધ પણ આપી શકતાં નથી, લીંસમા લીંસાઈ રહ્યાં છીએ છતાંયે આપણો પરિગ્રહ ને આપણી માંગ જરાયે ઘટતી નથી. આગમાં ધો નાંખો તો લડકો જ યાય...તેમ પરિગ્રહને જેમ વધારો તેમ તો એ વધતો જ જાય છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જેમ જરૂરિયાતો વધુ જિલ્લી કરો તેમ માલ વધુ જનશે. પહેલાં માંગ જિલ્લી કરો ને પછી પૂરવઠો

મળી રહેશે. આ સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રીઓ માટે, ઉલોગો માટે કદાચ
ખરેખર હશે, પરંતુ વ્યક્તિ માટે તો નહીં જ છે. વ્યક્તિ માટે
તો માંગ ઘટાડે તે સંતોષ રાખે તો જ સુખ છે, જેમ જરૂરિયાત
ઓછી તેમ સુખ તે શાન્તિ વધારે.

૧. એક ક્ષેત્રે આપણે જમીન પર સૂતા, આગે પણ ધણી
સમયમા મદ્રાસીઓનાં ઘરોમાં એક ચટાઈને તકિયાથી કામ ચલાવે
છે, પરંતુ આપણે તો બન્યા ફેસવાળા, ને રોષીન. આપણે
માલમાં તો જોઈએ જ, ગાદી સાથે માલમશરિયાં પણ જોઈએ જ.
ને ગાદી આપ્યા તો એના માટે ખાટલા ચા માટે નહિ ?

૨. ખાટલામાંથી ઢોલિયા થયા ને ઢોલિયામાંથી પલંગ થયા,
સાદા પલંગનાં લોકડા કામગીરી કરીને કહ્યું લાગ્યા ને સ્ત્રીગણના
પલંગ થયા. પાર્ટીવાળા ખાટલા મળના પોચા હતા, છતાંયે એ
જૂનવાણી લાગ્યા ને હાંકી કાઢ્યા.... પાટી ધોઈ ચકાતી, સ્વચ્છ
રહેતી, ને દેશને કિલોમ-કરગઈયુ ઉલોગ હતો છતાંયે એ ગધ.
પાર્ટી ગઈ, ઢોલિયા ગયા-નવા પલંગને નવી સ્ત્રીગ. આવી...ને
પછી તો પલંગમાં પણ જાતજાતના ખાટલું આબ્યા...નીત નવી
ડિઝાઈન ને નવી માંગ,...ઉપર ૬ ડાસોપીસોનાં ગાદી, આબ્યા. ને
પલંગ સાથે જ પુસ્તકો રહે તેવી અલસાઈ એ કે કમાટ ગોડાવામાં
...ને પલંગમાં પડ્યા જ આ-નાસ્તો થઈ શકે તેવી સમવડતા કરી
ને એક આરામ ને આળસમાં ઉમેરો કયો.

સુરાનો વંશવેલો વધ્યો તેમ ખાવાપીવાનો વંશવેલો પણ
પૂરજોશમાં વધવા લાગ્યો છે. ફેમીલી પ્લેનીંગ નેમ આતું પણ
પ્લેનીંગ કરવાની અને તો ખૂબ જ જરૂર લાગે છે. અમુક વાનીઓથી
વધારે પિરસાતી જોઈએ નહિ જ તેવા નિયમનની ખરેખર જરૂર
લાગે છે. અ.જે તો વાનીઓની લંગાર લાગી છે. સાદા ને પુષ્ટિ-
કારક ભોજનમાંથી નીકળીને શાત લાતની, જીલને, ચટાકો લગાડનારી

પરંતુ સરીરને તો નુકસાન જ કરનારી વાનીઓમાં આપણે કિતરી પડ્યા છીએ જમણવારમાં એક જ મીઠાઈ કરતા ત્યાં આજે એથી ચાર જાતની મીઠાઈઓ પિરસાય છે. ફરસાણુ એકાદું કરતા પરંતુ આજે તો ત્રણ ચાર ફરસાણુ તો જાણે સાધારણુ યઈ પડ્યાં છે. આપણા આપણાની વારીમાં ખાર મદિનાના જે જાતનાં અથાણાં થતાં, જ્યાં ને ખાટા ..જમવામાં તે જ કાઢતાં. કાચાં;કારાનાં;તો નામ નહોતાં પણ આજ ? આજે તો કાચા કારા-નાં તો મોટા યાજ ભરાય છે ને અથાણાં થે જાતજાત ને ભાતભાતનાં દેખાય છે, એમાં સ્વાદ છે કે નહિ તે વાત અસ્થાને છે. ખાનાર એટલું ખાઈ શકે છે કે નહિ તે વિચારવાની જરૂર નથી, પરંતુ બધા કરે છે માટે કરવું એ વિચાર જ ગ્રાધાન્ય ભોગવે છે કાઈ એટલું ખાતું નથી, ખાવા ખારે તોયે ખાઈ શકતું નથી ને અતે બગાડો જ થાય છે, દુર્ઘર્ષ જ થાય છે છતાંયે વણજાર લાંબાતી જ જાય છે

જેમ વાનીઓનો વંશવેલો વધ્યો છે-તેમ ખાવાની રીતમાં પણ વધ્યો છે" પહેલા ના આ રણે નીચે જમીન પર બેસીને જમી ભેતા પછી પાટલા આપ્યા. 'પછી બાજોઠ આપ્યા ત્યાં સુધી તો દીકરું, પરંતુ હવે તો જમવા માટે ટેબલ-ખુરશી જ જોઈએ એના વિના ન જ ચાલે' ૬૧

આજ કાલના કપૂરના માળા જેવા બોખલા જેવા ધરમાં ને પેટીઓ જેરી એરડીમાં પણ આ પબોજણુ તો જોઈએ જ, દેરામરમાં દેવ માય નહિ પણ પૂજાર તો જોઈએ જ. માણસને સંક્રાંતિ પડે તે ચાલે પણ ટેબલ-ખુરશી વિના તો ન જ ચાલે. એના ઉપર જમાએ કે ન જમીએ પરંતુ એ ન હોય તો બેઠ, ન જરમાં ખપી જવાય ને ?

ટેબલ આપ્યાં એટલે ટેબલ પરના શણગાર આપ્યા ને આના ટેબલ પરે તે શું પિયગની ઘાળીઓમાં જમાય ? નહિ જ, એના માટે આંત્રી કાચની પેટોની વણજાર. અંગર તો આપ્યા ચાંદીના યાજ

ને એ ન પોસાય તો રેનલેમ સ્ટીલ તો જોઈએ જ જોઈએ. રસોઈમાં
પણ એ જ તપેલાં જોઈએ, પછી લેને એમાં દૂધ નીચે દુધાઈ નય,
કે શાક નીચે બળી નય, કે ચમચા ગરમ ચર્ષ જર્ષ ને હાથ દાઝી
નય...પણ શોભે તો એ જ..જીરડો તો નય પણ રગડો તો રહે ને !!

આપણે જેમ સાદાઈથી રમોડા પાસે ગેસીને જમી લેતાં,
તેમ ચા-પાણી પણ સાદાઈથી એક કપમાં પી લેતાં..પરંતુ
હવે? હવે તો ચાની પણ મોટો ક્રિયા થઈ પડી છે. પહેલાં તો
ચાનો-કપ હાથમાં લાવીને દઈ દેતાં કે ગરમ, લાગે તો થાળીમાં
બહાર લાવતા પરંતુ હવે એવી અસંખ્ય રીત ચાલે ખરી? આ
ટ્રેમાં જ આવવી જોઈએ ને તે જનવાણી રીતે કપ લરીને નહિ જ.
એની સાથે જોઈએ. ટિપોટ, સ્યુગરપોટ, મિલ્કપોટની વધુનર.
સાફી રીતે ચા પીવાતી ત્યારે એક કપ-રકાળી જ મગડતાં પરંતુ
અત્યારે? પીનાર એક હોય પણ વાસણનો ઢગલો ચાપ-ટિપોટ,
સ્યુગરપોટ, મિલ્કપોટ, ફ્રે, કપ-રકાળીઓ ચમચા-ચમચી ને
ચળણીની ખાસી મળની વધુનર જિભી થાય છે. પેટ મોળીને
પીડા જિભી કરી છે ને? હાથે કરીને કામ વધાર્યું છે ને હાથ-
ચાપ વોરી લીધી છે ને?

કામ વધાર્યું ને પછી તે કામ કરવા માણુમે (ધાર્વા, ને એ
માણુસો માને નહિ તેથી મગજની શાન્તિ ગુમાવી, ટેન્શન
વધાર્યું ને મગજનું ટેન્શન વધતા મગજ પર માદો અસર થઈ ને
પરિણામે જંધ થટી....પછી પેલા સ્ત્રીગિવાળા મૂઠા જેવા
પલંગ...ને પોચા ડનલોપીલો પણ શું કરે જિંધ ગર્ષ ને સાથે
જૂખ પણ ગર્ષ. પછી તો જંધના માટે ગોળીઓ ને જૂખ,
લગાડવાની ગોળીઓ...પછી ખાધેલું પાચન કરવાની ગોળીઓ.
જોલ છે ને? ખાવાની વંગોટી જેવો જ ઘાટ? ને ને અગિયન-ધુનો
ચાલે છે, જેમાં ઘૂસતું સહેતું છે પણ એમાંથી સાબુ સારા ને
જીવનાં ભગના બહાર નીકળતું અધરું છે.

ખાવા-પીવા સાથે, ઝોટવા-પહેરવાનો પણ વાંચવેલો વધતો. જ ચાલ્યો છે. આપણા દાદીઓ પાસે વરણાની, જે ચાર, ભારે સાડીઓ રહેતી એમાં એમની આખી જિન્દગી ગીકળી. જતી, એમની જ શા માટે ! એ માદીઓ એ દીકરીને, પણ દેતાં ને આપે ! સાદીઓનું લંગર લાગે છે. જાત જાતની ને ભાત ભાતની. પરિણામે કપારે કઈ પહેરવી એ વિચાર કરવામાં જ ફેટલો વખત વીતી જાય છે.

છીજી વસ્ત્રો પરિધાન કરે તેથી નીચેનાં ચૈત્રીકાંઈ પણ એ જ રંગનો અને રેશમી જોઈએ જ, ઉપરાંત એ સાડીમાં મેંચ થતું; મેળ ખાતું ઘણાઉંચ પણ જોઈએ જ ને આપણે એક ડંગળું આંગળ વધનારી, બંગડીઓ, ખૂટ્ટીઓ, પર્સ અને સેન્ડલને રંગ પણ એને જ મળતો સ છે. કલ્પનાં તો કર આ લંગોટીની વસ્ત્ર-જાડમાં, ફેટલાં કપડાં, ફેટલી વિંટળણાં મે ફેટલું મુંચવોડાલયું છુંવાં કરી મુંકણું છે !

આ જ દશા છે ધરમાંના ફરનીચરની, જરરિયાત વિના પણ ફેરનાની ખાતર ફરનીચરની પણ લંગારે જિલો કરીએ જીએ, ફેસન સાહે જ આપણને બાન જીલાવી દીધું છે. બીજાં કરે માટે કરવું, આજકાલ આતું જ ચાલે છે માટે કરવું, દેખાદેખીયાં કરવું, આપણને ગમે ન ગમે તો પણ કરવું આ તે કઈ જાતનું આપણું માનસ થઈ ગયું છે ! લલાલોઈ મારીને મુસલમાન શા માટે થવું ! કાઈ ફવામાં પડે તો આપણે પણ પડવું ! આપણાં કોળાં ઠેકાણે નથી ! જીવંતો સાવ દિવાળું કાઢ્યું છે કે ગાડરિયો પ્રવાહના ધોધ સામે જિલા રહેવાની સંકિત ગુમાવી દીધી છે !

એ આપણે સારી રીતે જાણું હશે, સાચા અર્થમાં સુખી થવું હશે તો આ દરેક બાબતમાં નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે જ. અને એ વિચાર કરીશું તો જરૂર આપણને દેખાશે કે જીવનમાં

જેની જરૂર નથી એવી ધણી વસ્તુઓના ઝેર...આપણી આસપાસ ખડકાર્થ ગયા છે, આપણે કોરોટા જેમ આપણી આસપાસ એક એવી જાળ રચવા લાગી ગયા. હીએ કે જે વખતસર ચેતીને બહાર નહિ નોકળી જઈએ તો અંદર જ મરી જવાના. હીએ. જે સારી રીતે જીવવું હોય, ને સુખી થવું હોય તો આમ દિશાશૂન્ય બની ખૂબ જ ઝડપે દોડી રહેલી ગાડીને એક માર્ગી જ પડશે ને વિચારવું જ પડશે કે આ બધું બાવાની લગોટો જેવું તો નથી થતું ને ?

જનધર્મમાં એક કથા છે. એક રાજાના સરીરે અનદન બળતરતો થઈ ને 'વેટે કહ્યું' કે આખા સરીરે ચંદનના લેપ લગાડો. એ સાંભળતાં જ અંતઃપુરની રાણીઓએ ઓરસિયા પર ચંદન ધસવા માંડ્યાં ને એ ચંદન ધસતાં હાથમાં પહેરેલાં ચોકખંધ કંકણોનો રણકાર વધી ગયો—રણકારે ધોંધાટનું રૂપ લીધું ને રાજાથી એ અવાજ સહન ન થયો, તેથી રાણીઓએ એક જ કંકણ હાથમાં રાખીને બીજાં ઠાઠી નાંખ્યા ને પછી ચંદન ધસવા માંડ્યું. અવાજ બંધ થયો...રાજાને શાન્તિ વળી ને મૂછડું કે અવાજ જાણે હતો ! ને કેમ બંધ થયો ? જવાબ મળ્યો કે રાણીઓનાં હાથમાં કંકણો ધણાં હતાં એનાથી અવાજ થયો...ધોંધાટ થયો, શાન્તિ હણાણી...ને એક જ રહ્યું કે શાન્તિ પાછી આવી...આ જવાબે રાજાને ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ કરી દીધા. થયું કે બહુમાં ઉમાધિ, ધોંધાટ, ને અશાન્તિ. ને એક ત્યાં જ શાન્તિ, ઓછું ત્યાં જ શાન્તિ. એ વિચારે ચડતાં ચડતાં...આત્માના વિચારે ચડી ગયા ને એ હજી જીવે લવખંધનના ફેરા ધડીવારમાં ઘટાડી દીધા...આપણે એવા હજી કમીં તો નથી જ...આટલે લવખંધનના ફેરાની વાત તો જવા દઈએ.. પણ આ લવનો ફેરા સુધરે એટલું તો પકરીએ...બહુ ત્યાં-ઉમાધિ છે... ને ચોડું ત્યાં-જા'સુખ છે એટલું સમજીએ તો ચે થઈ.

આ કાળે એક કમાન ને ખીખાં મો બેઠા બેઠા ખાય તે જેમ પોસાવાનું નથી તેવું જ આ કાળે આવક યોડી ને ખર્ચ બર્જાં એ પણ પોસાવાનું નથી જ. વધાર કમાવાની, જેટલી જરૂર છે તેટલી જ...બધકે તેથીયે વધારે જરૂર છે ખીન હિપયોમાં લગોટીના કાંગરને કાપી તાંબવાની આવક ને જવક એ બેનાં મેળ બેસાડતા તો નેવનાં પાણી મેળે ચડે છે, આખો ઓડે જાય છે, બૂખ ને ગ્રાધ બેચ ઊડી જાય છે ને જીવનમાં શાન્તિ મળતી નથી તો પછી આ આંધળી દોલ શા માટે ?

જીવનમાં સૌને સુખ જોઈએ છે, શાન્તિ જોઈએ છે પરંતુ જે દિશામાં એ સુખ ને શાન્તિ છે તે દિશાથી બિલટી જ દિશામાં મો ફેરવીને આપણે દોટ ચૂકી છે. પછી સુખ ને શાન્તિની આશા રાખવી એ ઝાઝવાનાં જળ સમી જ છે ને !

ફેશનની ધૂનમાં એ પણ બૂધી જાય છે કે કંઈ ઉગરે કેવું રોકો ? ખખડી ગયેલા, ડાસા-ડાસી જેવા દેખાતાને પણ જ્યારે શણગાર કરતા, હેવામાં હેતવી ઢબનાં કપડાં પહેરતા, ને કોરો કરતા જોઈને છું ત્યારે મારું મન બોલી બેઠે છે કે જામતું હોય તે જાણે, ગધેડા ઉપર કંઈ નોખત બાજે ? જતાયે એ જાળવે છે ને ડાહ્યા ને સમજી માણસોને હસવાનું સાધન પૂરું પાડે છે...સોભતું પહેરાય, સાપડતું નહિ 'ધરડી' ગાને ટોકરા હોય નહિ ને ધરડી ઘોડીને લાલ લગામ..સોભે નહિ એટલું સમજે તોયે બહુ..

સદ્લાગ્યે આપણા સમાજમાં એવા પણ છે કે જેમણે બહારની ટાપટીપના કદીયે પરવા કરી નથી, જે જાતના પવન ફૂંકાય તે દિશામાં ઝુકી પડ્યા નથી ને, ફેશન જોઈને વેચબૂધા-ફેચબૂધા કમે નથી..સોભતું જ પહેર્યું છે ને સાદાઈમાં રહ્યા છે. સાદા જીવનમાં ને જીવ્યા વિચારમાં માનનારા છે, ને આખા માટે માન

યાય છે. આશા રાખીએ કે આવાના સંગનો રંગ બીજાને લાગશે ને...સમજનો રંગ આજે જે ઉપટી રહ્યો છે તે મૂળરૂપે દેખાશે.

ધડિયાળમાં આજ સજ્જે પારના ટકોરા યાય છે, હવે લખવાનું બાંધ કરું છું. ધડિયાળના ટકોરા ચર્તા મારું જ્ઞાન ધડિયાળ તરફ ગયું એનું લોલક આકુળઆકુળ થઈને આમમી તેમ શા માટે ફરે છે ? એને શું કહેવું છે ? સમય નાથ છે, ચેતો ચેતો....ચેતો એ...મ !

અતુલ પૂછે છે કે માસીબા મને મળવા ક્યારે આવે છે ? એને નોકરી મળી ગઈ છે....પહેલો તારીખથી કામ શરૂ કરી દેશે....તારી અર્થના હવે તો ભંજી રહી છે. એના લમ ક્યારે કરવાં છે ? સરથુ માટે એક જગ્યાએ લમલગ નક્કી થયું છે પાકું થયે તને ખબર આપીશ.

એન. સિ. તારી બેન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણો

પત્ર ૧૩ મો

પ્રિય મુખાબેન,

તારો પત્ર મળ્યો. "બાવાની લગાટી" જેવું થયું છે તેમ તો તું પણ માને છે ને ? જેમ જાંઘ ને આધાર વધાર્યો વધે ને થટાડ્યા થટે તેવું જ આ પ્રવિઘ્નનું મણુ છે. વધારતા જાઓ તો વધતા જ જાય પરંતુ જો એકવાર નિર્ણય કરો કે બીજા કોને ગમે તે કરે...પરંતુ હું તો જોઈએ તે કરતાં વધારો નથી જ કરવાની, તો એ આપોઆપ સુદાયેલા કપડા પરથી રેતી સરી પડે તેમ સરી જ પડવાનાં, ને એકવાર એ ભાર જો ફેંદાઈ જાય તો તો જો મળ...ને આનંદ ! હલકા ફૂલ ચર્મને આપણે નિરાંતે છૂપી શકવાનાં એમાં જરાયે શંકા નથી હવે તારા પત્રની મુખ્ય વાતનો જવાબ આપું.

છાપામાં તે મારો ફોટો જોયો અને એવિયે ટીકા પણ કરી. ટીકાયાં મને જરાયે દુઃખ થયું નથી, જિલટાનું સુખ થયું છે અને, સુખ એટલા માટે કે એ બહાને, મારે જે કહેવું છે તે કહેવાની તો તક આપી છે.

અમારી નવી શાળાનું ઉદ્ઘાટન થયું તે વખતે એ ફોટો લેવાયો ને એ શાળા જિલ્લી કરવામાં મારો હાથ વધુ હતો તેથી એ સરનાના વર્ણન સાથે મારો ફોટો ચૂકવા, એ છાપાવાળાએ ખાસ આગ્રહ રાખ્યો ને એ રીતે એ ફોટો પ્રગટ થયો...તું લખે છે તેમ કીર્તિનો મોહ ચર્મ ગયો છે માટે નહિ.

તારી બીજી ફરિયાદ એ છે કે "ફોટો આપવાનો મોહ ન તણ્યો તે સમજી શકાય છે પરંતુ જો ફોટો આપવો જ હતો, તો

બાપું ધરતું મોં લાગે છે તેવો ફોટો કેમ આપ્યો? ધરમાં બીજો ફોટો નહોતો?" આનો જવાબ એ છે કે...ધરમાં બીજો ફોટો હતો અને છે, પરંતુ એ જ ફોટો મેં આપ્યો. તે પણ જાણી સમજી ખૂટીને અને ખૂબ વિચાર કરીને આપ્યો છે.

વધે જતાં આપણી તથા વધે જ...ને આપણે યુવાનમાંથી પ્રેમ થઈ એ, ને પ્રેમમાંથી શુદ્ધ પણ થઈ એ જ. એ કુદરતનો અચળ નિયમ છે...ને તેમાં સરમાવા જેવું મને તો કશું જ લાગતું નથી. ઉમ્મરથી સરમાવું એ મારે મનથી ન સમજાય એવી વાત લાગે છે. કહે છે કે સ્ત્રીને ઠાટમાં સપથ લેવરાવવા પહેલાં જ ઉમ્મર પૂછી લેવી નહિ તો એ બાળતમાં તો એ સત્ય કહેશે નહિ જ...આમાં મસ્કરી છે જાતિય સત્ય પણ છે જ દરેક સ્ત્રીને અરે ધુરુષને પણ...હોય એ કરતાં ૧૦ વર્ષ નાના કહો તો ખૂબ ખુશી થાય છે...વીસ વર્ષના હોય એને કહો કે તેર જેવડા લાગે છે તો નહિ ગમે પરંતુ પચાસની આસપાસ હોય ને કહો...ચાળીસ બેતાળીસ હશે...તો ખુશીના પાર નથી રહેતો...ને એ ખુશાલીમાં મૂળ ઉમ્મર એ કહી દે છે...કહે છે કે...ના ભાઈ ના. મને તો એકાવનમ્રું બેકું ત્યારે આપણે ભેર કરીને કહીએ, હોય નહિ.. કાશ્યુ કહે તમને એકાવનમ્રું...અરે ચાળીસ બેતાળીસનાંયે નથી લાગતા ને? અને નેપ્પસીયો આ સાંભળીને એના મોં પરને આનંદ!

બજારમાં ત્રીકળે ને કોઈ જાઈ કહે તે ગમે...પણ અરે કાકા, કપાં ચાલ્યા કહે ને જાણે ઝાટકો લાગે...કફિ, કાકાજી ઉમ્મર ગમે એટલી છુપાવે...પણ 'સરજ' હીપે નહિ વાફળ જાયો!

બજારમાં કું ચાક લેવા જાઉં છું ત્યાં કોઈ મને બહેન નથી કહેતું...માણ...શું નેપ્પસીયે છે એમ જ પૂછે છે...ને એ માણ શબ્દ પહેલાં પહેલાં મોં મને જોણી, કમ, વીંચી નાખતો હતો.

પરંતુ આજે એમ નથી થતું ! માજી જેવડી ઉમ્મર થાય છતાંયે કોઈ માજી કહે એ ન જમે એ તો કેવી વાત ? જેન સખ્દમાં જોટલી મીઠાશ લાગતી એટલી મીઠાશ શું માજી સખ્દમાં નથી ? છે. જ ઉપરાંત એમાં માનની લાગણી પણ છે છતાંયે યુવાન રહેવા વલખાં મારતું મન માજી સખ્દને ધિક્કારે છે, ને ઉમ્મરને ઢાકવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા જ કરે છે, એવું ત્યાં માટે થાય છે ?

મને લાગે છે કે આ યુગમાં આપણે યુવાનોને જ મદત્ત આપ્યું છે, બાકી દેખાવ, ને રૂપ રંગને જ મદત્ત આપ્યું છે ને તે રૂપરંગ ને યુવાનીથી પુરુષોને રીઝવવા, છતવા પ્રયત્ન કર્યો છે ને પુરુષોએ પણ એ રૂપને જ વહેંચાવ્યું છે. પુરુષોની નજરે ગમી જવા...એની આંખમાં સુંદર દેખાવા, યુવાની જાળવી રાખવી જરૂરી છે ને તેથી જ એ જાળવી રાખવા માટે સતત પ્રયત્નો ચાલે છે, પરંતુ વહેતા પાણીને કોઈ બાંધી શક્યા છે ? ને બધે તો ગંધાર્ધ જોડે, ધડિયાળમાંથી રેતી તો સગી જરાની જ...આપણે વીતણું ભય એમ જુવાની તો જવાની જ...માટીના પાણીના 'ધડા-માધો, ઠાણું ન હોય તોયે, ઝમી ઝમીને પાણી જવાણું' જ એમ સતત ઉપાય કરે તોયે જે જવાણું છે તે જવાણું જ છે...તો પછી એને આટલો ઉત્પાત ત્યાં માટે ? બાગપણ, પુવાની, મૌઠા-વસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા એ બધો કુદરતનો ક્રમ છે. યુવાની આવે તેમ જવાની જ, એને ચોખ્ખાની રાખવા પ્રયત્ન કરવો એ દવામાં બાયકા મંરવા જેવું છે. ને ત્યાં માટે કરવો ? પુરુષના આકર્ષણનું રમકડું બનવા કે પોતે અરીસામાં જુએ ત્યારે પોતે સુંદર છે એમ ખોટું મન મનવવા ? ચિરકાળ યુવાની જ રહે તે ભાવનાએ પણ આપણામાં હીણપત આપ્યું છે. આપણે જે ખરાં હીએ તે દેખાવા કરતાં...જે નથી તે રહેવા ને દેખાવા ફાફાં મારીએ હીએ ને પરિણામે સમજણાં ને શાણા જનોની આંખમાં વેવલા જેવાં

લાગીએ છીએ. વહી જતી યુવાનીને કાંઈ રોકી શકતું નથી, રોકી શકાય નહિ... જનરિત દિવાલને પ્લાસ્ટર ગમે એટલા, મારો તોયે એ દિવાલ, જનરિત યર્ષ ગર્ષ છે એ તો દેખારો જ... ક્યાંકથી ગાળકું દેખારો... ક્યાંકથી તિરાડ... માટે આ પ્રયત્નો ખોટા છે, હાસ્યારૂપક છે ને હુમાડાના બાયકા લરવા જેવા છે.

યુવાનીને જ માન આપનાર સમાજ જોધે રસ્તે જઈ રહ્યો છે. ઉમ્મર સાથે અનુભવ આવે છે ને ડહાપણ પણ આવે છે... ચીનમાં તો મોટી ઉમ્મરનાં માણસોને ખૂબ જ માન આપે છે. ત્યાં કોઈ કહે કે હું આળીસ વર્ષનો છું તો તુરત જવાબ મળે કે વાંધો નહિ. પાંચ વર્ષ તો જોતજોતામાં નીકળી જશે ને તું પિસ્તાળીસનો યર્ષ જઈશ, અર્થાત્ પાંચમાં પૂછવા ટેકાણું બની જઈશ, ને માનપાનનો સપૂર્ણ અધિકારી બની જઈશ.

આપણા ત્યાં પણ જહાવસ્થા એ ખૂબ જ માનની અધીકારિણી હતી, ઋષિ વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, ગુરુ દ્રૌણાચાર્ય... કે બ્રીહમપિતાને જીવાન કદપી શકે છે? એ લબ્ય સફેદ દાદી, એ કરચલીવાળો જનરિત દેહ... એ વિશાળ લલાટ ને જોતાં જ ચરણમાં માથું નમાવી દેવાની ઇચ્છા યદ્ય જાય તેવી લબ્ય મૂર્તિ આખ સારાં ખડી થાય છે. આ તો કોઈ ઉમ્મરમાં સરમાયા જાણ્યા નથી. કૃષ્ણ જેવા પણ એમને વંદન કરવામાં ગૌરવ અનુભવતાં ને પાવન થતાં.

એટલે દૂર શા માટે જઈએ? યાદ કર આપણા ઠવિવર ટાંગેરને, યાદ કર ગાંધીજીની એ મૂર્તિને અને કરતુરખાને, રામ કૃષ્ણ પરમહંસ અને શારદામાને. આ કોઈને જીવાનોની અમળખા નહોતી, અને એને રોકી રાખવાનો મોહ પણ નહોતો.

આપણા સંસ્કૃતિ તો આ જ છે... પરંતુ દુર્ભાગ્યે આજે આપણે વિકૃતિ તરફ ખસી રહ્યાં છીએ, આજે આપણે પ્રિયને પ્રિય માન-

નારાં બની ગયા હોય, ને સુંદરતાની દરીયાઈમાં રાચી રહ્યાં હોય. પશ્ચિમના વિચારોએ, આ દિશામાં આપણામાં મજબૂત પલટો આણી રીધો છે, જેથી સુવાનીની જ કિંમત અંકાવા લાગ્યા છે, ને ૨૬૫ વરસા તો જાણેકે લગભગ વગોવાવા માંડી છે. સૌને નાનાજ રહેવું છે ને નાના તો સદાયે રહી શકેજ નહિ તે પણ સ્વાભાવિક છે તેથી હિપ્પરની ટીપ્પટાપ કરીને, મેઈકઅપ કરીને મજા ને નથી તે દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે ને તેમ કરીને-વધતા જતાં પ્રયોગોને.. વધતી જતી હિમ્મતને...સાવડર. મજા-લાક્ષી ને રજા ધમકા કરીને હુમાવડા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે છે ને દાવે કરીને દાંસીને ખાત્ર બને છે એમ હું તો માણું છું.

મિઠા માણસોના ફોટા છાપામાં આવે છે ત્યારે એ જોઈને મને થણીવાર આપ છે એ ફોટા પીસ મર્વ પહેલાનાં હશે ? આ માટે જાણવા ફોટા આપતા કહે ? હિમ્મતથી જા માટે સરમાતા કહે ?

આપણું જ્ઞાનસ કર્મ જાતનું છે ? થણીવાર આપણું વર્તન વિરોધાસાસ દેખાડે છે. વર્ષમાં શોખથી જીજવવી ગમે..પણ વર્ષો દરર પર દેખાય એ ન ગમે એ કેમ બને ? સોટ ખાવો ને ભાસવું એક શી રીતે બને ? પરણના રજતમહોત્સવ, સુવર્ણ મહોત્સવ, દીરક મહોત્સવ, મામધૂમથી જીજવવા સાંભીએ..,પરંતુ ઠેઈ થરડા કહે એ ન ગમે ? એવું જા માટે ? મરણપાનો સુવર્ણ કે દીરક મહોત્સવ જીજવવા દાણે ફોટા લેવશાવવા ગમે..પરંતુ છાપામાં એ ફોટો જાણે એ ન ગમે એવું કેમ ? દીરક મહોત્સવ જીજવવા દાણે વૃદ્ધ હોય જ...છતાંમિ છાપામાં એ વર્ણન સાથે પુત્રાનીનો ફોટો આવે ત્યારે ક્રેટણું બેઠકુ લાગે છે તે તુજ વિચારી જોજો.

આપણા ફોટા એ તો આપણા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. એકવાર અધાદમ સ્ત્રીકને, એક માણસને, એનું મોં જોઈને નોકરીએ રોખવામી ત્યા કહી...ને પછી કે બને એ 'માણસનું' મોં

ગમતું નથી. સાથીએ જવાબ આપ્યો કે એનું મોં એનું એમાં
 બીચારો એ યોડે જ જવાબદાર છે ? લીકને કહ્યું કે “છે જરૂર
 છે, આઠોસ વર્ષ સુધી નહોતો, પરંતુ પછી તો એ પોતે જવા-
 બદાર છે જ...પોતે જે જાતનું પોતાનું અકિત્ત્વ ધરે છે તે જ
 છાપ એના મોં પર જાદી આવે છે જે પોતે અદર છે તે જ મોં
 પર સ્પષ્ટ દેખાય છે” આ વાતને અનુરૂપ જ “ડેરીયન મે”-
 નું ચિત્ર યાદ આવે છે...એ વાર્તા તો જાણીતી છે ને એનું
 અલચિત્ર પણ યમું છે જેવો ગદો ને ખદો એ હતો એવા જ
 બધા ભાવે એના ચિત્રનું મોં પર ચીર્ણના ફાલ્સા જેવા અદબદી
 ઊઠ્યા હતા...એટલે સુધી ચિત્રનું કુસિત રૂપ યમું મયું હતું કે,
 પોતે જ પોતાનું ખરું પ્રતિબિંબ જોઈને કંપી ઊઠ્યો હતો

આપણે પણ આપણી જાતને ખરી સ્થિતિમાં જોવા માગતા
 જ નથી જ્યારે એ જોવાની આપણામાં પોતાનામાં હિમ્મત નથી હોતી
 તો પછી ખીજને દેખાડવાની તો હિમ્મત ચાલ જ ક્યાંથી ! અને
 તેમાં જ આપણે જે નથી...તે જ અર્થાત્ ખોટા સ્વરૂપમાં જ દુનિયા
 સમક્ષ હાજર થઈએ છીએ.

મોં પર મેકઅપના મોડા કરીએ છીએ કારણ કે ખરું
 રૂપ જોતું નથી, અને લેસવે અને સમારભોમાં ઘોઘાટ કરીએ
 છીએ કારણ કે અતરનો અવાજ સાંભળવો નથી...શાન્તિ મળે
 તો એ અંદરનો અવાજ સંભળાયને ? અને એ સાંભળવો આ
 કળાકાળમાં પરવડે, એમ નથી, માટે એ અવાજને કુમાડવા...
 ઘોઘાટ, ધમાકો ને ધમાધમ કર્યા જ કરવાની...ને જાતને છુપાવવા
 જેવા લપેટા કર્યા કરવાના. કાળા ચરમો, પહેરેલા માનવીના મોં
 પરના ભાવ આપણે વાંચી શકતા નથી...એની ખદાઈ, લુચ્ચાઈ
 કે લલાઈ જાણી શકતા નથી, એ જાણવી હોય તો એને વગર
 ચરમે જ જોવો જોઈએ.

‘મો તો જીવનનો અરીસો છે. એમાં તમારું ‘ખરું’ પ્રતિબિંબ પડવાનું જ... જિન્દગી એનો ઇતિહાસ આપણા મુખ પર લખી ગયો છે જ ! એ લખાયેલા ઇતિહાસની રેખાઓ બૂંસાડવા પ્રયત્ન કરવો... એ કરતાં એ રેખાઓ સાગી ભેઠે તેમ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ વધારે હિતાવદ્ છે એમ તને નથી લાગતું ?

તારી ટકોર વાંચી. તારી વાત ખરી છે. હું પણ પહેલાં યુવાનીનો ફોટો આપવા જ આતુર રહેતી પરંતુ આજે સદ્લાગ્યે એમ નથી. તેં જે ફોટો જોયો, ને ઘડો લાગ્યો તે કારણે તને ન મમ્મો તે ફોટો મેં પણ ધારાને જોયો હતો કાચુલર તો મને પણ મમ્મો તહોતો, કપાથી ગમે ? એમાં ઉમ્મર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, નાનાં છોકરાં વાર્તામાં આડાઅવળા લીટા કરે એમ કાળભગવાને મોં પર લીટા કરી દીધા હતા, એ જોઇને કાચુલર મને થયું હતું કે એને જરાક ટચ તો કરાવું જ પરંતુ એમ કરાવવા પહેલાં મેં એ ફોટોને ધારીધારીને ખૂબ બારીકાઈથી જોયો તો એમાં મોં પર જે કરચલીઓ પડી છે, તે જ ફક્ત એમાં દેખાય છે એમ નથી. એ કરચલીઓ સાથે ખીચું પણ ધણું ધણું દેખાય છે.

ઝાંટલાં વર્ષો દરમિયાન જીવનમાં ‘કંઈક’ સુખદુઃખ વેઠ્યાં, ચઢતીપડતી ‘જોઈ’, ‘તેને કારણે મન પર’ અનેક આઘાત-પ્રત્યાઘાતો થયાં. અનેક સાસારિક ગૂંથોમાંથી પસાર થઈ અને અનેક મુશ્કેલીઓની સામે હિમ્મતથી ટક્કર ઝીલી, એ બધું એમાં છે. દુઃખમાં પણ શાન્તિ ને ધીરજથી મારી સંસારનોકાને હંકારી ગઈ છું ને અનેક વાપા-ઝોડા ને વટોળીઆનો સામનો કર્યો છે. સુખના અમીઓડકારો ખાધા છે, ને સુખસંતાપ ને તુષિની ઝાંખી કરી છે, કાર્યમાં સફળતા સંપાડતાં સુખ અનુભવ્યાં છે, નિષ્ફળતા સંપાડતાં સંતાપ થયો છે, અણધારેલી જગ્યાએથી વિશ્વાસઘાત થયાના ખબર સંભળીને દુઃખ રોય ને ગ્તાનિ અનુભવ્યાં છે, ને અણધારેલી જગ્યાએથી મદદ મળતાં,

પ્રભુની મહેર માની ને, અંતર દ્રવ્યાં છે. આ અને આવા અનેક
જનાવો ને ઘટનાઓને લઈને મારામાં જે ડહાપણ, મમતા, ધૈર્ય
હિંદારતા અને સહનશક્તિ વગેરે જે કંઈ ગુણો આવ્યા છે ને જેને
લઈને મારામાંથી અધોરાઈ કે ઉચ્છ્રંખલતા ચાલ્યાં ગયાં છે, ને જેની
જગ્યા ફરેલપણાએ, ઠાવકાપણાએ લીધી છે, એ જાણ જ લાવો, એ
જાણ જ ગુણો, અર્થાત્ મારા જીવનની સમગ્ર મુડી, પેલી કરચલીઓ
પર દયીગ કરાવવા જઈશ તો એ કરચલીઓ સાથે એ ચાલ્યા જ
જશે, ને ખાલી મહામૂલી મુડીને કેમ જવા દેવાય ? એ જાણ તો તો
મારું આખું વ્યક્તિત્વ જ નીકળી જાય ને ? અને વ્યક્તિત્વ વિના તો
ફાટામાં મળ શું ? આત્મા વિનાનું શરીર શા કામનું ? આ બધા
વિચાર કરીને મેં મારો ફોટો હતો તે જ ને હતો તેવો જ હાવા
આપ્યો, ને એ ફોટો જોઈને મને ખરેખર સંતોષ થયો છે. થયું
છે કે જે છીએ તે જ દેખાવું એમાં જ ડહાપણ છે, શાણપણ છે,
અને મારવ પણ છે.

સરયુનું લગભગ નકકી છે, હમણાં તો એકબીજાને જાણવા
સમજવામાં પડ્યાં છે, જે કે એમ ઉપર ઉપરથી મોઢીને સમજવું
સહેલું નથી. ફરિયામાં ફૂળકી મારી મોતી, આણુવા જેમ અધરાં છે
એમ બીજાના મનોસાગરમાં ફૂળકી મારીને મનનો તાગ આણુવો
પણ અધરો છે, છતાંયે એ તાગ આણુવા મુવાની મથે છે ને આપણે
મથવા હઈએ છીએ. અતુલ કામે લાગી ગયો છે, ને મંદા નાટક-
ચેટકમાં પડી છે, જે કે લાણુવામાં જરાયે બેદરકારી કરતી નથી તેથી
સંતોષ છે. અર્થાત્ નાની છામર પણ સરયુ જેટલી ખરીને ? સરયુ તો
હવે એપત્રામાંથી ચાર પગી મવાધારે છે. એણે શું ધાણું છે ? પણ
લખજો ને આ વિષય પર તારા વિચાર જરૂર જણાવજો.

ધિ તારી બિન કુર્મુદનાં સ્નેહેસ્મેરણ

પત્ર ૧૪ મો

પ્રિય મુધાબેન,

તારો પત્ર મળ્યો. તું લખે છે કે મને સુંદરતામાં વધારો કરી
શકામ તેવા સાધનો મળે છે તો શા માટે જોનો ઉપયોગ ન કરવો ?
“એક નૃશબાવર્મા, સો ગુર કપડાં, દગ્ગર ગુર ટાપડીપ ને લાખ રૂશ
નખરાં” તારી વાત ખરી છે, અને એટલે જ તો આ મુજને હું અરી-
સાનો મુગ છું. હું જે આપણે સમયનો હિસાત કાઢીએ તો કાણુ
જાણે આપણા કેટલાયે વર્ષો અરીસા સામે બેસીને ટાપડીપ કરવામાં
અને સ્વને નીરખવામાં જ વર્ષો જતો હતો ? મોટા અરીસામાં દેવની
અને મોના સુંદરતા નીરખતી, અને મેં ઇકબ કરેલી સુંદરતાને જોઈને
મર અનુભવતી નારીને જોઈ હું ત્યારે મારાથી સહેજે બોલાઈ જાય
છે કે અરે કાઈ એમાનસિક ઉત્કર્ષ જોવાના અરીસા પછી બનાવ્યા
હોત તો કેવું સારું હતું ?

પ્રકૃતિ આપણા શરીરની રચના ખૂબ વિચાર કરીને જાહેર
છે એ કશું જ બૂંધે નથી, ‘શરીરની’ ક્રીડામાં ક્રીડા સંચાલનું
ગૌરવ રજાને ગોઠવવામાં જસાયે મદદત કરી નથી એ જ સમજનારે
શરીરરચનામાં અંગોનું સ્થાન ઉપરના ઘામમાં મુકરર કર્યું... તે
પગ ખૂબ વિચારપૂર્વક કર્યું છે. તમે જે આંખોથી બીજાને જોઈ
શકો અને નહિ જાને બીજા તમને જોઈ શકે. મનુ-લેખમાંયે મેં
મારવાનો હાથ કરનાર આપણે... એણે કરેલી રચનામાં જોઈએ
કરવા માંડ્યો... એ બીજાનું જોવાનો નિર્ણય કર્યો... આખું સ્થાન
તો ફેરવી ન શક્યા પરંતુ, મો જોવાનું તો જરૂર સિદ્ધ કરી શક્યા.

માણસ કાઈ વાર રમત ખાતર પાણીમાં મુખ જોતો ત્યારે જાતને

જેવાની લગની નહોતી લાગી. પરંતુ અરીસાની શોધ કરી પછી તો એ સિવાય બીજી કશું સૂઝતું નથી.

એક સિનેમાગૃહમાંથી નીકળવાની જગ્યા ખૂબ જ સાંકડી હતી ને સિનેમા પૂરું થતાં માણસો જલદી નીકળવા લાગતાં તેથી ખૂબ જ ગીરદી થતી, તે અટકાવવા ત્યાં મોટા અરીસા ગોઠવાયા, આ અરીસા જોઈને ડોઝમાં પૂછ્યું કે આવી સાંકડી જગ્યામાં આટલા અરીસા કેમ ગોઠ્યા? તો જવાબ મળ્યો કે પહેલાં આ જગ્યાએથી જલદી બહાર નીકળવાનો ધસારો થતો, પરંતુ અરીસાઓ ગોઠવવાથી ઓછો એમના સુંદર મુખડાં, વાળનાં ઝુલ્ફા...સાડીના છેડા ને સાંજુનો પાટલો જેવા અને ગોઠવવામાં એવી, તો લીન બની જાય છે કે બહાર નીકળવાનો ધસારો આપોઆપ ધટી જાય છે.

પહેલાં તો નાનાં આલસાં હતાં, વાળ ઓળવા ટાણે કે એમ કવચિત જ વપરાતાં, પરંતુ હવે? હવે તો ધરને અરીસાભુવન જ બનાવી દીધાં છે, ને, કપાટમાં આખા કાચ, ફ્રેસિંગ ટેબલને આખા કાચ...હરતાં ને ફરતાં, ઊઠતાં ને બેસતાં, ખાતાં ને પીતાં... આપણે બસ રવને જ નીરખ્યા કરીએ છીએ, ને હરખાયા કરીએ છીએ.

આધુનિક ધરમાં ફ્રેસિંગ ટેબલ તો જોઈએ જ...એ વિના તો ધરનો શણગાર અધૂરો જ લાગે ને એ ફ્રેસિંગ ટેબલ આવે પછી શું એ બાકું પડી રહે! નહિ જ એના ઉપર શણગારનાં વિધ-વિધ સાધનો આવવાં જ જોઈએ ને શરૂ થઈ ગઈ પેલી લંગોટીની પગોજણ..પદ્મ પાવડર. રૂઝ, તાલી, અંબન, દાંતિયા, થ્રશ-સેન્ટ, અત્તર, એ તો લાંબી લંગાર જ તો...ને આ બધું આવે પછી એની પાછળ સમય પણ જાય જ ને?

અરીસા સામે બેસીને, પેલી વિધવિધ સાધનોની મદદ લઈને

કુંદરતે દીધેલા રૂપ પર ઝોપ ચડવા લાગ્યા...મૂળ રંગ પર બીજા રંગના થપેડા થતા લાગ્યા, કઈ ચામડીને કયો રંગ ગમે...કરચલી કેમ ન દેખાય, આંખનાં નેણુ ને લર્વા જેવાં શોભે..વગેરે માટે વિચારમાં સમય જતા લાગ્યો ને ન આવડે તો તે માટે નિષ્ણાતો પૂરો જઈને, સમય ને સંપત્તિ ખરચીને એનું જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યાં-એના માટે ખાસ માસિકો વંચાવા લાગ્યાં...એ તો ચાલુ લાંબું લપસીંદર..

એક મિત્રની પત્નીને જોઈને બીજા મિત્રે કહ્યું કે તમારી પત્નીને આજે મેં દશ વર્ષે જોયાં પણ હજી તો એવાં ને એવાં જ છે, જગથે ઉમર દેખાતી નથી. પતિએ ધીરે રહીને જવાબ દીધો કે-હા...મેઈકઅપમાં હવે અર્ધો કલાક વધારે લાગે છે !! દુઃકમાં પહેલાંયે તે એનું નકલી રૂપ જોયું હતું ને આજ પણ નકલી રૂપ જોયું છે. ફર એટલોજ કે અસલી રૂપ ઠાકવા માટે આજે જરા વધારે મહેનત ને વધારે થપેડાની જરૂર પડે છે, ને પરિણામે અરીસા સામે થોડા કલાક વધારે ગાળે છે.

આ મેઈકઅપે નારીને એ રૂપ આપી દીધાં છે. નારી દ્વિરૂપ બની ગઈ છે, એક રૂપ છે બહાર દેખાડવાનું અર્થાત્ નકલી અને બીજું છે ઘરના માટે અર્થાત્ અસલી. અસલી રૂપ તો કદાચ રાતના જ દેખાતું દેશે. આવી બહુરૂપી નારીઓને જોઈ છું ત્યારે મને પ્રશ્નનાર થાય છે કે, તે જો છે તે દેખાતી નથી ને જો દેખાય છે તે તે નથી. યોવીસ કલાક મહેરાં પહેરીને ફરનારી સ્ત્રીને સમજી કેમ શકાય ? ઝાળખી કેમ શકાય ? કે નથી ઝાળખાતું માટે જ આ મહેરાં પહેરી રાખે છે ?

એકલી સ્ત્રીઓ જ અરીસા પાછળ સમય ગાળે છે એમ નથી પુરુષો પણ ખાસો સમય જતાને જોવામાં ગાળે છે. ઘસ કરવાથી માંડીને, હળમન કરતાં, વાળ ઝાળતાં, વાળમાં જાતજાતનાં તેલ

ને કીમ નાખતાં, કપડાં પહેરનાં, ને ટાપુની મુંઢ ગાંઠ વાળતાં, એ પશુ અરીસાની આસપાસજ ધૂમ્મા ઠટે છે

અરીસા પાછળ એક વ્યક્તિનો ને તે દિસાએ સમાજનો કેટલો સમય જાય છે તેનો દિસાળ કાઢીએ તો ? એક વ્યક્તિ જો અગીસા પાછળ દડાડે આટલા કલાક કઢિ તો આડ દહાડના કેટલા ? ને તે દિસાએ મદિના ને વર્ષના કેટલા ? ને જો એક વ્યક્તિનો આટલો સમય ટાપરીપમાં ગયો તો તે દિસાએ આખા મમાજનો કેટલો ગયો ? દિસાળ કરીએ તો હેબક જ થઈ જઈએ કે નહિ ? જો આ અરીસા ન હોત તો રૂપરંગના આટલા મોદ ન હોત એમા જાતને જાતને એ જાતને શશુગારવાની, રૂડી દેખાડવાની મંજા જગૃત થઈ પશુ આટલેથી જ સતોષ નથી થયો. આગળનો ભાગ જોવાથી જ તૃપ્તિ નથી થઈ, પાછળનો ભાગ પશુ જોઈ શકે તે માટે પશુ રસ્તો કાઢ્યો છે. સામસામે એ અરિસા ગોઠવાવા કે પાછો ભાગ સંપૂર્ણ દેખાયો...ને જે ભાગ દેખાય તે શશુગારવો નો જોઈએ જ. પછી જોઈ લો મળ. આગળના ભાગ જેમ પાછળનો પશુ શશુગારવા લાગ્યો, ને એ પીઠો શશુગારતા જોઈ ન થાય છે કે, અરે ભગવાન ! તું જ જમાનાની પાછળ રહી ગયે એક નેત્રી આંખ વધારાની પાછળ પશુ આપી દીધ તો તને શું ખોદ પડી જવાની હતી ?

દ્રુકમાં અરીસાએ 'દુ' ને જ મદસ્ત આપ્યું છે એમાં 'દુ' ગિરાય કશ જ દેખાતું નથી સાદા કાચમાં અને અગીસાના કાચમાં એક જ મૂળજૂત બેઠ છે સાદા કાચમાં આપણે આપણને ન જોતા બીજાને જ જોઈ શકીએ છીએ ને તેથી બીજાની અદુ નિકટમાં આવીને એકતા સાર્થી શકીએ છીએ. પરંતુ એ જ કાચને જરા-ચાંદી લાગી કે ખલાસ ! ચાહીતો રૂપરંગ જતાજ બીજા દેખાતા ખૂંધ થયા. બીજા અંતે આપણે વચ્ચે દીવાલ આવી ગઈને ક્રમ એમાં જાનજ દેખાણું. ને પછી

તો એ જાતને શલ્યગારવામાં, શોભાવવામાં, ને એ શલ્યગારેલી જાતને જોવામાં 'ખીલું' બધું વિસરાઈ ગયું.

મને પણ સમયનું લાન વિસરાઈ ગયું લાગે છે. ક્યાં નીકળ્યાં જિતગી પડા. વાત હતી શલ્યગારની ને હું જિતરી પડી અરીસા ઉપર. આપણુ તો ભાઈ આવું જ છે. પાટા ઉપર દોડતી ગાડી છે જ નહિ. આપણી તો બસ છે. આડીઅવળી આમ તેમ ફંટાતી ચાલે, કોઈ વાર જોઈ અકસ્માત પણ કરી બેસે : કંટાળો ન આવે તો પૂરો પત્ર બાંધજો નહિ તો તારે લેખિકાને ત્યાં કચરાપેટી તો હશે જ. એમાં આ કાગળ પધરાવી દેજો, ને હા, હું આનો જવાબ નહિ માગું એટલે વાચવો પડે એવું નથી. છતાં એ એટલું જરૂર કહું કે વાંચીશ તો એકાદ મુદ્દો તો વિચાર કરવા જેવો મળી જશે, ને એટલું મળે તો એ તારા જેવા એમાંથી બહુ જીલું કરી શકે. કેમ બરાબર છે ને ?

અરુણની સગાઈ કરી તે ખબર તો તને આપ્યા છે, લગ્ન પણ તરતમાં જ પતાવી દેવાં છે. આજકાલનાં છોકરાઓ બેમાં હરે ફરે ને કોઈવાર નાની વાતમાં આથડી પડે તો તલ તારાને મગ મારા કરી બેસે તે કરતાં જોડાઈ જાય એટલે નવ નિરાંત. ને હિંમર થઈ છે પછી શા માટે મોકું કરવું ? લગ્નમાં તો આવવું પડશે જ—એમાં આના-કાની નહિ ચાલે, સમજી !

લિ. તારી બેન કુસુમનાં રનેહ સ્મરણ

પત્ર ૧૫ મો

પ્રિય સુધાબેન,

તારા બન્ને પત્રો મળ્યા. પત્રનો જવાબ આપતાં ટીલ ચર્મ છે તો માફ કરજો. સરયુનાં લગ્ન સારી રીતે પતી ગયા છે, ખૂબ જ સાદા-મૃદી કપાં હતાં, કંકાતરીઓ પણ બહુ જ ઓછી કાઢી હતી. ચાંદલો લીધો નહોતો જ ને ચાંદલો લેવાનો નથી એમ કંકાતરીમાં 'આપ્યું' હતું એનો અર્થ એ જ હતો—એ નદિ કે ચાંદલો નહિ પણ બેટ લવાની છે. સમજી ! એકદમ નિકટના સગા સિવાય કોઈનું કથું સ્વીકાર્યું નહોતું.

મોટી વાડીઓ, બત્તીઓના ઠંઠેરા, મોટરના સજુમાર, મહાપના લપકા, ને નામાકિત મહેમાનોની આગતા-સ્વાગતા, ને એમની સાથેના ફોટા એ બધાને મહત્ત્વ ન આપતાં લગ્નની વિધિને જ મહત્ત્વ આપ્યું હતું.

તું આવી હોત તો તને ખરેખર આનંદ થાત પણ તેં તો વાચકા દીધે જ રાખ્યા ને અંતે ન જ આવી. ન આવવા માટે ને જે કારણ આપ્યું તે મેં તો માની લીધું પરંતુ સરયુને એ કારણ પૂરતું લાગ્યું નથી—ને તેથી તારા પર રીસાણો છે...ને કહેતી હતી કે મારીબાએ મોકલેલ પુસ્તકોની બેટ પણ રાખવી નથી ! પોતે આવે નહિ ને પુસ્તકો મોકલી દે તે શા કામનું ! તારી સાથે બોલવાની પણ નથી. પણ હા એ બોલવાની નથી એ વાત તને લખવાની જરૂર છે ! પરંતુ હમણાં તો તે દનીમૂન કરવા એપડી મર્યાદિ. આવીને લખશે.

આપણે ત્યાં હમણાં જા દનીમૂનની હવા પણ ફીક મૂકી મર્યાદ છે. મને તો લાગે છે કે આના કરતાં વર પેતાની વહુને લપક-મપક

જોઈ શકતો કે રાતના જ મળી શકતો...એમાં વધારે મીઠાશ રહેતી. જરાક આખો મળી જાય, કે વટીલોની ચોગીછૂંપીયા એકાદ શબ્દ બોલવાની નક મળી જાય તો તો આનંદનો પાગ ન રહેતો ને આ કાગળે સ્નેહમાં ઉમેરો થતો-ને આકર્ષણને બે ચાલુ બાદુ થતું. પરંતુ આ દનીમૂન તો બે જન્મને ચોવીસ કલાક સામસામે ભટકાવી મારે છે ને તેથી કાર્મ વાગે ભડકે પણ યદ જવા સંભવ ખરો કે અરુચિ પણ જાગી જવા મંભવ ખરો ! 'અનિ પરિચયાત્ અવજ્ઞા' એ ન્યાયે પણ આકર્ષણ ઘટવાનું અને અરુચિ જાગવાની વકથના ખરી કે નહિ ! કે પ્રેમ વધવાની શક્યતા ? લેખિકા શુ કહે છે !

ઘોડા સમય પહેલાં આજ વિષય પર કટાક્ષ કરતું એક નાટક મંદાની કોલેજમાં જોયું હતું. પરંતુને જોકે દનીમૂન કરવા મળ્યું હતું. ટ્રેઈનમાં બે વચ્ચે વાતો ચરુ થઈ...ને વાતમાંથી વતેસર થયું. બેટા વગેરેનું વર્ણન કરતાં પ્રેમથી બેટા જોતાં વાત કરતાં-ચર્ચામાં જીતરી પડ્યાં ને પછી તો કોનાં સગાએ શું બેટ બાપો, કોની સારી ને કોની નહિ, ને કોની કિંમતી ને કોની સાવ કચરા જેવી, ને કોના સર્ગા બહુ સારાં ને કોનાં હીક મારાભાઈ, એ ગચામાં એવાં તો જીતરી પડ્યાં કે એમાંથી બે વચ્ચે જામી પડી, ને માંડી એકબીજાના સગાની ઝાટકણી કાઢવા-ને અતે જન્મેનાં મન એવા તો બગડી ગયાં કે દની માંથી દની સાવ ચાલ્યું ગયું...ને સોજેકજાએ ખીલેલો મૂત ભડકા જેવો લાગ્યો ને મધુરજની વિષરજની બની ગઈ. નાટકનો અંત અદ્દાંજ આંગ્યો હતો. પરંતુ આપણે આશા ગંભીરે કે એમણે તો અંતે લોકકથાઓ જેમ, આધાંપીધા ને રાજ્ય ક્યાં હશે, ને મધુરજનીની મીઠાશ જરેખરી માણી હશે.

એ તો જે હોય તે ખરું પરંતુ મારું કહેવું તો એટલું જ છે કે આવા કેટલાં રિવાજો આપણે ત્યાં ઘુસી ગયા છે. પરંપરા એટલે ક્યાંક જવું જ જોઈએ...એક ગયું તો બીજું શા માટે નહિ ?

આવી જ ફેશન આજકાલ પહોંચ પર જવાની ઘુસી ગઈ છે.

ઉનાળો આવતા જ બધા પૂછવા માંડશે કે આ વર્ષે ક્યાં જવાના છે ? ને જે સીમલા, મસૂરી, કાશ્મીર, કુલુવેલી કે ઉટાકામાંડનાં નામ ઈર્ષ શકીએ તો તો આબરુ રહે પણ જે કહીએ કે આ વર્ષને તો ગા પાસે દેશમાં જવા વિચાર છે તો નો તુરત જવાખ મળશે કે દેશમાં ! અરર આટલી ગરમીમાં ! ને વળતો જ જવાખ આવવાનું મન થઈ જાય કે—ભાઈ ત્યાં જ જનમ્યા ત્યાં જ મોટા થયા ને હવે આટલા બધા લાડ કેમ વધી ગયા ?

સાધારણ સ્થિતિને કારણે ઈર્ષ ન જઈ શકે તો મનમાં મુરઝાયા કરે કે અરે બધા જાય છે ને આપણે જ ગઈ ગયા, આ બધી દેખા-દેખી, જેવી કે સિનેમા જેવાં, કલ્પોમાં જવું પાનાં રમવાં, સમજે ન સમજે તોયે ક્રિકેટ મેચો કે ટેનીસ મેચો જોવી, રેઈસમાં જવું... એની હોડ ચાલી રહી છે. ને આ હોડને કારણે આપણાં જીવન ખૂબ જ અશાન્ત ને અસંતોષી બની રહ્યાં છે

પૈસાદાર વર્ગમાં અને તેમણે આજકાલ કુદકે ને મૂસકે વધતા જતા ધનવાનોમાં તો યુરોપ અમેરિકા જવાની ફેશન થઈ પડી છે. ને એકવાર જાય પછી યોને ગયા છે તે ઈર્ષ જનને નહિ તો ગયું શા કામનું ! અને તે જાણ કરવા માટે જાતી પર ખેડે તો મારી શકાતાં નથી, કે હજુ કરીને આવ્યા તે દાજી એમ ઈર્ષકાળો પણ લાગ્યા નથી. તેથી...સૌને જાણ કરવા. કંઈ પણ વાત નીતળતાં કહેશેકે “જ્યારે અમે યુરોપ હતા, જ્યારે અમે રશિયા હતા, જ્યારે જાપાનમાં આ જોવું ને જ્યારે અમેરિકામાં અમથામાથ મળ્યા ત્યારે આમ કહે ત્યારે માની જ લેવું કે આ તાજો ધનવાન છે ; ફરલ, સંસ્કારી આપદાના વખતથી જોયેલ હોય એમાં તો નથી, જ-જો હોત તો વાકયે વાકયે આ બડાઈ ન જ દાંકત.

આ પરથી મને એક વાત યાદ આવે છે. એક પિતાએ પુત્રને, શિખામણ આપી હતી કે દીકરા જેની સાથે ગડેતો હો, તેમની

સામે પોતે વધારે જ્ઞાની, બુદ્ધિશાળી કે આવડતવાળો હોવાનો ડાળ કરતો નહિ-તારું જ્ઞાન તારી ખિસ્સા ધડિયાળ જેમ ખાનગી હિપ્પોગ્રામ માટે જ છે... ધડિયાળ જેમ અંદરનાં ખિસ્સામાં રહે છે તેમ જ્ઞાનને અંદર જ રહેવા દે જે . ને જેમ પાંચ માણસની વચમાં ઘડી ઘડી ધડિયાળ કાઢીને સમય જોવાનો હોતો નથી, તેવી જ રીતે પોતાના જ્ઞાનનું પણ પ્રદર્શન કરવાનું હોતું નથી ધડિયાળ જેમ પોતા માટે છે તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના માટે જ છે. બીજાને આંછ દેવા માટે નથી જ. છતાંયે જે કોઈ પૂછે કે આપ દેવલા વાગ્યા તો ધડિયાળ કાઢીને, જોઈને કહેવાનું. તે જ રીતે કોઈ જો આપભૂત જ્ઞાનનો લાભ સેવા માગે તો આપવાનો. પણ વગર પૂછ્યે જેમ એક વાગ્યો, એકને પાંચ ઘઉં, દસ ઘઉં, સવા થયો, દોઢ થયો એમ પોકાર કરવાના નથી હોતા તેવી જ રીતે પોતાના જ્ઞાનનો પણ પોકાર કરવાનો નથી હોતો.

પરંતુ અજકાલ તો બધું બીજાને દેખાડવા માટે જ માથે છે ને ! થોડા સમય પહેલાં અમારી સંસ્થામાં જ ચર્ચા સમ્પન્ન હતી. વિવિધ હતો આપણે શણગાર બીજા માટે જ કરીએ છીએ ? ચર્ચા રસદાયક થઈ હતી. અને એનો મૂળ સુર તો એક જ હતો કે આપણે શણગાર બીજાને દેખાડવા જ કરીએ છીએ. જો આપણે જંગલમાં રહેતા હોઈએ, ત્યાં કોઈ જોનારું જ ન હોય તો શણગાર કરીએ ખરાં !

આંધળાની વધુ કોને દેખાડવા મેંદી મૂકે ? કોઈએ દલીલ કરી કે સ્વને સંતોષવા જ પહેરે ઓઢે છે. કોઈએ કહ્યું કે પતિને સંતોષવા પત્ની શણગાર સજે છે પરંતુ પતિને પણ ટોળામાં જતી હોય ત્યારે પોતાની પત્ની સોધી ચડિયાતી લાગે એ લાવના રહે છે. એકલી શણગાર સજે કે ન સજે તેમાં બહુ ફેર પડતો નથી. ઘેર તો પત્નીનો અસહી ચહેરો જોવા પડે એમાં પતિને વાંધો નથી ને પત્ની ને તે દેખાડવામાં વાંધો નથી પરંતુ બીજાની ઢાઝગી ઘઉં, કે ચહેરો

નકલી બનવાનો જ-ચપેડા ચવાના જ, ઓછા કે વધતા તે સૌની પસંદગી પ્રમાણેના, પણ ચવાના તો ખરા જ. એ જ બતાવે છે કે શણગાર સ્વખાતર નથી થતો કે પતિને બતાવવા ખાતર પણ નથી થતો, થાય છે બીજાને બતાવવા ખાતર જ. બીજા સામે એવેંત ચડિયાના દેખાડવા ખાતર જ...બીજા હોય નહિ તો શણગાર ત્યાં નહિ...મેર વગડામાં નાચ્યો તે કાણે જોયો? નાચવાની મળ માણસની વચમાં જ ને ?

આ રીતે વિચાર કરીએ તો લાગશે કે-આપણે આપણા માટે નંધી જીવતા બીજા માટે જ જીવીએ છીએ-બીજા શું કહેશે? બીજાને કેવું લાગશે? બીજાથી એવેંત ચડ્યા કે નહિ? બીજા આપણને જોષ્ટને મોંમાં આંગળાં ધાલી જશે કે મોં મચકોડી લેશે...એ જ સાવ આપણા મનમાં દોષ છે ને તેથી જ બીજાની નજરમાં સારા લાગવા ને સારા રહેવા જ આપણા પ્રયત્નો રહે છે ને એ માટે જ ઓટાલાગની પ્રવૃત્તિઓ કરીએ છીએ, કોષ્ટને કહેના સાબળીએ છીએ કે આ વખતે તો એવી શાન્ત જગ્યાએ રળ ગાળી કે ખૂબ મળ પડી? નહિ કોષ્ટને મળવાની ઉપાધિ કે નહિ શણગાર કરવાની ઉપાધિ. આ બતાવે છે કે માણસને સતત બીજાની નજરમાં આવી જવા માટે...મહેનત કરતાં થાક લાગે છે. તેથી એરી કોર્ષ શાન્ત જગ્યાએ જાય છે ત્યારે હળવાશ અનુભવે છે ને આ હળવું બનવું તે માણસનો મૂળ સ્વભાવ છે, ને પેલી હોંસાતોંસી એ એનો કેળવેલો સ્વભાવ છે ને તેથી જ એનો એને થાક લાગે છે

થાકે છે જતાં બીજાની આખમાં, એ વેત ચડિયાતો લાગવાનો હરીફાઈમાં દોટ મૂક્યે જ જાય છે ને થાકીને અકાળે જઈ બની જાય છે, ને પછી ટાપટીપ કરીને એ જીવાન દેખાવા ઝાવા મારે છે. આના કરતાં દોટ મૂકવી જ છોડી દે તો? બીજા પ્રત્યે તે કહે-મને તે કરે પણ હું તો મને પોતાને ફીક લાગશે એમ જ કરીશ-એટલી

નેતિ! દિંમત કેળવે તો? પગનું-તો-ને? અને તે દેવડો મોટો છે! માર્ગ એ લખ્યું છે કે આપણા જીવનની શાન્તિ દહીં નાખનારા રાખ દુરમન. છ. તે છે...કાલબેલ-કેલેન્ડર અને કલોક, ઘડીઘડી ઘડના ધંટી વાગે-ને હજાર કામ મૂકીને જોલવા દોરો-ટેસિફાનની ધંટી વાગે-ને જમનાયે દોડો-ધડિયાળની ટકટક ટકટક બારે પોર માયા પર ચાલુ જ. એના ટાપ્પે આપણે ટાપ્પ રાખવાનો-નંવ થયા-નવને પાંચ થઈ.. દસ થઈ, સવાનર-થયા-દોડો-નળે સમયના શુભામ...જીવને નિરાંત જ નહિ, શાન્તિ જ નહિ...ને બીંતે લટકાવેલું પેલું કેલેન્ડર...બીજી તારીએ બાણુ ભાષને મળવાતું છે ને ત્રીજીએ ત્રિલોક્ય'દને નોતપી છે, ચોથીએ ચતુરભાઈ સાથે ધધાનાં વાત કરવી છે...ને પાંચમીએ...એતો રાજની કાયરી ને રાજની કાયકમ. એક દહાડો પોતાનો નહિ બધા જ પારકાના-આમ સતત તલવારની ધાર પર ચાલતો જ-કધાંથી આરામ મેળવે? આવે! માણસ, માણસ મટીને મધાન બની જાય છે, ને દાંધે કરીને બિન્દગી દેડી કરી નાંખે છે.

આ પ્રગતિના જમાનામાં શાન્તિની વાતો કરવી જ નકામી છે ને? એક જમાને! હતો જ્યારે માણસ ખરેખર શાન્તિ અનુભવતો હતો-મરને! માલિક સાંજે નિરાતે આરામ ખુરશીમાં પડતો, કુટુંબ કપીસો! બેગે મળતો, વાનોગીતો થતો. ગામડામાં કાળો મજૂરી કરનારાયે રાતના એપને કુછો ગમડાવતા બેસતા, મૂખમાં માગતા, નવીનૂની દાંકા. કાં લજન જમાવતાં, દીકરા-દીકરીઓ પછુ એમાં ભળતાં ને કુટુંબ બેળું મળીને આનંદ કરતાં. પરંતુ આજે! આજે તો નવરાસ જ કેને છે? ધડિયાળ ખીસામાંથી કાંડા ઉપર આવી ને એમાંયે હવે કાલબેલ આવી, બસ બેલ થાયને નળે શરીરમાં શોક લાગે, ગ્રાટકો વાગે. દાંધ થઈ જાય, પાંચ મિનિટમાં તો કંઈક ખાટું મોળું થઈ જાય કે દુનિયા ઉચલાઈ જાય; આના કરતાં ધડિયાળો ઘરમાં નહોતો ત્યારે વંધારે સુખ ને શાન્તિ હતાં; તકકાં ભેઈ ને કહેતા કે આટલા લગભગ થયા હશે; કાંપરી તો હતો જ નહિ અટલે

એની તો ચિન્તા જ નહોતી, ને ધનની ઘટ્ટીનું તો નાખશિશાન નહોતું. બારેપોર અનિચિ કે અક્યાગન માટે નારણા ખુદના રહેતા, ઘટ મારીને-ધનને આઘાત આપવાની જરૂર જ નહોતી

કયા, એ શાન્ત જીવનને કયા આજનું ઉપાધિભય જીવન, ધડીની નવનરશ નદિ ને પઈની પેદાશ નહિ કાઈને પેદાશ થતી પણ હશે પરંતુ એ કરેલી પેદાશ માણવાનો પણ સમય નહિ મળતો હોય. દોડધામ ને દાપવેાય નથી તે કમાવા દોડે છે ને કે તે વધરવા દોડે છે. . ટુંકમાં સૌએ દોટ જ મૂકી છે આખો મીચીને દોડવા જ માંડ્યું છે શ્વાસ લેવાતો નથી. દાકી જવાયું છે છતાંયે દોટ છોડતાં નથી, આ બધાને એટલું જ કહેવાનું કે પેલી ટાન્સટોપના વાતાં વાંચી જાએ, એટલી બધી દોટની આખરે માણસને જ દાય ધરતીથી વધારે કશું જ જોઈતું નથી !

ધન કમાવાની અતિશય મગતગમા શરીરનો ખો કરી નાંખે છે ને પછી સગીર સુધારના ધનનો ખો કરે છે પરંતુ મગતાં કમાતા ધન તો કદાચ મળી જાય પણ બગાડેલું શરીર સુધરતું નથી જ ને એ મગડેલા સગીરે પેલા બગડેલા ધનના ઢગલા પણ કશે જ આનંદ અપી શકતા નથી, માટે જ કહેનારાએ વિચારીને કહ્યું છે કે પહેલું, સુખાતે જાતે નથી. . જાત મારી હોય તો બધી મળે છે નહિ તો પછી બનડપ્રેસર દાર્દ્રબ્રમ, નર્મજ દ્રમય, ઈનમોમનીયા. આપરે, પછી તો પેલા દોકટરોનો અભિમન્યુનો ચકાવો ને અમાથી નો જીવતા નીકળ્યા ત્યાં ખન ?

સન્ધુ તને પત્ર લખશે જ. તાન મોકલેલા પુસ્તકો એને મળ્યાં છે. હમણું તો એ મારી પામે છે હું નાચું કે રળ નથી ! પાણી-જેમ વહેતું માનુ તેમ પુનઃક પણ ચાલતું સારું. કેમ ખરા રહે. ને ? માટે વાંચી તો જઈજ જ અને માસીની પસંદગી પણ જોઈ જઈશ

લિ. તારીજેન કુમુદનાં રનેદ સમન્ધુ.

પત્ર ૧૬ મો

પ્રિય સુધાને,

તાના પત્રો મળ્યા મંદાએ તને જવાબ આપ્યા દત્તા. હા દલે એમને સારું છે ને ઘેર આવી ગયા છે. અચાનક દુખાવો જીપડી આપ્યો ને એપરેશન કરાવવું પડ્યું, આજ વખતે ચાલુ છે કે મોટા કુટુંબમાં રહેતાં હોઈએ તો કેવું સારું ?

એમની માદગી દરમિયાન ડૉક્ટરોનો અંતે હોસ્પિટલનો ફીક ફીક અનુભવ થયો, ઘણીવાર લાગ્યું કે ડૉક્ટરોની દૃષ્ટિ દરદીનું દરદ મટાડવા, ને તેને જલદી સાજો કરવા કરતાં ધન ને કીર્તિ કમાવા તરફ વધા મર્દ હોય એમ લાગે છે, એક વાર એમના હાથમાં પડે કે આવી જ બન્યું.

અરીસા યુગ જેમ આ નિષ્ણાતોના યુગ છે. સાજા માણસને એક જ જગ્યાએથી ખરીદવાની સમ્મત મળે તે માટે મોટા departmental stores ખોલાય છે. જ્યાં જાઓ કે બધું મળી જાય તેવું માંદા માટે નધા થતું. એક ડૉક્ટર પાસે જાય કે પત્નું : સાજાને સમ્મતતા ને માંદા ને મોત, આવી યોજના શા માટે ?

ચલકચલાઈું તો કહે એસા ઘેરે બાહુ એ દશ દરદીની ધાય છે. જરાક મંજીર માદગી કહેવાઈી કે નિષ્ણાતોના ત્યાં ધકકા મર્દ ચૂકયા... એક મોકલે હાંત તપાસવા, ખીન્ને કહે ગ્રામ-પેસાગ તપાસાવો... ત્રીન્ને કહે એકસરે-ચોથો કહે કાડી ચોમામ કરવો, પાંચમો કહે... E. N. T. વાળા પાસે જાઓ. બીચારો દરદી આ ચલકચલા-જીમાં જ અડધો ચર્ધ જાય ને એ બધાને અંતે પજુ રોગતું નિહાન ચાયતો તો લાગે ખાટયા પણ એનોયે ભરેઓ તો નહિ જ.

આ નિષ્ણાતોના જમાનામાં હજી-કાન, નાક ને મળું એક પાસે જ રહી ગયાં છે એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. એ ત્રણેયના જુદા જ ડોક્ટરોહોવા જોઈએ એમ જ સા માટે ? બે કાનના બે જુદા જ જોઈએ. એક ડાબો કાન જ તપાસે ને એક જમણો જ—અરે નાકના બે ફાયરુ માટે પણ બે જ જોઈએ. જે ગૂંચવાડો વધ્યો તે ખરો ને ડોક્ટરો માટે, જેકામ વધ્યું તે—ને ડોક્ટરો આખરે આપણા જ ભાઈઓ છે ને...ભલે ને એ કમાય, કેમ ખરાબર છે ને ! કે ખરાબર નથી ?

આ પ્રગતિમય યુગમાં ને આ નિષ્ણાતોના જમાનામાં, કદાચ મોટા રોગ પર વિજય મેળવના સક્તિશાળી થયા હશે, પરંતુ નાની સરદી મટાડવા માટે તો લાચાર છે સરદીમાંથી જ્યાં સુધી ન્યુમોનિયા ન થાય ત્યાં સુધી એ કશું કરી શકતા નથી...એમની પાસે ન્યુમોનિયાની દવા છે, સરદીની નથી ! ! !

રોગ મટાડે કે ન મટાડે પણ ડોક્ટરોને ખરી મળા છે. એમના તો બેય હાથમાં લાડવો છે, વર મરો કન્યા મરો પણ મોરતું તરલાણું ભરો એવું જ કંઈક આમાં બને છે.

બિચારો સાધારણ મોતી પણ જો બૂલ કરે તો દંડાય છે પણ ડોક્ટર કદી દંડાતો નથી. આપણે આપેલા ચામડામાંથી મોતી જો સેન્ડલ કે શુઝ ખરાબ સીવે તો આપણે કાં લપ્પએ જ નહિ...ને લપ્પએ તો અરધા પૈસા કાપી નાખીએ કાં એવું ને એવું ચામડું ખીણું પાછું માગીએ ને આ ગદાન ડોક્ટરો—આપણું આપું ને આપું ચામડું ઉતરડી નાંખે છે પણ આપણે કંઈ કહી કે કરી શકતાં નથી.

કેશું તેમ એમને તો બેય હાથમાં લાડવો છે. મળવાનું જ છે કશું યુમાવવાનું નથી જ. દરદી જીવે તોયે મળે જ ને મરે તોયે મળે છે, ઓપરેશન કરી કે વિઝિટ આપી કે એમના ખિરસાં તર થઈ જ ચૂક્યાં. પછી ભલે ને દરદી ટેબલ પર જ છેલ્લા શ્વાસ લે. એ

કદી શકે કે ઓપરેશન મળતું સકેળ થયું હતું પણ દુર્ભાગ્યે દરદી જ નિષ્ફળ નીવડ્યો

ઓપરેશનની વાત વખતો એક વચિલી વાત માફ આંવી તે કહેવાનો લોભ જતો કરી ચકતી નથી. એક માબુસને વાર્ષિકું દરદ હતું, કાઠિવાર એ ચંતામા પડી જતો, તેથી એણે એના ખીસામાં એક ચિટ્ટી રાખેલી કે હે ડોક્ટરો ! તમને વિદિત થાય કે મને ઓપેન્ડીસાઈટ્રીસ નથી, એ તો બે વાર કપાઈ પણ ચૂક્યું છે!! મને ફક્ત મૂછો જ આવે છે તો બધા યર્ષને ત્રીજવાર ઓપેન્ડીસાઈટ્રીસ કાપી ન નાખતા !

એમને ઓપરેશનનું નકકી કરાવવામાં જે હોડાદોડી થઈ છે, જે ચલકચલાણું ને ઓલા ઘેર ભાણું એમ ડોક્ટરોની ટાળીમાં ફેરા ખાવા પડ્યા છે તે જોતાં થાય છે કે આ ગરીબે ભારત દેશમાં રહેતા ગરીબોનું શું થતું હશે ? એ માંદા પડે તો છવી શકે ખરા !

આ નિષ્ણાતોના જમાનામાં, અને મજબૂત ફી વધારાના જમાનામાં એમનું શું થતું હશે ? ભગવાન ગણે તો રહે બાકી તો દરિ દરિ જ ને ?

આનો કંઈક ઉપાય કરવાની જરૂર નથી લાગતી ? મારું આલે તો આ ખાનગી પ્રેક્ટિસની પ્રથા જ બંધ કરી દઉં. ને ડોક્ટરોને રાજસત્તા નીચે કે કોઈ એવી સંસ્થાની નીચે મૂકી દઉં ને એકેક ડોક્ટરને એકેક લત્તો સોંપી દઉં ને એ લત્તામાં રહેતા માણુઓની તન્દુરસ્તી ઉપર જ એ ડોક્ટરની ચઢતી પડતી ને પગાર વધારો-ઘટાડો નકકી કરું. જે લત્તો સૌથી નિરોગી, ન્યા ડોક્ટર માખી જ ખારતો હોય તેને સૌથી વધારે પગાર આપું !

તને આ વાત વિચિત્ર લાગે છે ને ? પણ મને એમ નથી લાગતું. રોગ યરા દર્દને પછી તેને મટાડવા મથવું તે કરતાં પોતાના લતા-

માં રોગને પ્રવેશવા જ ન દે એ ડોક્ટરની કદર કરવી જ રહી.
Prevention is better than cure એ તો માને છે ને ?

ડોક્ટરો ધારે તો લોકોનું કલ્યાણ કરી શકે છે, દેવદૂત સમા-
જની શકે છે. માટે જ હાથે છે કે એમનામાં જાગૃતી ધનકલસા જો
રહ્યાં તો જ એમનું ખરું ને કલ્યાણકારી સ્વરૂપ જોવા મળે.
ડોક્ટર પણ સુખ ધૃષ્ટે તે સ્વાભાવિક છે, એમને પણ ખેરી-છોકરા
છે ને એમના માટે પણ સુખ ધૃષ્ટે તે સમજાય એવી વાત છે
પરંતુ એમાં જો થોડીક મર્યાદા મૂકે-તો એમના હાથે ઘણું જ લોક-
કલ્યાણ થઈ શકે-એમના હાથમાં એવો કસબ છે કે લોકો એને
દેવ ગણીને પૂજે પરંતુ આજે તો, ડોક્ટરના નામથીયે ગરીબ કંપી
કાઠે છે.

એકના માટે ઝેર તે બીજાના માટે ખોરાક બને છે. 'એવું' જ
કંઈક આપણા ને ડોક્ટરો વચ્ચે બને છે. જેમ રોગનો ઉપદ્રવ
વધારે ને જનતાને ત્રાસ વધારે તેમ ડોક્ટરને તડાકો અને મોજ વધારે.
લોકોની વેદનામાં એમને આનંદ, એ સ્થિતિ ટાળવી જોઈએ જ. જેમ
લોકો માંડા તેમ ડોક્ટરને ખાગર એ વિચાર જ ખોટો છે. જેમ લોકો
સાગર તેમાંજ ડોક્ટર તાળા ! એ જ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવા જેવો
છે ને માટે જ આ દેવ દૂતો સમા ડોક્ટરો બહુજનાહિતાય બહુજન-
સુખાય માટે રહે તે દિશામાં કંઈક કરવું જોઈએ એમ મને તો
લાગે છે.

ડોક્ટરનો અનુભવ લીધો તેવો જ થોડો અનુભવ હોસ્પિટલોનો
પણ લીધો. હોસ્પિટલો એ રોગથી પીડાતી માનવ જાતને સારા
કરવા માટે છે. એવી એ સંસ્થામાં પણ ગરીબ તવંતરનો આટલો
બેદ યા માટે જોઈએ? પૈસાવારને એપેન્ડાઇકસનું જેટલું દુઃખ થાય
છે એટલું ગરીબને પણ થાય છે, જે હચિયારથી ડોક્ટર ધનરાનનું
એપેન્ડાઇકસ કાપે છે તે જ હચિયારથી ગરીબનું કાપે છે, લાંબી

પણ બન્નેમાંથી લાલ રંગનું જ વહે છે. ને સાબળ થવામાં પણ એટલો જ સમય લે છે, ગરીબ ખીયારો કદાચ જલદી હોસ્પિટલ ખાલી કરી જાય છે જે બધું જ સરખું છે તો પછી સારવારમાં, સ્થળમાં ને સગવડતામાં આટલું આસમાન જમીન જોટલું અંતર શા માટે ?

જવા દે એ વાત. જ્યાં સુધી આપણા સમાજમાં આ અંતર રહેશે ત્યાં સુધી ત્યાં પણ રહેવાનું જ છે પરંતુ ન રહે એ ઇચ્છના જેવું છે જ.

હોસ્પિટલોમાં નસોનું ટાઈમટેબલ જરા વિચિત્ર રીતે જોડવા-યેલું લાગ્યું. રાતની નસને, 'વહેલી સવારે જવાનું' હોય છે, પરંતુ તે પહેલાં અમુક રૂટીન કામ પતાવી દેવાનું હોય છે નથી, એ, દરદીને ઢંઢોળીને વહેલી સવારે ઉઠાડી મૂકે છે, ને મોમાં થર્મામિટર ખોસીને આવેલી જાંઘને ઉઠાડી દે છે.

સૌ જાણે છે કે સાધારણ રીતે દરદીને રાતના જાંઘ આવતી નથી, માંડ પેરાલિસે એની આંખ મળે છે ત્યાં પેલી રૂટીનની કેદી નસ એને ઢંઢોળીને જગાડી મૂકે છે. એ તો એનું કામ પતાવીને પવનના ઝપાટા જેમ ચાલી જાય છે, પરંતુ દરદીની શાન્તિ હથુતી જાય છે, જાંઘમાં માંડ શાન્ત પડેલું દરદ પેરાલિસે જોર કરતું લાગે છે, ને એ સાબળે થવા આવેલ દરદી રૂટીનનાં રોલ્યુમાં રહેંસાઈ જાય છે, દવા દવા કરતાં દરદીને સાબળ થવામાં જિલ્લ વધારે મદદ રૂપ બને છે તે વાતના જાણુકાર ડોક્ટરો પણ આ પર્ગિરિથતિ પર કેમ વિચારતા નથી તે મારાથી સમજી શકાતું નથી આવા તો કંઈક સુધારા કરવાની જરૂર છે પરંતુ જ્યાં આપણે કશું જ કરી શકવાના નથી ત્યાં વાતો કરીને શો ફાયદો ? ખાલી મક્કતું થૂંક જ ઉઠાડવાનું છે ને ! માટે એ વાતને પડતી મૂશીને મૂળ વાત પર જ આવું.

તારા પત્રમાં તું લખે છે કે 'મને તો જૂનું એટલું બધું જ'

સોનું લાગે છે ' ને એના જ વખાણ કર્યે જાઉં છું ' કદાચ તું કહે છે એવું હોય પણ ખરું જો કે હું એમ માનતી નથી. પરંતુ નવું એટલું બધું જ સોનું લાગે છે તેમ મને લાગતું નથી તે એકસ છે. હું તો નવા અને જૂના બંનેનાં સારાં તરવો લઈને મેળવણીમાં માનું છું, જો રજૂકાર કરવો હશે તો શુદ્ધ ચાંદીમાં ખીજી ધાતુ મેળવવી પડશે જ. તેમ જૂના અને નવા બંનેમાંથી સારાં તરવો લઈને મેળવણી કરીશું તોજ આપણે ખરું મેળવી શકીશું, જૂનું બધું જ સારું છે, જૂનું એજ સોનું છે એમ પકડીને બેસી રહીશું તે નહિ ચાલે, તેવી જ રીતે નવું બધું જ સારું છે તેમ એના ખોટા ચળકાટથી માની લઈશું તે પણ નહિ ચાલે, બંનેને આપણી બુદ્ધિની કસોટી પર કસવા પડશે, ને એમાંથી જે ખરા મોનાના સ્વરૂપે રહે તે બહાર કાઢીને, તેને જ અપનાવવું પડશે, ને, તોજ આપણે ખરી પ્રગતિ સાધી શકીશું એમ હું માનું છું.

ઉપરાંત તેં ટીકા કરી છે એમ, દૂવાનો દેડકો બની રહેવામાં નથી માનતી ને બાપના દૂવામાં બૂડી ન મરાય તે પણ જાણું છું અને ઘરનાં બારીબારણાં એકદમ બંધ કરીને બેસીશ તો ગૂંમળાઈ મરીશ તે પણ સમજી શકું છું મારીબેન! બારી—બારણાં હવાને તડકો આવે એટલા ખુલ્લાં મૂકીએ તો તો ઠીક પરંતુ પવનનો ઝપાટો આપણને ઊંચકીને આખાં ને આખાં ક્યાંક ફેંકી દે એટલાં તો ખુલ્લાં ન જ મુકાયને ?

તે મારી પર જે આરોપ મૂક્યો છે તે અમુક અશે ખરો હશે તે કબૂલું છું પરંતુ હું એકદમ જૂના વિચારની છું ને નવાની દુશ્મન છું એમ માનવા જેવું તો એકેય કારણ મેં તને આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી, છતાંયે એટલું તો કહું જ કે પશ્ચિમથી આવી રહેલા પાનના ઝપાટામાં તથાજલુ બનીને આમ તેમ નિશાશુન્ય

બનીને, એ છડાડે ત્યાં ઊડવા કરતાં પહાડ બનીને રહેતું વધારે
પસંદ કરવા જેવું છે

પહાડની આસપાસ ભલેને એ પવન ધૂમરીઓ ખાધા જ કરે
પણ હલે એ બીજા, છતાંયે એની અસર પહાડને પણ થાય જ
એની તો તુંયે ના કહી ચક્રીય નહિ ને ?

સમ્યુનેા પત્ર મળ્યો હતો. તેં એને બેટ મોકલેલાં પુસ્તકો હું પણ વાંચી
ગઈ. એમાંનું એક પુસ્તક નામાંકિત લેખક મહેશકુમારનું પણ છે
ને તે વિષે જ મારે તને કંઈક લખવું છે પણ તે આજે નહિ, બીજા
પત્રમાં.

સૌ કુશળ હશે,

લિ, તારી બેન કુમુદનાં
સ્નેહસ્મરણ

પત્ર ૧૭ મે

પ્રિય મુધાળેન,

તારી પત્ર મળ્યો. શા માટે નકામો દૂધમાંથી પોરા કાઢે છે ? બધા જ ડોક્ટરો એવા હોય છે ને બધા જ ઇસ્તીને નીચોવી નાખે છે. એવું મારું મહેવાનું થોડું જ છે ? સાધારણ આત્રી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, એટલું જ મારું તો કહેવાનું હતું. ને પરિણામે બીચાગ ગરીબ માણસને ડોક્ટરની મદદ હાલત અવશ્ય બની જાય છે. પાંચે આંગળાં સરખાં હોતાં નથી તે તો હુંયે જાણું છું; પરંતુ ગામ હોય ત્યાં દેવાડોયે હોય એ તું ચે જાણી શેને મમજી લે મારી બેન !!

એ વાત જવા દે આજે તો બીજા જ વિષય પર લખવા બેઠી છું. તેં સરથુને બેટ ગોકલેશાં પુસ્તકો હું વાંચી ગઈ. એમાંનું એક પુસ્તક નામાકિત લેખક મહેલકુમારનું છે એ પુસ્તક વાંચીને મને થયું કે આવા પુસ્તકો લખાય છે જ શા માટે ? આ નામાકિત લેખક છે ને એનાં પુસ્તકો અપોચય ગ્રંથો જાય છે, ને તુરતમાં નવી આવૃત્તિઓ પણ આવે છે તે જાણુ છું છતાં ચે આ પુસ્તક જોઈને મનને ગ્તાનિ થઈ તે હકીકત છે.

એ લેખક સાથે માગે પત્રિચ્છ નથી જો હોત તો એને જ સીધો પ્રશ્ન પૂછત કે શાઈ તું શા માટે પુસ્તકો લખે છે ? આવા પુસ્તકો લખીને કયું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માગે છે ? જ્યારે તું આટલા ઉમંગથી ને આટલી ઝડપથી સાહિત્યસર્જન કરી રહ્યો છું ત્યારે એની પાછળ કંઈક ધ્યેય કે હિદેશ તો હશે જ ને ? ને એ વિષે ચોક્કસ વિચારો પણ હશે જ ને ?

દાખલા તરીકે...આપણે ટ્રેકનમા ગેસીએ તો કેઈ ફક્ત ગેસવા

ખાતર જ નથી જોસતા, એમાં જોસીને કોઈ મુકરર ક્ષેત્ર સ્થળે પહોંચવાના ઉદ્દેશથી જ જોસીએ છીએને ? જો આવું નાની વાતમાં પણ ધોમ મુકરર હોય છે તો પછી સાહિત્યસર્જન જેવા ગંભીર કાર્યમાં તો હોય જને ! ઉદ્દેગદાન Aimless રખડપાટતો ન જ હોઈ શકેને ? એટલે જ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે એ લખે છે શા માટે ? સાહિત્યસર્જનનો હેતુ, માણસને પોતાની જાન જાણી-રક્તવામ મદદ કરવાનો, સ્વ-ચક્તિમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનો, સત્યની શોધ માટે મહેન્ટા જાગૃત કરવાનો, મુપ્રુપ્ત દશામાં પડેલી સદ્બલાવનાઓ જગાડવાના...કે એવો જ કોઈ ઉદ્દેશ હોઈ શકે એમ માની લઉં. જો કે આ વ્યાખ્યા પૂરતી તો નથી જ પરંતુ ચાલી શકે તો ખરી. કેમ છું શું ધારે છે ?

માદિન્યનો ઉદ્દેશ ફક્ત આનંદ જ આપવાનો નથી જાણે માની શીધું કે એજ હોય તોયે નિર્ભોળ આનંદ આપવાનો છે, આનંદને ખદ્યે ગંદવાડ આપવાનો તો નથી જ. ને આ પુસ્તકમાં જે આનંદ આપવા પ્રયત્ન થયો છે, તે કંઈક એવો જ છે. રજાતા આદિ પર ચળ આવે ત્યાં ખંજોળતા ખુમ જ મીઠાશ લાગે, પરંતુ અંતે બળતરા જ થાય એવું જ આ દાસ્યમાં થાય છે. સહેજ ગલગલિયાં થાય-ગમે-મીકું લાગે-પણ અંતે મોં કડવું ઝેર થઈ જાય. ને જો આવું થાય તો એને નિર્ભોળ આનંદ તો ન જ કહેવાયને ?

ગંદવાડમાં આનંદ માને એ મન માંદલું કહેવાય ને રોગિષ્ઠ મનને તન્દુરસ્ત કરવું એ સાહિત્યકારનો ધર્મ છે સાધારણ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્દેશ, માણસ હોય તે કરતાં તેને બીજે લઈ જવાનો છે ને એ કર્તવ્ય આ લેખકે જાળવ્યું છે ખરું ? નહિ જ...જ્યાં લેખક પોતે જ બીધે રસ્તે જઈ ચડ્યો છે ત્યાં બીજને સીધે રસ્તે શી રીતે દોરવાનો હતો ?

એ નામાંકિત લેખક છે, એનાં પુસ્તકો ચોક્કસ છપાય છે, વેચાય છે ને હજારો લોકો એ વાંચે પણ છે માટે જ એની જોખમ-દારી વધુ છે. હજારોની સામે એ કેવો ખોરાક ધરે છે? પુષ્ટિ-કારક તત્ત્વ-મનને તન્દુરસ્ત બનાવે એવો કે ...ધીમા ઝેર સમો-એ અંશે વિચારવું જોઈએ જ. ઘણા લેખકોને કહેતા સાંભળ્યા છે કે લેખક અને એનું લખાણ એ બે સિત્ત છે. એ સર્જનની ધન્ય પળોમાં જ્યારે લખે છે ત્યારે આ લોકમાં નહિ બીજા જ લોકમાં જઈ વસે છે, ને એ સર્જન કરે છે. એના વ્યક્તિગત જીવન સાથે એના લખાણને કશો જ સંબંધ નથી.

આ બધી વાતો કઠગારી છે, આડંબરી છે ને લોકોને છેતરનારી છે. લેખકમાં પેતાનામાં જ નથી તે એના લખાણમાં શી રીતે આપવાનો હતો? ને એનામાં જે ભારેભાર ભયું છે એનાથી એના લખાણને શી રીતે એ અલિપ્ત રાખી શકવાનો હતો? એનાં પુસ્તકો એનાં સર્જન છે ને એના સર્જનમાં એ પોતે ડોકિયાં જરૂર કરવાનો જ. જરૂર દેખાવાનો જ. આગળ મહાન લેખકો યદ્ય મયા ને આ કાળે પણ એવા લેખકો છે કે તેમને મન સાહિત્યસર્જન એ એક પવિત્ર ક્રિયા લાગે છે. આપણને મહાન ગ્રંથો આપી જનાર મહાનુભાવોનાં જીવન અરીસા જેવાં હતાં. એ લખતા તે જ માનતા, ને માનતા તે આચરતા. હાથીના દાંત જેવું નહોતું-કહેવાનું કંઈ ને કરવાનું કંઈ. જીવન કંઈ ને ઉપદેશ કંઈ એવું નહોતું ને તેથી જ એ જે કંઈ કહેતા તેની અસર પણ થતી, એ માણસના આંતર મનના ને હૃદયની ગ્રથિના જાણકાર હતાં, એમના સાહિત્યનો ઉદ્દેશ કીર્તિ કે ધન કમાવાનો નહોતો પરંતુ માણસને હોય તે કરતાં જિંદગી લઈ જવાનો હતો. માણસમાં રહેલાં સારા તત્ત્વોમાં એમને વિશ્વાસ હતો ને એ જ તત્ત્વોને બહાર લાવવા ને ખરાબ તત્ત્વોને દાબવા એ મથતા. ને એ કાર્ય માટે જ સાહિત્યને સાધન બનાવ્યું ને સાહિત્ય

દ્વારા, એનાં કૃપકા ને વાર્તાઓ દ્વારા એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

એ સાહિત્ય આજે પણ અમર છે, સનાતન છે કારણ કે એમાં સત્યની છાપ છે, એનાં પાત્રો શ્રવંત લાગે છે. ને એ પાત્રો કીચકમાંથી ઉપર ઊડવા સતત પ્રયત્ન કરતાં દેખાય છે : એમણે એક પણ નકામો શબ્દ વાપર્યો નથી ને શબ્દોની સામ્રાજી અર્થ નથી કે તડાફડી કરી નથી. ક્યાં એ સમયનું સાહિત્ય ને ક્યાં આગનું આવા લેખકોનું સર્જનું સાહિત્ય ?

ધણીવાર લાગે છે કે બીજા પાસેથી ઉઠીનું લઈને જ કપકારી દે છે. ને એ મૂળ ઉઠીના વિચારને એમની ચોતાની આડંબરી ભાષામાં શબ્દગારી સજ્જવીને નવા વેશ ને રૂપ આપીને લોકો સામે ઠકાડી દે છે. લોકોને નવું લાગે છે પણ એ તો જાણે છે જ. કે એણે તો 'ફળેશુ' જ ફરી દબ્યું છે.

એક જ લેખકમાંથી તફાવતોને ચોતાને નામે ચડાવી દે તે ચોરી કહેવાય પરંતુ પ્રજા લેખકોમાંથી થોડું થોડું ભેગું કરીને એમાંથી સર્જન કરે તે (Research) કહેવાય-શોધ કહેવાય ખરું ને ? બીજાનાં તેમજ ચોતાના આગળનાં પુસ્તકમાંથી મસાલો ભેગો કરીને આ પુસ્તકની રચના થઈ લાગે છે. આવું કરવાની કંઈ જરૂર ખરો ? આ જ લેખકનાં પુસ્તકો પહેલાં સારાં દર્તાં, પરંતુ નામ થઈ ગયા પછી તો આંખ મીંચીને જ લખવા માંડ્યું લાગે છે. આવું પુસ્તક ઉઘલાવી જવ તોયે એમાંથી, મનમાં રાખી લેવા જેવું, પચાવવા જેવું કશું જ તરવં મળતું નથી.

આ લેખકને હું તો એટલું જ કહું કે લાઈ યા ગાટે આટલો હેરાન થાય છે ? જો તારી પાસે હવે કશું જ નવું આપવાનું નથી તો આપવું બંધ કર ને ! કોણ પથરા મૂકે છે ? ચોતાનામાં

ભયું હોય, આપ્યા સિવાય રહી શકાતું જ ન હોય, તો આપ
બાકી ઉઝીનું લઈને આપવામાં આપરું નહિ, ને આપ તો પણ
એવું આપ કે જેથી તારું ને પાંચનાં બન્નેનું હિત જળવાય.
આમાં તો તું બન્નેનું અહિત જ કરી રહ્યો છું એમ મને તો
લાગે છે.

કદાચ એ એમ કહે કે મારા સાહિત્યસર્જન પાછળ લોકોને
સુખારવાનો ઉદ્દેશ નથી જ. ફક્ત એમનામાં રહેલી ક્ષતિઓ કે દુર્ગુણો
તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરવાનો જ છે. માન્ય, પરંતુ દુર્ગુણ ને સદ્-
ગુણ એ બે દા જોવા છે. એક સદેહ છે તે બીજો કાળો છે પરંતુ
એ બન્નેના દોરા એકબીજા સાથે એવા તો તાણાવાણાની જેમ
વણાઈ ગયા છે કે કાળો દડો કાળો નથી રહ્યો ને સદેહ સદેહ નથી
રહ્યો. બે મળીને એક ભૂરા જ રંગનો દડો બની ગયો છે. આ મળી
ગયેલા રંગને એના મૂળ રંગમાં લાવી દેવાની એના સર્જનમાં
તાકાત છે, 'શક્તિ' છે ને જો એ ન હોય તો પછી એનું સાહિત્ય
કે છે શું ? સાહિત્યનો વેપયો માંડ્યો છે જ સા સાડુ ?

વ્યાપારી એના વ્યાપારમાં ગમે તે નીતિ અપયોગ કરે એ
પણ આજે ગભ્ય ચલાવી લેતું નથી. એના પર અંકુશો મૂકે છે
અર્થાત્ એ હજી વ્યાપારી કંઈક એવું કરે તે ચલાવી લેવાય પરંતુ
સાહિત્યકારની એ નીતિ ન જ ચલાવી લેવાય, કારણ કે એનું સાહિત્ય
હજારો વાંચે છે ને વાંચનારને એ સ્પર્શે છે ને સીધી કે આડકતરી
રીતે વાંચનારનું એ ધડતર પણ કરે છે જ, ને તેથી જ એ સડોલો
માલ આપે તે નહિ ચાલે અને ન ચલાવી લેવો જોઈએ.

સાહિત્યકાર પોતે, અને એનું સાહિત્ય એ બે ભિન્ન છે. એ
દબીલ બહુ ગળે ઊતરતી નથી. એક લેખકે કહ્યું છે કે, 'લેખક
શુ ધારે છે કે શુ કહે છે એ મારે જાણવું નથી, એ શું કરે છે,
ને કેમ રહે છે એ હું જાણું એટલે એ માણસને મેં જાણ્યો.'

એક મહાન વિચારકે કહ્યું છે કે, ‘હે લેખક ! તું અને તારું’ લખાણ એકદમ એકમેક લાગે છે ને લાગવા જ નોંધાયે દારણ કે તારું’ લખાણ તારા બાળક જેમ તારું’ સર્જન છે, તારી કૃતિ છે, છતાંયે એ તારાથી સ્વતંત્ર છે—જેમ બાળક હોય છે તેમ સ્વતંત્ર છે છતાંયે તારી કૃતિમાં તારું’ પ્રતિબિંબ પડે છે જ, એ તારે બુલવું નોંધાયે નહિ.’

ઠાઈ વાર મને થાય છે કે જેમ ફેમીલી પ્લેનીંગ ને સ્પેર્ડસીંગ જરૂરી છે તેવું સાહિત્યમાં પણ થવું નોંધાયે.

માનસિક બૂમિ તદન વેરાન થઈ ગઈ હોય છતાંયે પાક ઉતારવા રૂઢિ મારે તો કેવો પાક જિતવે ? એના કરતાં એને કહે કે થોડો વખત આરામ કરે, નવું ખાતર નાંખે, બેળને તાજુંમાજું કરે. ને પછી એમાંથી સુંદર પાક ઉતારીને લોકોને આપે. જેથી ખાના-રના મોંમાં સ્વાદ રહી જાય. આપણું, તે એવું જ આપણું બાકી ખાતાં જ થૂ થૂ કરીને થૂંકી નાંખવાનું મન થઈ જાય એવું આપણામાં કોણું કહ્યાંય છે ? નહિ એનું કે નહિ વાચનારનું. લેખકને પણ પેલી પંક્તિઓ લાગુ પડે કે નહિ ! ‘જનની જણ્ય તો જણ્યે કાં ફાતા કાં ચર નહિ તો રહેજે વાંઝણી મત ગુમાવીશ નૂર’ થોકડા બંધ થૂ થૂ કરી નાંખવાનું મન થઈ જાય એવું લખવા કરતાં થોકડું પણ સ્વાદ રહી જાય એવું લખવું શું ખોટું. તારા વિચારો જણાવજો...અહીં સૌ કુશળ છીએ. તમારી કુશળતા આણું છું.

એ જ લિ. તારી બેન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણ.

પત્ર ૧૮ મો

પ્રિય મુધાબેન,

તારો પત્ર મળ્યો. તું લખે છે ને વાત ખરી છે. ગુજરાતમાં આજે વાંચનની ભૂખ વધતી જતી દેખાય છે, વાંચવાનો સમય બહુ મળે છે ને એનો શોખ પણ જાણ્યો છે ને એ સારી વાત છે એની તો હું યે ના નથી રહેતી પરંતુ એ ભૂખને પહોંચી વળવા માટે કેવું સાહિત્ય પિરસાય છે તે તરફ જ હું તારું ધ્યાન ખેંચવા માંગતી હતી.

આજકાલ જે જાતનું જટિલાળધ સાહિત્ય સર્જઈ રહ્યું છે તે સાહિત્ય વાંચનથી ફાયદો જ કરે છે એવું નથી. હા સમય વ્યતીત કરાવે છે તે ખરું, પરંતુ સાહિત્યનું વાંચન ફક્ત સમય વ્યતીત કરવા માટે જ નથી, સમયનો સદુપયોગ કરાવવા માટે પણ છે, ને હોવું જોઈએ.

ચલચિત્રોની જેમ સાહિત્યવાચન પણ બેધારી તલવાર જેવું કામ કરે છે. જેની વાંચવાની ઇચ્છા છે, જેની પાસે સમય છે ને જેને ભૂખ છે તેની સામે હંગાળાળધ સાહિત્ય પડ્યું છે એટલે એ ફાવે તે વાંચશે જ. પરંતુ એ વાંચન કલ્યાણકારી ન બનતા નુકસાન-કારક નીવડશે એ બયસ્થાન સામે આંખમીચામણાં કર્યે ચાલશે નહિ, ને તેથી જ ઇચ્છા, સમય ને ભૂખ સાથે પસંદગી કરવાની શક્તિ પણ કેળવવી પડશે જ. આજે તો પુસ્તકોમાં નવલ-કથાઓ, પ્રેમકા-પ્રેમણીની વાર્તાઓ, ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓ, ને ગલીપટ્ટી કરાવે તેવી કામુક કથાઓ અથવા ફૅન્સિયલિસ્ટોનો અનુભવ કરાવે એવી જાસૂસી કથાઓ કે ગુનાની કથાઓ જ મોટા ભાગે વંચાય છે.

વાંચનની બૂખ જાગી છે તે શુભ ચિહ્ન છે પરંતુ એ બૂખ સતોષવા જે જાતનો ખોરાક અપાવો જોઈએ તે અપાનો નથી ને લેવાવો જોઈએ તે લેવાતો નથી, પરિણામે વાંચનારનાં તન ને મન સચક્ર ન થતાં માંદલાં જ બની જવા સંભવ રહે છે. અતઃસંકટનો લાલ લાકડો સડેલું અગ્નિ પ્રગ્ળને આપવું એ જોટલું હલકું કૃત્ય છે તેટલું જ, વાંચનની બૂખ જાગી છે તેનો લાલ લાકડો સડેલું સાહિત્ય પીરસ્યે જતું એ એથીએ હલકું કૃત્ય છે. બદલે વધારે હલકું છે. શરીર બગડ્યું સુધારી ચકારો પણ મન બગડ્યું—વિચાર બગડ્યા—માનસ બગડ્યું તો સુધારતાં સો સો વારનાં ઘરો.

સારા વાંચનથી માણસ સુધરી જાય તેમ કહાય. મ અને પરન્તુ ખરાબ વાંચનથી બગડવાનો તો જરૂર. સારા પુસ્તકોનું વાંચન એ તો શરીરમાં વહેતા શુદ્ધ લોહી જેવું છે. જોટલે અંશે એ લોહી વધારે શુદ્ધ તેટલે અંશે શરીરસ્વાસ્થ્ય વધુ સાડું, એવું મંગળકારી. સાહિત્યનું સર્જન વર્ષોના મંથન પછી સાહિત્યકાર કરે છે તે એણે કરેલા વર્ષોના તપ અને મંથનના ફળરૂપે આપણને જે કંઈ આપે છે એનો સ્વાદ તો કંઈ ઓર જ આવે છે. એ સાહિત્ય વાંચના આપણે એ ‘મહાન લેખકનું’ સાંનિધ્ય પણ માણીએ છીએ. ને એના સત્સંગનો રંગ પણ આપણને થોડો ધણો તો લાગે છે જ.

જોમ લખનારે શું લખવું તે વિચારી લેવું જરૂરી છે એટલી જ જરૂર વાંચનારે પણ શું વાંચવું તે વિચારી લેવાની પણ છે જ. કેટલાં પુસ્તકો તમારો પાસે છે તે કરતાં કેવાં છે તે જોવું વધારે અગત્યનું છે. કેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં તો કરતાં કેવાં વાંચ્યાં ને શું વાંચ્યું તે વિચારવું વધારે અગત્યનું છે. To kill time સમય કાઢવા ખાતર વાંચવું કે વાંચવા ખાતર વાંચવાનું નથી વાંચવાનું છે સમયનો સદુપયોગ કરવા ખાતર, વાંચવાનું છે વિકાસ

ખાતર, ને તેથી જ ઓ માટે યોગ્ય પુસ્તકોની જ-પસંદગી ગાય તે ઝોલુ' જરૂરી છે જ.

અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે ખરાબ પૈસા સારા પૈસાને હાકી કાઢે છે તેવું જ કંઈક સાહિત્યમાં દેખાઈ ગયું છે. થોડકાં જ કચરા ઝોલુ' સાહિત્ય સર્જાયે જ જાય છે લોકોની માંગ છે, લોકોને ઝોલુ' જ ગમે છે, કહોને લેખક ઝોલુ' લખ્યે જ જાય છે, ને છાપનાર છાપ્યે જ જાય છે, ને લોકો આખી મીચીને વાંચ્યે જાય છે. એ થોડકાં જ કચરા સાહિત્યે સારા સાહિત્યને સમસાગ હાકી કાઢ્યું છે ને એ કચરાના મોટા ખડકાઈ રહેલા ગંજ આગળ એકલદોકલ સાડુ' સાહિત્ય કુર્માય અટવાઈ ગયું છે

લેખકો અને પ્રકાશકો વચ્ચે વિચાર્યે આવું સાહિત્ય પીરસ્યે જાય છે ને વાંચનાર અકરાંતિયા થઈને વાંચ્યે જાય છે, ને એટલું વાંચ્યે છે. કે અપચો થઈ જાય છે ને તેથી જ અંદર મચ્છા વિના આપ્તું ને આપ્તું બહાર કાઢી નાખે છે. જો કે આવું સાહિત્ય અંદર કંઈ ખરાબ અસર કરે તે પહેલાં બહાર નીકળી જાય તે જ સાડુ' છે. છતાંયે થોડી બધી અસર તો કરે જ વૈદની પડીકી ખાઓ ને તુરત ઊઘડી થઈ જાય તો પે કહેરો કે થોડી બધી તો અંદર રહે જ ને ઝોની અસર તો થવાની જ તેવું જ કંઈક આવા પુસ્તકોનું છે. મન પર થોડી છાપ તો એ મૂકી જવાનાં જ. માટે જ પુસ્તકોની પસંદગી કરનારે પૂરતો વિવેક રાખવાની જરૂર છે.

હાલે લખનાર ફાવે ઝોલુ' લખે કે છાપનાર સ્વાર્થ ખાતર ફાવે ઝોલુ' છાપે ને ફાવે એ આપણી સમક્ષ ધરે, છતાંયે જુખ્યો સિંદ જોમ તૂલને ન અડે તેમ આપણને પણ વાંચનાની સખત જુખ લાગી હોય છતાંયે મંદા, મનીષચી કરાવતા, ઉશ્કેરાટ કરાવતા કે નમાલા સાહિત્યને તો ન જ અડકીએ. ને સારાં જ પુસ્તકો, વિવેક-પૂર્વક પસંદ કરીને વાંચીએ. ને 'વહી તે 'પર વિચાર કરીએ, મનન

કરીએ ને તેને વાગોળીને મનમાં ઢિનારીએ તો વાંચ્યું લેખે, સમય કાઢ્યો લેખે-માફી તો-કહે ક્યાં ? તો કહે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ. બધે થોડા ઘણા પાછળ જવાના. એ ન જૂલીએ કે સારા પુસ્તકોનું વાંચન એ તો એક પ્રખર ભુદ્ધિશાળી, ચારિત્રવાન, વિદ્વાન માણસ સાથેનો સમાગમ છે ને સમાગમ એ કરવો જ હોય તો એવાનો કરવો બાકી એકલા રહેતું શું થોડું છે ?

દીનપાટિયાની ટોળીમાં લળવા કરતાં, એકલા રહીને કંઈ બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડી જવું વધારે હિતાવદ્ધ નથી ?

આવા કચરા વાંચનનું બચન એ દુર્ગુણ છે એટલે વહેલો એ જશે એટલે ફાયદો જ થશે-એમ કહું તો અનુભવે બાણી શકી છું.

અર્થનાને સુંદર તક મળી મર્ષ, બધે ફરી આવશે, ને ભેદ આપશે-આખ્યા પછી ત્યાંનો અનુભવ લખવાનું કહેને...એનું સખાણુ મને ગમે છે. લાગે છે કે કદાચ તારો વારસો રાખે. મોરનાં પીંડાને કંઈ ચીતરવાં પડે ?

સૌ કુશળ છીએ. એ જ.

લિ. તારી એન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણ

પત્ર ૧૯ મો

પ્રિય મુધારેન,

તારો પત્ર મળ્યો, અને સાથે જ મોકલેલ મહેશકુમારનો પત્ર પણ મળ્યો. મારો પત્ર તે એને વાચના મોકલ્યો તે મને ગમ્યું નહિ, કારણ કે તને તો હું મારા મનની વાતો કહે તેમ લખી શકું—પરંતુ એ અભાવ્યા છે ને એના જ પુસ્તક પર મેં ખાસ ટીકા કરી હતી. એ એને ગમે નહિ જ. ઉપરાંત એ લખે છે તેમ મારી સમજ કેટલી ? ને તે જ કારણે ટીકા કરવાનો મને 'અધિકાર' પણ કેટલો ?

એમની વાત ખરી છે, પરંતુ એ મોટા સાહિત્યકાર ને વિદ્વાન લાઇને એટલું તો કહું જ કે લાઈ બધા જ ફેળવાયેનાં કંઈ ડીમી-ધારી હોતાં નથી ને બધા જ ડીમીધારી કંઈ ફેળવાયેનાં હોતાં નથી. અને કોઈ પોતાની ક્ષતિ તરફ ધ્યાન ખેંચે તો એના ઉપર છ છોડાઈ પડતું એ ફેળવણીની નિશાની તો નથી જ, અને હાં ધણીવાર પ્રાપ્ત કરેના જ્ઞાન કરતાં આ બધું સમજવા માટે હૈયાઉકલત વધુ કામ આપી જાય છે.. મધની મીઠાશ ને સુદર્શનની કડવાશ પારખવા માટે નિશાળે મેસવાની જરૂર નથી સાહિત્યમાં ખીણું શું છે તે સમજું કે ન સમજું પરંતુ એમાં મનને કે તનને તન્દુરસ્ત કરવાનો મસાવો છે કે ગદુ કરવાનો એ સમજવા માટે બેબક કે સાહિત્યકાર બનવાની જરૂર નથી જરૂર છે ફક્ત સાદા જ્ઞાનની જ ને એટલું બે મારામાં નથી એમ તો નહિ કહે ને ?

ગમે તેવું પુસ્તક લખાય પણ એને સાહિત્ય જ કહેવાય એ વાત મને તો મંજૂર નથી માટું ચાલે તો જોમ, રેડિયો પર એ દત્તાસ,

કરે એમાં કશું કહેવાનું નથી પરંતુ તેણે કાનું રૂંદ નાખીને, જન-તાને વેચી મારે છે. ને હમીને એમના ગતે હેનાડે છે ત્યાં જ મને તો વધે છે ને એક વાર એ પચાઈ લેડોને મળી જાય, પછી પેતા મહામહેનને, ને વધુ પરિશ્રમે મગના સારા ધો માટે કોણ પ્રયત્ન કરે કહે જોડ? માણસ કેટલું જાણી શકે છે, કેટલો જુદિયાળી છે, એની પાને કેટલી શક્તિ છે. ને રુબોની સાંભારી કેટલો કરી શકે છે...ને જોવા કરતાં હાથ એ કેવો છે, ને શું થઈ શકે કે, એ જ જોવું હું તો વધારે પસંદ કરું.

એ લખે છે કે “જેવું સંસારે તેવું જ સાહિત્યે હોય નો સાહિત્યનો અર્થ જ શો? નરી આંખે દેખાય, એ જ જુલું અર્થત્વ રહેલ, કુધા, મોહ, લોભ, હિંસા, ઈર્ષ્યા. દારિદ્ર્ય વગેરે સમૃદ્ધિથી જ સાહિત્ય જરીએ તો એમાં શિંડાણુ શું આવે? ઉપરચોટિયું જ મને. મનુષ્યને બનાવર સમજવા માટે એના આંતરમનને સમજવું જ હું, એના અધકારધેરા મનમાં રૂબકી મારવી જ રહી. ને એ રૂબકી મારતાં મહામૂલાં મોતી હાથ આવે જ. કારણ કે ત્યાં જ ગૂઢ રહસ્યમય નાટક ખેલાય છે.” ખની વાત છે. એ મહામૂલાં મોતી લેવા માટે અધકારધેરા મનમાં રૂબકી મારતા કદાચ એકાદ મે તો હાથ પણ લાગે એ સંભવ છે પરંતુ તે સાથે આસરેલા નીરને ડાળી નાખીને, કેટલો કાદવ પણ ઉપર આણો છે. તે તરફ લક્ષ જ જતું નથી કે શું? એ એક મોતી ને એમને ગીઝવે પરંતુ પેલા કાદવવાળું-ડાળું પાણી સીને પીવું પડશે એનો વિચાર કરવો પડશે કે નહિ?

એ લખે છે કે “જાતીય પ્રશ્નોનો ‘Sex’નો અસ્વીકાર કર્યો કે એના પ્રાંત દુર્લક્ષ કર્યો ચાલશે નહિ જ, ને શરીર દશે ત્યાં જન પણ હશે જ ને જો તેમ છે તો પછી જેમ તનને જૂખ લાગે કે તેવી જ મનને પણ લાગે છે ને એ મનની જૂખ એ કઈ રીતે

સંતોષશે? અને જો સાહિત્યે દેદની કુધા દેખાડી સકાય તો મનની શા માટે નહિ? આ એને એ ચાર જેવો જ સીધો હિસાબ પણ તમારી બેનપણીની સમજમાં ગિતરતો નથી જાણીને નવાઈ લાગે છે ...નવાઈ જ શા માટે એમની દયા આવે છે.” દયા તો મને એમની આવે છે, તે એટલું જ કહેવાનું મન થાય છે કે લાઈ! આમાં તું જે શું કરે, જાતે જ ગરીબ બીજને શું આપી શકે? અને દુકાનમાં માથા હોય એ જ બીજને આપેને? અને વેચવા માટે પોતાની દુકાનના માલને વખાણવો જ પડે ને? સાહિત્યનો જોણે વેપારો જ માડ્યો છે, એની દૃષ્ટિ નફાતોટા પર જ રહેવાની ને પરિણામે ખરાબ માલને પણ સારો ગણાવીને, સારાનાં નાણાં લઈને એ-સડેનો માલ ગ્રાહકને માથે મારવાનો જ-એમાં જ એની હોંશિયારી ગણાયને?

એ લખે છે કે “આ પ્રગતિનો જમાનો છે, ધરતી પરનો મનુષ્ય ચંદ્રલોકમાં જઈ રહ્યો છે, ત્યારે અ.પણે...હજીયે ક-ખ-ગ-ધ, ધૂંટતા જ બેસી રહીએ તે નહિ ચાલે.” આ જવાબમાં એટલું જ કહું કે ક-ખ-ગ-ધ ધૂંટ્યા સિવાય આગળ જવાતું પણ નથી. જિંદગી સોપાને પહોંચવા પહેલાં નીચલાની મદદ લેવી જ પડે છે અને હા-ગિરવાની વાત તો ખરાબર છે પરંતુ કોઈએ કહ્યું છે કે માણસ દોડતાં શીખ્યો, પાણી પર તરી જતાં શીખ્યો, હવામાં ગિરતાં શીખ્યો, પરંતુ હજી એ ગરામર ચાલતાં શીખ્યો નહીં...ને પહેલી જરૂર છે, સારો રોતે ચાલવાના એ વાત તો એ લેખક મહાશય પણ કબૂલ કરશે ને? એ લખે છે કે “સાહિત્યમાં આદર્શનો જ આગ્રહ શા માટે? સત્ય શા માટે નહિ? આ વાસ્તવિકતાના જમાનામાં જે સસારે છે તે સાહિત્યે શા માટે નહિ? અને તમારી એ સામાજિક કાર્યકર્તા બહેનને જાતીય વિષયોની ચર્ચા પર આટલી ઘણા શા માટે છે? એ જોશે તો એમને ‘Sex’ ચારે તરફ દેખાશે ખજુરાડોલો કે જગજાયપુનીનું મંદિર જ નો...એ બધી કારીગરીના

અ નથી તો શું છે? એની તરફ તમારી બેનપણી આંખ વીચી જશે એટલે એનું અસ્તિત્વ થોડું જ મગી જવાનું છે? એ મહાન લેખકોની અને એમના મહાન સાહિત્યસર્જનની કાશ મારે છે તો એ મારે મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે એ કાળના સાહિત્યમાં પણ નારીને નરકનું દાર કહી છે, પાપમયા, માયામયી કહી છે ને એને કારણે પુરુષોના ધ્યેના અપલવનોના વણનોથી પાના ભરના પડમાં છે તે બધું સાખો નીડું પરન્તુ આજનો લેખક એ જ વાત જરા જુગી રીતે કહે છે અર્થાત્ એ રક્તમાસભર્યો દેહ લઇને નાગી પુરુષ સાથે શ્વપક સાધે છે એમ લેખક લખે તો જાણે એમના માથે આભ તૂટી પડે છે, ને ધરતી રસાતળ ચાલી જવાનો ભય ઊભો થઈ જાય છે-સાહિત્ય મદુ જની જાય છે ને ફેફસા દેવા જેવું બની જાય છે. આ એક કેળવેલી સૂઝ નથી તો બીજું શું છે તે કહેશો! "

એને તારે સૂઝ કહેવી હોય તો સૂઝ કહેને ઘૂણા કહેવી હોય તો ઘૂણા કહે! ફાવેતે કહી શકે છે એમાં મને જરાયે દુઃખ લાગવાનું નથી મારી વાત એમને ગમે કે ન ગમે પરન્તુ મને જે લાગે છે તે કહેતા હું અચકાઈશ નહિ તે ચોક્કસ છે એમણે પુરાણકાળના દાખલા આપ્યા તે ખોટી રીતે અપાયા છે એ કાળના સાહિત્યે એ વાત કહી છે પરન્તુ એવી રીતે કહી છે કે એની અસર મગજકારી થાય, પરન્તુ આજનું સાહિત્ય તો બલ્યાવીને એ લપસણી શેવાળમાં ખેંચી જવા મથતું હોય એવું લાગે છે અને એમાં કશું જ ખોટું નથી એમ પ્રતિપાદન કરવા માગે છે, ને ત્યાં જ એ વચ્ચે મોટો તફાવત છે

ધરમાં મોરી પણ હોય છે ને દીવાનખાનું પણ હોય છે, પરન્તુ આપણે ઘેર બહારનું કાઈ મળતા કે મેસતા આવે તેને મોરી પામે નથી બેસાડતા, સુદર રીતે સજ્જવા દીવાનખાનામાં જ બેસાડીએ છીએ, અને એ દીવાનખાના સુધી જો જુનેચૂકે પેરી મોરીની

બદ્ધો આવે તો એ મોરીને ફિનાઈલ વગેરે નાંખીને તુરત એ ગંધ લટાવી દેઈએ છીએ. કાંઈને ગંધ ગમતી નથી, સૌને મુગંધ જ ગમે છે, માટે જ દીવાનખાનામાં ધૂપ અગરબત્તી મુકાય છે, કાંઈ ભરેલા ખદબદતા કમોડ નથી મુકાતાં...

જ્યાં ઘર હોય ત્યાં જેમ મોરી હોય છે, દીવાનખાનું હોય છે તેમ સુવાનો ઝોરડો કે સ્થળ પણ હોય છે ને ત્યાં પતિ-પત્ની ગુએ છે, પ્રેમ કરે છે ને એમને છોકરાં પણ થાય છે. આ વાત માર્ફથી અબજ નથી, તો પછી એ બંધ બારણે થતું વર્તન, જે છપ્પું જ રહેવા જેવું છે, એને જાણી જોઈને જાહેરમાં લાવીને, ગર્વીને, સાહિત્યે ચડાવીને કોનું દૃશ્યાણુ થરાતું છે તે કહેશે ?

મનના અધારધેરા ફાંડા મનનો તાગ લેવાને બદાને...ગંદી વાતો લખવામાં જ સરી પડાય છે ને પરિણામે એ અંધકારધેરા મનમાં લમતાં લમતાં...અંતે અધકાર ને દુર્ગંધ જ ગમવા લાગે છે. એવું ન બને, અને સાહિત્યે આ ગંદવાડ ન ફેલાય માટે જ કહું છું કે એ અંધકારગ્રાપી જેટલા જલદી પ્રકાશમાં આવી જાય એટલું લાગમાં છે, એમ કું તો માનું છું.

એ એમ પણ લખે છે કે "આદર્શ, આદર્શ જ શા માટે ! ને આદર્શમય જો લખતું હોય તો નવલકથા કે નાટક શા માટે લખતું ? બધા રામાયણ, હામવત લખવા જ બેસી જાય કે પાતું. ન રહે જામ કે ન બાજે ખાંસુરી. તમારી બેનપણી એક વાત બૂલી જાય છે કે વર્તમાનકાળ એક મસ્ત કાળ છે ને એની અસર લેખક પર પણ થાય છે જ. ઉપર્નાત આ કાળની જે માંગ છે, જે હ્રસ્ત છે તે પણ લેખકે સમજવો રહ્યો જ. આધુનિક યુગના સાહિત્યકારે વર્તમાન કાળનું પર્યસ્ત માન્યા સિવાય છટકો જ નથી, ને જ્યારે એ કાળને લક્ષમાં લઈને એના સાહિત્યમાં ચરિત્રચિત્રનું નિર્માણ કરે છે ત્યારે

એના મનમાં રહેલી જટિલ ગ્રંથિઓને પણ એ ચર્ચવાનો જ. ને જો એ ન ચર્ચે તો હું તો એને ખરો સાહિત્યકાર 'ચિંતી ન જ' કહું."

"સાહિત્યકારનું કામ છે આનંદ આપવાનું, મનોરંજન પૂરું પાડવાનું. ને જેવાં સ્ત્રી-પુરુષો છે, તેવાં જ દેખાડવાનું...આદર્શનો આપ ચકાવીને, માનવને દેવ તરીકે દેખાડવાનું નહિ જ...ને હિપ-દેશ આપવાનું તો હરગીજ નહિ નહિ ને નહિ જ. એ કામ છે પડિતોનું, સંતોનું ને મહાત્માઓનું, સાહિત્યકારોનું નહિ જ."

હું તો માનું છું કે સાહિત્યકારોનું પણ એ કાર્ય છે જ. એ આમ દાઢ ધોધ નાંખે તે નહિ આસે એમનું સાહિત્ય ધર ધરમાં વંચાય છે, અનેકનાં માનસ ઘડે છે માટે એમની જોખમદારી ધણી ■ એ વાત એમને સમજવી પડશે જ.

એ છેલ્લે વહાફૂરીથી સખે છે કે "અમુક પુસ્તકની જોરદાર ટીકા" કરનારાઓ પણ એ પુસ્તક ખાનગી તો વાંચી લે છે જ."

આ વાત કંઈ ખરું લેવા જેવી નથી. વાચતા હોય એ સભવ છે, પણ એ વાંચનારનું મન તન્દુરસ્ત નહિ જ હોય તે ચોક્કસ છે. શામથી છડેયોકે વાંચી ન શકાતા હોય એ જ આમ ખાનગી વાંચવા પ્રેરણ છે ને વાંચે પણ છે પણ તેથી જ તો આવા લેખકોની જોખમદારી ધટવાને બાંહે વધે છે.

જેમ રેડિયો પરનો કાર્યક્રમ આગાસ-વૃદ્ધ ધરનાં સૌ સાથે મળીને માનજે છે તમ પુસ્તકો પણ સૌ વાંચે છે, માટે, જ એમા એવું પિરસાવું જોઈએ કે સાં સાથે બેસીને વાંચી શકે, ચર્ચી શકે ને માણી શકે.

જે માહિત્ય કોઈથી છુપાઈને ખાનગી ખૂણમાં જઈ ન વાંચતું પડે એને સાહિત્ય જ કેમ કહેવાય ? તારા લેખક મિત્રને કહેન :

એના માટે બીજો શબ્દ શોધી કાઢે. ભેળું ઘણું ફળદ્રુપ છે એટલે શોધી શકશે જ એની મને ખાતરી છે. મારો પહેલો પત્ર તેં મારી વગર રખાએ એને મોકલ્યો, ને એણે મારા પર અણુજાળતી દીકા કરી ..માટે જ આ જવાબ મોકલું છું ! ને આ વખતે તો ખાસ આમલ કંટું છું કે આ પત્ર તો જરૂર એને મોકલજે જ.

વધુ પછી...કુશળ હશે.

ધિ. તારી બેન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણ

પત્ર ૨૦ મે।

પ્રિય સુધાબેન,

તારો પત્ર મળ્યો. તારી વાત માનું છું. આ જમાનો પ્રગતિનો છે તે પણ કબૂલ કરું છું. પાંચ માણસની વયમાં બેસીને જે વાત આગળના વખતમાં નહોતાં કરી શકતાં તે વાત આજે સ્ત્રી-પુરુષ બેમાં બેસીને ચર્ચા શકે છે. સ્ત્રી-પુરુષના નાણુક સંબંધો વિષે પણ આજે હોયોકે ચર્ચા થાય છે. છતાંયે એ સાંભળનાં જે અમુકને આધાત લાગે તો એ વ્યક્તિની બુદ્ધિ ઓછી છે કે એ અધિકૃત જૂના જમાનાની જ છે એમ તો કેમ માની લેવાય ?

“ દરેક કાળમાં લેખક એની મર્યાદા સમજીને લખે છે તે લખવું જોઈએ. અને એ મર્યાદા ક્યાં અને કેટલી જરૂરી છે, તે કાળે કાળે બદલાયા જ કરે છે.” તારી આ વાત પણ માની છતાંયે એ જુલુસું ન જોઈએ કે કાળે કાળે બધે બધું બદલાય પણ એના સનાતન ગિયમો અને સિદ્ધાંતો બદલાતા નથી જ. જુલું તે જુલું જ રહેવાનું તે સત્ય તે સત્ય જ રહેવાનું. લેખક ફક્ત વર્તમાન કાળ ને તેની માંગ કે અસરોચિ સંતોષવા જ એ પ્રયત્ન કરે તો એ સાહિત્ય દાણજીવી જ બની જાય, ને તેમ કરે તો કલ્પલાર નામ, કીર્તિ મેળવી જાય, ધનદોલન પણ કમાઈ જાય... પરંતુ એની પ્રતિભા તો એજે જ જાય એમાં મને શંકા લાગતી નથી. આજ-કાલ આવું લખાણ ચાલે છે, આવી વાર્તાઓ ને નાટકો ચાલે છે, લોકોને આવાં જ ગમે છે માટે આપણે આવું જ લખવું એ વિચારધારા જ ખોટી છે.

તારી એ વાત ખરી છે કે “ધણીવાર સાંસારિક સત્ય સાદિત્યનું સત્ય ન પણ બને, અને વાતો કે નાટકોમાં ‘નયું’ બેળસળ વિનાનું સત્ય ન ચાલે. બે સત્ય હકીકતો જ જેમ બની હોય તેમ જ મજા દે તો એ છતિહાસ બને. સાદિત્ય નહિ જ ...ને તેથી જ સાદિત્યમાં સત્ય અને કલ્પનાની મિલાવટ કરવી પડે જ. રૂપિયામાં ફક્ત રૂપું જ ન ચાલે...રણકાર કરવા માટે બીજી ધાતુ મેળવવી પડે જ” બીજી ધાતુ મેળવવાની કોઈ ના નથી કહેવું, પરંતુ બીજી ધાતુ એટલી ‘નધી’ તો ન જ મેળવાયતે કે જેથી મૂળ ચાંદી જ ડૂબી જાય? જે સાદિત્યની રચના સત્ય પર નથી થતી તે સાદિત્ય ઘણુજીવી બને છે, આજકાલ ધોકબંધ સર્જતા સાદિત્ય તરફ નજર કરીશ તો તને જ તેની પ્રતીતિ થશે. ચોમાસાનાં અળશિયાં જેમ જન્મે છે ને ઠાવું બે ઠાવું છરી મૃત્યુ પામે ■ તેવું જ કંઈક આજના સર્જતા સાદિત્યનું થઈ રહ્યું છે.

કોઈક જ પુસ્તક બીજી વાર વાંચવાનો ઇચ્છા થાય એવું હોય છે ને ભાગ્યે જ એવું પુસ્તક મળતે કે જે અવારનવાર વાંચવું ગમે. એવાં પુસ્તકો પણ છે, કે જેને પ્રગટ થયાં વર્ષો થઈ ગયાં; અનેક વાર વાંચ્યા છતાંયે થોડા માળા પછાં વાંચ્યા તો પહેલીવાર વાંચતાં હોઈએ એટલી જ મન પડે છે. પરંતુ આવા પુસ્તકો કેટલાં? અને એમાં આ તારા કહેવાતા પ્રગતિતા જમાનામાં એવા કેટલાં લખાય છે તે તું જ વિચારી જોજે.

હું લખે છે કે “દેશ, કાળ ને સંજોગો પ્રમાણે નીતિનાં ધારણુ જુદાં હોય એ પણ સંભવ છે. એક કાળે પતિ સાથે સી બળી મરતી ને તેને સતી કહેતા, આજે એમ કોઈ નહિ કહે. એક કાળે વિધવા સીને મુંઝન કરાવવામાં જ નીતિ ગણાતી આજે એમ કોઈ નથી ગણતું...એક કાળે ઘુંઘટમાં જ નીતિ ગણાતી.

આજે એમા જગવીપણુ દેખાય છે” માગ ગુજે હિતાગ્વા સાદા દાખલા આપીને તે જે સિદ્ધ કરવા માંગ્યુ છે તે મને મજૂર જે જ . છતાં એટલુ જરૂર કહુ કે સંજોગો ને સમા પ્રમાણે નીતિના ધોરણ બદનાય, પરંતુ નીતિનાં ધોરણ સમૂળગાજ ચાલ્યા જાય તેવા સમાજની તો હું કંપનાયે કરી શકતી નથી

કાળ ફરે છે, ને વ્યક્તિમા પણ કાળે કાળે ફેરફાર થાય છે, છતાંયે અમુક કારી તો ઠોઠ પણુ કાળે ઠોઠ કરી શકે જ રહિ દાખલા તરીકે ઠોઠ મૂર્તિ પર ધૂળીએ તો ? મદિરના ગર્ભદ્વારમા મૂર્તિ સામે જઈને જુગાગ રમવા બેસીએ તો ? કે અમાનક મનમા તેર બે ને સૌની વચમા નગ્ન થઈને બેસી જઈએ તો ? આ બધુ કેવુ લાગે ? “કાળે કે ગે નીતિનાં મૂલ્યો બદનાય તે માન્યુ ને સમાજ પ્રમાણે પણ બદનાય” તેવણુ કહ્યુ છુ ! નાગાખાનાની જમાનમા જેમ કપડાં પહેગ્વા તે નીતિ વિરુદ્ધ છે તેમ આજીની જમાનમા નાગા થઈને ફરવુ તે વિરુદ્ધ છે એવુ તો હું જે સમજી શકુ છુ મે વળી ક્યારે કહ્યુ કે “લેખક થવુ સહેલુ છે ?” હા, બાર્ડ હા લેખક થવુ અઘરુ છે “ફક્ત સંદોનો લડાર લખી ફોર કે બાકરણમા પારખત હોય તેથી કંઈ લેખક બની જવાતુ નથી, એટલા થોડા જ માન પર કંઈ સાહિત્યસૃષ્ટિની રચના થઈ શકતી નથી” ખરુ છે માટે જ તો કહુ છુ કે પ્રભુએ જેમને આવી શક્તિ આપી છે, એના લેખકો શા માટે આવા ગદા ચૂંથણા ચૂંથવામા, ને અળશિયા જેવા ફાલુણવી સર્જનો પ્રકટ કરવામા સમયની જરખાદી કરતા હશે ?

મહેશકુમારના પત્રમા હતુ કે “જે વ્યક્તિને કોઈ ખરાબ કામ કરતા ખરાબ નથી લાગતુ તો એવુ વર્ણન કરવામા લેખકને શા માટે ખરાબ લાગવુ જોઈએ . ઓ-પ્રેમની માયાફોડ ક્યાં વિના સત્ય છકીકત લખવી તેજ ખરાબર છે ને તે સત્ય છકીકત લખવા

માટે, એ વ્યક્તિના જીવનનો ખૂણે ખૂણે ફરી, તપાસીને, હોય તેવો, વાયક વર્ગની સામે મૂકી દેવો તે જ એનું કર્તવ્ય છે. કદાચ એનું નગ્ન સ્વરૂપ જોઈને અમૂક સુગાજના વાયક વર્ગને આઘાત લાગે, કદાચ એમણે માની લીધેલા નીતિ-નિયમના ધોરણને પણ આચ્છાદ લાગે તો એમાં લેખક શું કરે ?”

આ વાત સામે જ મેં મારો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. સાહિત્ય-કાર મારે મન માણી જેવો છે. એ માણી સતત મહેનત ક્યાં પછી એના બગીચામાં જે ફૂલ જીતરે છે તે જ આપણી સમક્ષ ધરે છે. માણીને કોઈ કહે કે...ચાલ ભાઈ, મને તારો બગીચો બતાવ-તો એ મુંદર ફૂલ, છેડ, ફૂલકચારીઓ બતાવશે. દૂર કચરાના ગંધાતા ઢગ પાસે નહિ જ લઈ જાય. આ અબોધ ને અજ્ઞાન માણીને પણ શું બતાવવું ને શું નહિ તેની ખુજ છે. એ જાણે છે કે ફૂલ જોઈ ને જ મન પ્રકુલ થવાનું છે તેથી એ ફૂલ જ બતાવે છે, અને એ ફૂલ જીગડનાં...જે ગંદવાડ ચૂંથવો પડે છે, કાદવ કીચડમાં દાથ નાખવા પડે છે, એ એ જ નાંખે છે, ને આપણને તો સુગંધિત મળતું મહેકતું ફૂલ જ આપે છે. માણી તો શું એકસાદી મુપાણી પણ આ વાત જાણે છે, પ્રસવકાળનો ગંદવાડ એ ચૂંથે છે ને આપણી સામે તો રૂપાળું ગલગોટા જેવું મોહકું બાળક જ ધરે છે...

ઉપમા કેવી છે તે ન જોતી પણ હું શું કહેવા માગું છું તે આમાંથી તારવી લેજો. મહેરબાની કરીને ભાવાર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરજો ને ભાષાનાં ચૂંથણાં ચૂંથીને દુષ્ટમાંથી નકામા પોરા કાઢવા પ્રયત્ન ન કરતી.

અંધારધેરા મનનો કાવે તે ખૂણે લાલે લેખક પોતે ફરી વળે, જોવાનું જોઈ વળે-પણ જ્યારે એ બધાને અંતે, જે સર્જન

પણી સમક્ષ ધરે તે માળીના કૂવ જેવું જોઈએ. એમાં પછી વાડની ગંધ ન જ જોઈએ...

લેખકોનો ખ્યાલ કરતા તુ લખે છે કે “એમ તો કવિ લિદાસે શાકુન્તલમા સકુન્તલાના અગ-ઉપાગનું વર્ણન કરાવી કયું ? નળાખ્યાનમાં દમયંતીના અગ-ઉપાગનું કેટલું વર્ણન છે ?” વગેરે વગેરે એ કહેતી વખતે તું એક વાત બૂધી થ છે ને તે એ કે દરેક લેખકમા આવી સક્રિત નથી હોતી. આ વર્ણન કરના જતા એવુ લખી મારે કે વાચનારના પર નારીના એક મુડાળ દેહની છમી અંકિત થવાના બદલે ડાળ ચિત્ર જ અકાચ છે ને એ વર્ણન દ્વારા જ્યારે આખો દેહ ઈન્દ્રિય છે ત્યારે દેહ મુદર, મુડાળ ને ભવ્ય વાગનાને બદલે તો ચીતરી ચડે એવો બની જાય કે આરા લેખકોને તો કયું જ કહું કે લખે ત્યારે એક વાત ન બૂલે કે સી દાણુબરને કે જ પત્ની છે, અનંત કાળને માટે તો એ માતા જ છે.

પેતુ પુરતક વાચના એમાં જે સ્ત્રીના અગ-ઉપાગનું કે એની થે લેરાઈ રહેની છૂટતુ વર્ણન આપ્યું છે એ વાચતા થયું કે છે ડાઈ જીવતા માણસના હાકમાસ એ લેખક પોતે ચૂંચી રહ્યો ને આપણી પાસે ચૂંચાવી રહ્યો છે.

તુ ટીકા કરે છે તે કદાચ ખરી દરો કે “માણસ વીસ નો હોય ત્યારે જમાનાથી આગળ ચાલે છે, આળીસમા જમાના થે ચાલે છે ને પછી તો જમાનાની પાછળ જ રહી જાય છે. કુમુદનહેન, તું ચાગીય તો ક્યાતની પટાવી ગઈ છું,” હા, એન પટાવી ગઈ છું ને તે ક્યારની પણ તેથી શું ? સાહે શુદ્ધિ હી નથી. બદલે અનુભવના ઉમેરા સાથે વધી છે, વધવી જોઈએ. રતના કારણે કદાચ જમાના સાથે વદમ ન ઉપાડી શકીએ એનો ? જમાનો ન ‘જાણી’ શકીએ એમ તો કેમ થાય જ !

હું જમાનો જાણું છું ને સમજું છું ને બારીકાઈથી એનું નિરીક્ષણ પણ કરી રહ્યા છું. હું જોઉં છું કે આજકાલ લેખકોમાં એક એવો વર્ગ પણ છે, જેમને માટે. જાતીય આકર્ષણનો વાન કરવી, કે કામુક્તાનું 'રસબેર' વર્ણન કરવું એ તદ્દન સ્વાભાવિક લાગે છે. માનસશાસ્ત્રના ઓછા નીચે તેઓએ Sex Conscious મનને, અંત મનના ચેતન અચેતન સ્તરોને એવી રીતે ઉમેળવા, ડાળવા ને ચૂંચવા માંડ્યા છે કે વાંચનારને ગતીપથી જ ચાથ...ને વાચનને અંતે મન ગંદું જ બને.

એ વર્ગના લેખકો માને છે કે આપણા બાપરાદા પરણ્યા, એમને છોકરી થયાં. પરન્તુ એ બધું અજ્ઞાનતામાં જ થઈ ગયું એમને Sexનું ખરું ભાન જ નહોતું ને એ ભાન કરાવવા જ ફોઈડે જન્મ લીધો છે ને આજે એ જે કંઈ કહે છે તે જ જાણવા જેવું છે બાકી બધું મિથ્યા છે. અત્યાર મુઘી શેક્સપિયર, કાળિદાસ ભવન્યુનિને બરાબર સમજ્યા નહોતા-ઓગખ્યા નહોતા, આજે ફોઈડે જ એમની સાચી ઓગખ કરાવી એમ એ લેખકો માને છે.

શેક્સપિયર જેવા મહાન લેખકને પણ ખબર નહોતી કે હેમલેટ પોને જ એની માતા પ્રેમમાં પકડ્યો'તો...પરન્તુ જે વાત જમાનાના જનવાણી શેક્સપિયરે નહોતી જાણી તે વાત આજે ફોઈડેના શિષ્ય જાણે છે. એ જાણે છે કે હેમલેટમાં વિકૃતિ હતી. એનામાં Perverted Sex mentality હતી માટે જ એની માતા વર બની બેઠેલ કાકાની એને ઈર્ષ્યા હતી...અમત્ર છે તારા આધુનિક લેખકની કલ્પના...કયાં શેક્સપિયરના લાવ્ય કલ્પના અને કયાં પુત્રની મા પ્રતિ આવી દલહી દુષ્ટ નિંદક ભાવના બતાવતો માનસ-શાસ્ત્રનો નિષ્ણાત અને તેના શિષ્યોની ભાવના ? ખરે કળાકાર, ખરે લેખક આવી ગંદી વાતોના ચૂંચણાં ન ચૂંચે, ન ચૂંચાવે...એમનો વિષય

હોય છે સ્ત્રી-પુરુષ, તેમના જીવન ને જિન્દગીનાં દુઃખદાયક-ઉતાર-લેખક એમની પશ્ચાત્તિઓ જુએ છે, જાણે છે...પરંતુ એને એ રીતે ચીતરતો નથી. જરૂર પડે ત્યાં એ ત-ફ ઇસારો કરી દે છે, એને સ્નેહ સ્પર્શ લે છે, ને આગળ વધે છે પ્રેમનાં વર્ણન પોપણાં ન હોય-ને પ્રેમકિસ્સાઓ તો ઘણાંયે વાંચ્યા છે. લપટા-મજનું, 'શીરી-ફરહાદ, રામિયો-લુડીએટ, રોહી-રિન્જલુદ, સોહિલ્લી-મેહાર, આ બધી વાતોમાં પ્રેમ લયો જ ડેને જતા.યે ક્યાઈ એમાં દેહનાં જેંચાણુ જોતાં નથી. ભવોસવનાં સાથી છે, એકમેકના આત્મા એક છે એના લગ્ન પ્રેમનું દર્શન થાય છે. ક્યાં આવાં દિગ્ધ પ્રેમીઓ અને ક્યાં આજનો પેલો ઘેલો અખલ.. વિવિધ વાસનાનો નયો કાડો ને એ જ વાસનાને ઉતેજન આપવા માટે અનેક ઔષધોનું સેવન કરતો માયકાગિલા માનવદેહનાં સ્વાગમાં જીવતો એક જનું.

પતિને પત્ની ચાહે તે કરતાં પરને ચાહે એમાં લેખકને કાણ જાણે શું આનંદ આવે છે તે જ હું સમજી શકતી નથી...તે જે પુસ્તક મોકલ્યું છે તેમાં પણ એજ દાયલા છે..વચર કારણે પ્રેમાળ પતિની મજાની પત્નીને ખીજને ચાહતાં દેખાડી છે-ને ખાજે ત્રીજને ચાહે છે. પેલા ભરથરીના અમરફળ જેવું જ. પરંતુ એ વાનાંમાં સ્ખલનને સ્ખલન તરીકે દેખાડ્યું છે માણસ બૂલ કગી જેમે પરંતુ એરી બૂલનું લથંકર પરિણામ પણ દેખાડ્યું છે. ગળ ભરથરી જેખ લઈને ચાલ્યા જાય છે ને પિંગળાના પશ્ચાતાપનો પારાવાર રહેતો નથી. ને યુગે યુગે એ નિંદાણી છે. આજનો લેખક આનાથી જોંધું જ કરે છે, એ પાપને પાપ કહેતો નથી, માનતો નથી. અ કહ છે કે એ કુદરતી જૂખ છે ને જૂખ સંનોયરી એમાં કંઈ ખરાબ નથી. થોડા દિવસ પહેલાંજ અહીંની ફેસેજમાં મેં એક નાટક જોયું. નામ તો બૂલી ગઈ હતું પરંતુ એમાં

પરણ્યાને આગલે જ દિવસે કન્યા એના પ્રિયને મળે છે ને માગણી કરે છે કે મારે પહેલું ખાજક તો તારું જ જોઈએ. પેલો સમજાવે છે કે તું કાલ તો પગ્ગે છે. હવે તું એની ચર્ચ ચૂકી છે તો આ જાતના માગણી ખાટી છે. તેના જવાબમાં સ્ત્રી કહે છે કે હું એની ભલે હોઉં પણ પહેલું ખાજક તો મારે તારું જ જોઈએ ...ને એને ખાજક એ રીતે થાય છે. કેટલી ભયાનક કલ્પના છે એ લેખકની? લગ્નનાં પવિત્રતાની કેટલી ભયંકર ઠેકડી ઉડાવી છે! આપું લખાણ વાચીને, અને એવાં નાટકો જોઈને એટલું જ કહું કે હું લેખક! ભગવાને દયા કરીને તને ધણું આપ્યું છે, પણ તેં એ બધાનો દુરુપયોગ જ કર્યો છે, સોનાની કટારોને તેં પેટમાં જ ખોસી દીધી છે.

તું લખે છે કે “આવા સાહિત્યની માંગ છે, મારે જ લખનાર લખે છે.” માંગ છે એ શબ્દે ભારે ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો છે, કાણે એ માંગ જીભી કરી? ક્યાંથી ચર્ચ? પહેલાં એવાં પ્રસ્તુતો થયાં ને પછી એ જાતની જ માંગ ચર્ચ કે માંગ પહેલેથી જ હતી પછી જ એવાં પ્રસ્તુતો પ્રગટ થયાં? પહેલું ઇંકુ કે પહેલી મરઘી! પહેલું શું હતું તું કહી શકીશ? ધાર કે આવી માત્ર હોય તોયે સમજવું રહ્યું કે આ માંગ કુદરતી. માંગ નથી, જીભી કરેલી માંગ છે. એવાં લખાણ આચાર્ય-ને માંગ જીભી ચર્ચ છે પરંતુ હજી આપણે ત્યાં એ નાના છોડરૂપે જ છે, તેથી એને કામી દેરી સહેલો છે. એ નાના છોડ મોટા જલ્દરૂપે ફેલાય તે પહેલાં જ એને મૂળમાંથી

વાની એ શુદ્ધિશાળી લેખક વર્ગની ફરજ છે એ કહે છે તેમ કદાચ આવું લખાણ ગમતું પણ હોય પરંતુ ફાણર જ ગમે, એ તે તો એ તરફ સૂચ આવે જ છે. એક ચોર-લૂંટારો હોય એને સુધરતો જોઈને જ માણસને આનંદ આવે છે, પાપી પાપ કયા જ કરે ને સમાજ એને ડંડ્યા જ કરે તે કરતાં પાપીને પશ્ચાત્તાપ કરતો ને સમાજની ગાંધી મેળવતો જોવો વધારે ગમે છે. પાપ કરે છતાં પાપને પાપ માનીને એમાંથી છૂટ્યા મથતો જોવો ગમે છે, પાપમાં રચ્યો રચ્યો ને આનંદ માનતો જ જોવો કોઈને ગમતો નથી...લૂંટારામાંથી વાંભીકિ બને તેમાં જ આનંદ આવે છે, કાપિમાંથી લૂંટારો બને તો મન અનહદ ગ્તાનિ અતુલવે છે. લડતાં સાસુ વહુ સામાજિક ચિત્ર છે છતાંયે મા-દીકરી જેવાં હોય તો મનમાં ખૂણ સંતોષ થાય છે. દૂંકમા સમાજના મોટા ભાગને સારું ઊંધાગામી જીવન જ ગમે છે, નીચે જવું કોઈને ગમતું નથી...જો સ્વભાવગત આ પ્રકૃતિ છે તો એ પ્રકૃતિના માણસને ખરાબ ગંદું નીચે લઈ જવું, ગલગલિયા કરાવતું ઉશ્કેરાતો અતુલવ કરાવતું લખાણ જ ગમે છે એમ કહેવું એ એમની સદ્ગતિએને અન્યાય કરવા જેવું છે.

એવા સાહિત્ય માટે હું તો એટલું જ કહું કે જેમ સડેલી વાનગી હોય પરંતુ ઉપરથી સુંદર દેખાવ કરીને લપકાબંધ કાચના કબાટમાં ગોઠવી હોય, ને ઉપર મળના બદામ, પીસ્ટા, એલચી, ચારોલી લભરાચ્યા હોય...તે લેવા ખાવા લોકોનું મન લલચાય જ ને એ લઈને કદાચ ઉપરનું પડ ખાય પણ ખરાં. પણ પરંતુ અંદર જરા ઉતરતાં જ થૂ થૂ કરી નાખે...એવું જ કંઈક આ જાતના સાહિત્ય માટે થાય છે.

આ બધું લખતાં વિચાર એ આવે છે કે આજકાલના સાહિત્યમાં આટલો ગદ્યવાદ પ્રવેશ્યો કેમ ? શું સાહિત્યના ખેડાણ માટેની ભૂમિ. સાવ વેરાન થઈ ગઈ છે ને ને કારણે જિંડા જિંડા સ્તરો સુધી ખોદકામ થઈ કરી દીધું છે ? જો આમ હોય તો.

ચેતવાની જરૂર છે. પહેલાં કહું તેમ માહિત્યકાર એક માળા જેવા જ છે. ને માળા જેમ અમુક સ્તર સુધી જ જોડે છે, ને ખૂબ જ ઊંડા સ્તરને ઊંડા લાવતો નથી તેવું જ માહિત્યકારે કરવું જોઈએ. ઊંડા સ્તર ફળદ્રુપ હોવા નથી તેથી જ મહાન લેખકોએ એ સ્તરોને એમ જ રહેવા દધેને જરૂર પૂરતું જ ઊંડાણ કળાને સાહિત્યના વાપણી કરી દતી, ને પશ્ચિમામે આપણને સુંદર બક આપી શક્યા હતા.

કોઈ વાર લાગે છે કે એ મહાન લેખકોએ અમર સાહિત્યનું સર્જન કયાં પછી જે કાદવ-કીચડ સામે નકામે મસાલો દૂર ફેંકી દીધો હતો, એ જ ઢગમાથી આજના કટલાક સાહિત્યકારો મસાલો ઊપડીને સર્જન કળી ગયા હોય છે. કોઈ ગળીખતે કચરાના ગધાના ઢગલાને ફીફનાં ને એમઘી કાગળના ટુકડા, લાકડાના કટકા કે એવું કંઈ લેતાં, નાણાં જોઈએ ત્યારે નેમની ગરીબી પર દયા આવે છે ને આપણે જોણી જીરીએ છીએ કે બી...ચા...રો... આણું જ પેલા ગંદા ઢગને ફીફના માહિત્યકારને જોઈને જોલાઈ જવાય કે બી...ચા...રો...

“ સાહિત્યસર્જન એ કલ્પી દલમખાણું નથી, મગજમાગી પણ છે, ચિંતન ને એના સર્જન પાછળ સતત અભ્યાસ, ને મનનની જરૂર છે ” આ વાત હું જાણું છું ને માટેજ કહું છું કે કેટકેટલા ચિંતન, મનન, અભ્યાસ, મંથન અને તપ પછી જોઈને સર્જન થાય તે સર્જન જો મુરુચિકર પણ ન બને તો એ સર્જનમાં સતોષ શો ? મન શી ન અર્થ પણ શો ?

પત્ર ખૂબ જ લખીો થઈ ગયો તો માફ કરજો... ગામરમાં સંગ્રહ ભરી દેતાં માગ જોરને ક્યાંથી આવડે, કહેવું હોય ને

દ્રુંકાણુમાં કહેવા સખ્દો મળે નહિ તેથી લંબાણુથી કહેવું પડે. આશા છે કે લંબાણુ કરીને પણ—જે કહેવું છે તે બરાબર સ્પષ્ટ કહી શકી છું. વાંચતાં કંટાળો તો નહિ આવે ને ? આ વિષય બહુ ચર્ચા નાખ્યો. હવે આ ચર્ચા અહીં જ બંધ કરીએ. બીજા પત્રમાં આ પર ઇસારો પણ નહિ કરું તે વચન આપું છું. તો પત્ર પૂરો વાચીશ ને ?

અર્થનાના શું બબર છે ? ત્યાં મળ પડતી હશે. અહીં સૌ કુશળ છે.

એ જ સિ. તારી બેન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણ.

પત્ર ૨૧ મો

પ્રિય મુધાબેન,

બહુ દિવસે તારો પત્ર મળ્યો, અને સાથેનું છાપાનું કટિંગ પણ મળ્યું. ‘ધરડાના ધર’ વિષે વાચું છું જ ને હમણાં તો એની માંગ પણ વધવા લાગી છે, ને તમારા જેવા પ્રગતિકાંતક માનસ ધરાવનારાઓ એમ ચોક્કસપણે માને પણ છે કે બીચારા ધરડાના સુખચેત માટે આ જ એક ઉત્તમ રસ્તો છે. ઉપરાંત એ પણ જાણું છું કે તું એ દિશામાં ખૂબ રસ ઈર્ષ રહી છે છતાં આટલા દિવસ જાણી જોઈને એ વિષે મેં કંઈજ લખ્યું નથી; કાગળ કે આ વાનમા મારા ને તારા વિચારો વચ્ચે બાસમાન-જમીનનું અંતર છે; ને તું જ્યારે તમારે કહે છે તેમ આમા તો હું ખરેખર જૂના વિચારની જ છું.

નવા વિચારોમાં મને પ્રગતિ લાગવા કરતા વિકૃતિ લાગે છે જાણે છે ને કે મનુષ્યજીવનમાં તથા બીજા કાંઈ કરે છે, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સર્કૃતિ. તમને ભૂખ લાગે ને તમે ભૂખ અનુસાર ખાઓ તે પ્રકૃતિ, અકરાતિયા થઈને જોરાક પર તૂટી પડે તે વિકૃતિ, અને તમે ભૂખ્યા રહીને તમારું અજ ખીજીને ખવરાવો તે સર્કૃતિ છે. મને નહિ પણ મીઝીને મગો, મારું સુખ નહિ પણ ખીજીનું સુખ જોવું એ આપણી સર્કૃતિ છે. જ્યાં અવરનું પણ સુખ જોવું એ સર્કૃતિ હોય ત્યાં પોતાનાં માતૃપિતાનું સુખ જોવું એ તો ધર્મ જ હોયને ! ભૂલી ..તમે પણ મા-બાપને સુખી કરવા જ મથી રહ્યા છો ને ! એમના લાભાર્થે જ તો “ધરડાના ધર” ખોલી રહ્યા છો ખરું ને ? જાણીને આનંદ થાય છે કે સુવાનોને ધરડાનો

આટલો બધો ખ્યાલ છે, આટલી એમના પ્રતિ માયા છે ને આટલો એમના માટે વિચાર કરે છે-વૃદ્ધોએ આ માટે એમનો ઉપકાર માનવો જ રહ્યો !

‘તું’ લખે છે કે “જ્યાં સુધી સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા હતી ત્યાં સુધી તો ચાલતું હતું; પરંતુ હવે જ્યાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા તૂટતી જાય છે, જ્યાં નોકરી માટે દીકરાને પરદેશ વેઠવા પડે છે, જ્યાં જગ્યાનો અભાવ છે ત્યાં વૃદ્ધોને બેગા રાખવું કઠિન રીતે ફાવે એમ જ નથી, ઉપરાંત એ પુરાણયુગના અવશેષસમાં વૃદ્ધો અને લાવિની આશા સમા ધુવાનો વચ્ચે મેળ પશુ ખાતો નથી. પરિણામે સંઘર્ષ વધે છે ને એકબીજાનાં મન ખાટા થઈ જાય છે. આત્મ બંધને તે કરતાં, વૃદ્ધો એમના માટે ખાસ તૈયાર કરેલા ધરમાં જીવન વસે તો શું ખોટું ? ત્યાં એમને આનંદ મળે, સુખશાન્તિ મળે, સરખે સરખાનો સથવારો મળે...ને જિન્દગીના છેલ્લા દિવસો સુખ્યેનમાં ગાળી શકે.”

વાંનિતાં યાય છે કે વાત સાચી સાદીસીધી જ છે. બે ને બે ચાર જેવી જ...એ એમના માટે જિજ્ઞાસ કરાયેલા ધરડાના ધરમાં સુખીને વહુ-દીકરો એમના ધરમાં સુખી. અને સૌ સુખી થાય એ જ તો ‘આપણો આદર્શ’ છે ને ? પરંતુ મારે તો એટલું જ જાણવું છે કે વૃદ્ધો ખરેખર ત્યાં સુખી થાય છે ખરાં ? એ ધરડાતું ધર એમને ખરું ધર લાગે છે કે પાંજરાપોળ લાગે છે ? એમના જ સુખ માટે એ ધરો જિજ્ઞાસ થાય છે એમ એમને લાગે છે કે દીકરા-વહુ-એમને ધરમાંથી તમડી મૂકવા આ પેંતરો રચે છે ને નામ રૂડાં આપીને પાંજરાપોળમાં ધરડા ઢેરને ધકેલી દે એમ એમને ધકેલી દે છે એવું લાગે છે. એ વિચારવાની જરૂર ખરી કે નહિ ?

બે કે તમે બધાં સુધરેલા, આ જમાનાની માંગને જાણી શક્યા છો એટલે જ કરતાં હશે તો સંયુક્ત વિચાર

કરીને જ કરતાં દર્શો...છતયે જેના માટે આ કરવામાં આવે છે તેને પૂછવું તો જોઈએ ને? કે એમની સાથે જુદી નાડી લાગે છે? અગર તો એમના દિત માટે શું સારું ને શું નહિ તે સમજવા જેટલી એમનામાં શક્તિ જ નથી રહી એમ માનો છો ને તેથી જ તમે જે કરો તે એમના દિતમાં જ છે માનીને; ધરડાના ધરના દજરા જીભા કરી રહ્યા છો? આ બધા પ્રશ્નો હવે નકામા છે, તે જાણું છું, કારણ કે એ દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ સધાઈ છે ને જોરશોરથી એનો પ્રચાર પણ થઈ રહ્યો છે. છતાંયે મારું મન દજા એ ઉપાયને સામનાય ઉપાય તરીકે માનવા કબૂલતું નથી. કદાચ મારા જૂન-પાણી વિચારોને કારણે, અને નવાને એકદમ પકડી શકવાની અશક્તિને કારણે પણ આમ બનતું હોય એ સંભવ છે.

તું લખે છે કે 'ધરડાનાં ધર' એ પણ જમાનાની એક મોટી માંગ છે. આ જમાનો શું માંગે છે તે જ હું સમજી શકતી નથી. કહે છે કે નાનાં નાનાં ખેતરો આ જમાનામાં નહિ ચાલે...દુકડા દુકડા જમીનમાં ખેતી ખરાબર થાય નહિ માટે ખેતરોને મોટાં કરે છે...કલેક્ટર હાર્મિંગ કરે છે. નાનામાંથી મોટા રોસ કરે છે. રાજ્યનું સુબવરિય સંચાલન શક્ય બને માટે નાના એકમને છુંસાડીને વિશાળ રાજ્ય કરે છે, ત્યારે એ બધાના મૂળ સમા કુટુંબને- સંસારનો પાયો જે કુટુંબ છે...તેને મોટામાંથી નાનું કરવા મથે છે, સંયુક્તમાંથી વિભક્ત કરવા મથે છે. આમ શા માટે? આ વિરોધાભાસ નથી? જમાનાની શી માંગ છે? એકત્ર થવાની મોટા થવાની કે વિભક્ત થઈને દુકડા દુકડા થવાની? તમે જ તો કહો છો કે દુનિયા હવે ખૂબ નાની થતી જાય છે. આને આ યુગમાં તમે 'તમારી દષ્ટિએ, કુટુંબની દષ્ટિએ, પોણ કે ગામની દષ્ટિએ જોશો, વિચારશો તો નહિ ચાલે. અરે પ્રાંતનો દષ્ટિએ પણ નહિ ચાલે. પ્રાંત જવા દો ફક્ત પોતાના જ દેશની દષ્ટિએ

વિચારશોને તોયે નહિ ચાલે...વિચાળ દષ્ટિ રાખવી પડશે...આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિ કેળવવી પડશે. એક તરફ આટલી વિચાળ દુનિયાને બાથમાં લેવાનાં બધાં પ્રકાર છે ત્યારે બીજી બાજુ પ્રગતિની માંગના પીપૂડાં ફૂટીને...વડલા સમા, ફાલેલાફાલેલા વિચાળ વૃક્ષ સમા કુટુંબને તો તમે કાપી રહ્યા છો.

જ્યાં મોટું કુટુંબ હતું; વડલા સમાં દાદા-દાદી જ્યાં એમને આશ્રય-ગૌરવ જોઈને અમીના ઝોડકાર ખાતાં, પુત્ર-પુત્રી-પૌત્રોને પ્રેમથી નીરખતાં, તૃપ્ત થતાં ને હીડોળાખાટે એસીને એમની દુનિયાને આંખ બરીને જોતાં, ને આશીર્વાદ દેતાં-જરૂર લાગે ત્યાં એમના અનુભવનો અર્ક દેતાં.. જ્યાં માબાપ...જુદની આમન્યા રાખતાં-ને પુત્ર-પુત્રીઓનું ધડતર કરતાં; જે ધરમા દુઃખી, ગરીબ માસી, ફેઈ...મામીને આશ્રય મળતો જ્યાં અતિથિ આતિથ્ય માણતો, ને એ વડલા નીચે જે કોઈ આવડું તેને સુખ, શાન્તિ, આશ્રય ને સધિધારો મળતો, એ કુટુંબને આજે છૂટું કરી નાંખવામાં આવ્યું છે. તું એકદમ બોલી બીડીશ કે “નકામી શું જૂની વાતને લઈને બેડી છે, અને આદર્શમય કુટુંબ હવે રહ્યું” તું જ ક્યાં? નકામી મક્કાવા કરે છે તે...એ સંસ્થા તૂટી જ રહી હતી ને તોડી નાંખવા જેવી જ હતી.... કલેક્શન ને કંકાસ સિવાય રહ્યું તું શું? અને કેટકેટલાનો વિકાસ એ તારા વડલાના ઘેરાવામાં રંધાઈ જતો હતો તેની કલ્પના કરી જો ખરી? હિપરાંત એ તારા રુડા આદર્શરૂપી વડલાને કોઈ કુલાડા મારીને કાપવા નથી ગયું. સંજોગોએ જ એ કાર્ય કર્યું છે...સંજોગો જ એવા બિચારા થયા કે આ સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી”

કદાચ આ વાત ખરી પણ હોય. પરંતુ તમે લેખકો જ ચણી વાર લખો છો કે માનવીએ સંજોગોનો ગુલામ ન બનવું

નાને મેં પત્ર લખ્યો હતો ને મારી ટેવ મુજબ લખી નાખ્યું કે ચિરંજીવી અર્ચના, ને અતે લખ્યું કે માસીબાના આશીર્વાદ, ને અર્ચના તારાથી ચાર વેંત ચડે એવી છે એણે તુરતજ લખ્યું કે “માસીબા! જાણો તો હોજ કે કાઈ ચિરંજીવી નથી તો પછી ચિરંજીવી લખવાનો અર્થ જ શો છે?” ખરી વાત છે. જનમ્યું તે જવાનું જ છે એ જાણીએ છીએ છતાંયે વડીલોની ઇચ્છા તો એ જ હોય કે નાના ચિરંજીવી રહે, અર્થાત્ એમની આંખ સામે ચિરંજીવી રહે જ...અને એ ઇચ્છા જ એમ વ્યક્ત થાય છે એટલું જ —ને એમ તો મને લાગે છે, કે એને આશીર્વાદ પણ નહિ મળ્યા હોય, છતાંયે હજી પત્ર લખું તોયે મારાથી આશીર્વાદ અપાઈ જ જવાના—થું થાય ટેવ પડી છે ને!

આ ક્ષણે એક મા-દીકરાની વાત યાદ આવે છે. દીકરા એટલો અધમ ધર્મ ગયો હતો કે રખડકિ જાઈ સાથે જ પડખો રહેતો. એ જાઈના કહેવાથી ને એને ખુશ કરવા માનું કાળજી કાઢીને લાવ્યો... રસ્તામાં એ કાળજી લોહી નીતરતું એના હાથમાંથી હેંકે પડી ગયું તોયે એ કપાયેલા કાળજીમાંથી એક જ અવાજ નીકળ્યો: “દીકરા તારું કલ્યાણ થાઓ.”

આ રૂપક, છે તેમ માનીએ તોયે એ માનવું રહ્યું કે જાનના મેના હૃદયમાં એવી માયા મૂકી છે કે દીકરા ઠાકરે મારે તોયે મા કહેશે કે દીકરા તારા પગને વાગ્યું તો નથી ને? જવા દે આ બધી વાતો, અર્ચનાને જરાયે નહિ ગમે. “હું...હું...તદ્દન ગુનવાણી... એ જ વાતો”...કહીને કાળજી ફેંકી દેશે.

અર્ચના તારી દીકરી, ઉપરાંત યુવાન, ઉપરાંત હમણાં પુરોષ, અમેરિકા જઈ આવી, એટલે એના પ્રિયારો આવ્યા હોય એમાં મને નવું નથી લાગતું, પણ હાં, એક વાત પૂછવાનું મન ધર્મ જાય

ગીતામાં જ કહ્યું છે ને કે લક્ષિત વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. જો કે આવેલ દાખલો અર્થનાને નહિ જ ગમે તે હું જાણું છું; કારણ કે એમને ધર્મ જ ગમતો નથી...ધર્મમાં એમને વેવલાપણું દેખાય છે. ધાંધિયા દેખાય છે ને ધર્માધવણું દેખાય છે અને તે કારણે જ આજે ધર્મને બધેથી ફેંકી દેવામાં આવ્યો છે. આપણું રાજ્ય બીન સાંપ્રત્યક્ષ બન્યું છે. સાળાઓમાંથી પ્રાર્થના વગેરે રદ કરવામાં આવી છે. અને ટૂંકા ગાળામાં જ એના ખરાબ પરિણામે પણ દેખાવા લાગ્યાં છે.

તમારા જેવા ઉતાવળા સુધારાવાદીનો આ જમાનો છે. વિચાર આવ્યો ને સમાજમાં વર્ણોથી ચાલી રહેલા-સમાજના શરીર સાથે તાણાવાણા જેમ વણાઈ ગયેલો ધર્મ, પ્રાર્થના વગેરે એક ધાએ કાપી નાંખ્યા...ને તે ખાલી પડેલી જગ્યાએ કશું જ નવું મૂકી ન શક્યા. પરિણામે એ ખાલી પડેલી જગ્યા અનાચારે આજે પચાવી પાડી છે...nature hates Vacuum, એ વાત તો અર્થના પણ માનસેને ?

આજે પાછા સૌ વિચાર કરવા લાગ્યા છે, કે કાઢ્યું તે તો કાઢ્યું, પણ એને રથજે બીજું મૂક્યું શું ? કોઈ કહે છે નીતિના પાઠ શીખવો, કોઈ કહે છે કે માનવધર્મ શીખવો-કોઈ કહે છે કે સહિષ્ણુતા શીખવો...ટૂંકમાં કંઈક શીખવો નહિ તો આજના યુવાન વર્ગમાં નીતિનિયમોની સિધ્ધિલતા આવી જશે ને શિક્ષતને નામે મોઢું મીઠું મુકાઈ જશે.

આ બનાવે છે કે ધર્મની જરૂર છે. એ તો એક અંકુશ છે... ...મારાથી આ કામ ન જ કરાજ, મારાં મા-બાપ લાજે, મારો ધર્મ વગોવાય. એ જાતનો અંતગતો અરાજ એમને એવું કોઈ અધટિત કાર્ય કરતાં રોકી લે છે. એ કામ સંસ્કાર ને ધર્મ જ કરી શકે છે.

જ્ઞાનના જડોળ એ માટે નકામા નીવડે છે. ડીમીધારી મૂખને ડીમી બદલી શકતી નથી બહુ તો ધુપાવી શકે છે. અને જે જ્ઞાન વિવેકબક્તિ ન શીખવે, જે જ્ઞાન આચારશુદ્ધિ ન શીખવે તે જ્ઞાન પામવું છે. બકરાના ગળાના આંચળ જેવું બધું છે એમ કું તો માનુ છું

કપાંધા કપાં નીકળી પડી...વાત કરતી હતી દાદા અને એના હીકગની, વડીલોની અને નાના જણેલાએની...દા-તો કું એમ જ રહેતી હતી કે, અમે એટલું એ જાણે, અમે તે દેશમાં જન્મ આવે, નામ દાદે, કે કાંતિ મેળવે, જતાંયે દાદા બ્રાહ્મણ તો એ નાના જ રહે-રહેવા જોઈએ.

પુસ્તકોના કુંઘરા ઉપર ચડીને જ્ઞાનના ચિખરે જન્મને જોશે રહે તો એના ચિરે દાદાના આશીર્વાદની ધામ નજ પડે. એ અંજા સમી પવિત્ર ધારા સીધવા, એણે દાદાથી નીચા જ જોયા રહેવું પડશે, દાદાની સામે મરતક નમાવવું જ પડશે. ને નમશે તો જ એ આશીર્વાદ પામશે...અને આશીર્વાદ જ જીવનને રાખમય, ને શાન્તિ-મય બનાવશે એમ કું તો માનું છું. દરેક સમાજે પોતપોતાના નીતિનિયમો બનાવ્યા છે. સિપાઈને જેમ કડક ફિરતનું પાલન કરવાનું તેમ છે ને તે ન કરે તો તેને ફિદા કરવામાં આવે છે, તેજ જ ગીતે માનવમમાજ પણ એણે પોતે, ધરેલા નીતિ-નિયમોમાં બંધનથી બંધાયેલો રહે છે, ને રહેવો જોઈએ.

આપણા નીતિ-નિયમોમાં મ-બાપ ગુરુ ને અતિથિને દેવ સમાન ગણ્યા છે. એ આવે ત્યારે એમને આદરપૂર્વક પ્રણામ કરવાનું ને એમનું સન્માન કરવાનું કહ્યું છે. એ આવે ત્યારે આપણે એના હોઈએ નો હારા ચર્મને એમને મોઝ્ય ભેરક આપવાની આપણી ફરજ છે, ને આ માટે હોઈને પાંદ જોખવા પડતા નથી,

આપણા લોહીમાં જ છે. સહેજે આપણામાં આવો વિવેક આવે જ છે ને એ શોભે છે.

ધણા જીવાનિયાઓ સિગારેટ પીએ છે છતાંયે એ મા-બાપ કે વડીલો દેખતાં પીતા નથી, એમની આમન્યા રાખે છે. અર્ચના કદાચ કહેશે કે “એનો અર્થ શો? એતો નરી દાલિકતા છે, જે પોતે કરે છે તે ખુલ્લુંખુલ્લા કરવાની હિંમત હોવી જોઈએ, જે એ સિગારેટ પીએ જ છે અને મા-બાપ પણ જાણે છે કે એ પીએ છે, તો પછી સામે પીતાં શા માટે એટલું?”

આ બાબતમાં એક વાત યાદ આવે છે. વર્ષો પહેલાંની વાત છે. મહાત્મા ગાંધીજી અહીં આવ્યા હતા ને અમે અમારી સંસ્થાની થોડી બહેનો એમને મળવા ગયા હતાં, ત્યારે ધણા મનો પૂછ્યા. એમાં એક બહેને બાપુને પૂછ્યું કે અમે ખાદી પહેરતાં નથી જ. તો પછી ફક્ત આપની ખાસે આવવા પૂરતી જ ખાદી પહેરવી એ નથી દોંગ છે, દંભ છે તો છેતરપીંડી ન કરતાં જે રાજ પહેરીએ છીએ તે જ પહેરીને આપની ખાસે આવવું હિતમ છે કે નહીં? બાપ એ માટે શું કહ્યો હો? બાપુએ જવાબ આપ્યો કે “ભલે એ દોંગ માનો, દાલિકતા માનો કે છેતરપીંડી માનો-પણ મને તો ખાદી પહેરીને મારી ખાસે આવો તે જ ગમે...કારણ-તમને એટલું તો સાગશે જ ને કે-પેલા ગાંધી ખાસે તો પરદેશી કાપડમા ન હિ જ જવાય...ને એટલું લાગે તોયે મારે મન ધણું છે.” ગાંધીજી જેમ વડીલો પણ એ જ કહે છે કે જાણીએ છીએ-કે છોકરાએ દૂધાં ફૂંકવા માંડ્યાં છે પણ અમારી સામે તો એ ન જ ફૂંકાય એટલું જાણે તોયે ધણું છે. વડીલોની આમન્યા રાખવી, માન રાખવું એ દંભ નથી વિવેક છે, ને વિવેક તો આ યુગના માનવીમાં ખૂબ જ આવ્યો છે. ને અર્ચના તો એ વિવેકથી શરેલા દેશમાં જન્મીને રહીને આવી છે.

જ્યાં દરેક વાતમાં, નોકરીને Thanks ધડી ધડાં કહેવામાં આવે છે, ને અર્ચના પણ કહેતી હશે જ...આ વિવેક નથી તો શું છે? બસ, ટ્રામ કે ટ્રેઈનમાં સ્ત્રીઓને જગ્યા દેવામાં આવે છે તે વિવેક નથી તો શું છે? ધડી ધડી Sorry-કહેવામાં આવે છે તે વિવેક નથી તો શું છે? Sorry કહેનાર Sorry થયું હોય એવું દેખાતું નથી છતાં પે સખ્ત તો બોલ્યે જ જાય છે. તો એને દંભી કેમ નથી કહેતા. કે એ દેશ જે કંઈ તે સારું ને આ દેશ જે કંઈ તે ખરાબ એમ જ માની બેઠા છે?

Sorry સખ્તે એક વાત યાદ આવે છે. થોડા વખત પહેલાં અમે એક જણને ત્યાં આ પીવા ગયા હતાં. કીટલી નાળયામાંથી ફૂટેલી હશે એટલે કપમાં આ નાખતાં...કીટલીમાંની ધાર સીધી ન થઈ જેથી પાસ બેઠેલાના સાથળ પર જ સીધી પડી ને એ લાઈ દાઝી ગયા ને બૂમ મરી ઓહ...દાઝ્યો...ને પેલા આ રડનાર કહે Sorry. આખરે દાઝેલાથી ન રહેવાયું. કહે Sorry Sorry છોડને કંઈક મલમ આપ...ફાફલા બિઠશે!!! આ બતાવ પછી મને ખાસ લાગ્યું કે Sorry, Thanks એ જાણે પોપટ જેમ બોલી જવાય છે...પોકળ-એની પાછળ કશું જ નથી. જો આ દલ નથી, ખોટા વિવેક નથી, નર્મી સખ્તો જ નથી તો બીજું શું છે? કહે જોઈ? છતાંપે એમાં વિરોધ નથી ઉઠાવતા પણ આપણા દેશનાં કોઈ પણ રીતરિવાજ સામે ઝડ લેતાં કે એમનો ઝડો ફરકાવે છે. આ તે કંઈ દશા છે તે જ હું સમજી શકતી નથી. મેં અર્ચનાને ચિરંજીવી લખ્યું તો એણે તુરત વિરોધ ઉઠાવ્યો પરંતુ એ પત્ર લખતાં લખતી હશે કે my dear. ફલાણા ફલાણા...તો એ dear ખરી રીતમાં તો dear નથી જ ને? એ પણ એક પ્રયા છે-નેવી જ પ્રયા ચિરંજીવી લખવાની છે. પરંતુ પેલી પ્રયા એમને ગળે બિતરી જાય છે ને આ પ્રયામાં જ એમને ખામી લાગે છે. એમ સા માટે?

રોકહેન્ડ કરવા એ પણ એક પ્રયાજ છે કે ખીલું કંઈ? ત્યાં જેમ રોકહેન્ડ કરવાની પ્રયા છે એમ અહીં નમન કરવાની પ્રયા છે ને એમાં ખોટું શું છે? જ્યાં જે રિવાજ તેજ ત્યાં શોભે છે, અંગ્રેજ સામે લાંબા પડીને દંડવત્ પ્રણામ કરશું તો લોક દસશે. એમ આપણાં મા-માપ, દેવ કે જર્જરિત દેહે ખુશીમાં પડેલા વૃદ્ધો સામે હલો-How are you કહીને હાથ લાંબાવીને તાડ સમા ઊભા રહીશું તો પણ લોક હમશે જ. રોકહેન્ડમાં પણ બે હાથ જ ભેગા થાય છે ને! એક આપણો ને એક સામાનો...તો નમનના પણ બે જ હાથ ભેગા થાય છે, તે પોતાના જ-ફેર કરો. નથી...છનાયે રોકહેન્ડના ગુણગાન ગાવાં ને નમનને નિંદવું એ શ્વેતિ શા માટે? જેવો દેશ તેવો વેષ ભેઈએ. જ્યાં જે શોભતું હોય તે જ શોભે...ભગવાનના મંદિરમાં જઈને નમન જ કરવાનું હોય ત્યાં જઈને તાળી પાડીને કોઈ કહે કે હલો, ભગવાન, How are you તો લોક એને ગાડો જ કહેશે ને? એ જ રીતે કોઈનું લાપણું સાંભળીને દંડવત્ કરવા લાગી જશે તો ગારો કહેશે ત્યાં તાળી જ પાડવાની હોય, આ પ્રયાઓ છે. ને તે બધી આજનો યુવાન વર્ગ પણ પાળે છે, ને જો કોઈ પણ પ્રયા પાળવી જ છે, માનવી જ છે તો પછી આપણી શું ખોટી છે કે એને તિલાંજલિ આપી ને ખીજતી કદંગી લાગતી પ્રયા સ્વીકારીને ડાઢયા લોકોને દસવા માટે મસાલો પૂરો પાડીએ એ જ હું સમજી શકતી નથી.

આપણે ત્યાં ગુરુલોકિતના અનેક દાખલાઓ છે. એકલવ્ય ને દ્રોણનો જ દાખલો લઈએ...પરંતુ અર્ચના જેવી કહેશે કે એમાં દ્રોણનો સરાસર અન્યાય જ હતો...એમનાથી દક્ષિણમાં અંગૂઠો મંગાવ જ કેમ? કાળી બાલુ જ જેવા માર્ગનારને રાઈ ઊંજળી બાજુ દેખાડી શકાતું નથી. ભરેલા ધડમાં ખુદ ઈશ્વર પણ ગંગાજળ નાંખવા સમર્થ નથી. અણુસમજણને સમજાવી શકાય, પણ સમજણું

નણી જોઈને અણસમજણું જને એને કેમે કરતાં સમજાવી શકાય નહિ. જ્યાં એકલગ્નની ભક્તિ જોવાની છે, ત્યાં એ ન જોતાં દોણના દોષ જોવા લાગે ત્યાં શું કહેવું ? માણસનું મન પણ માખી જેવું જ છે મીઠાઈ પર બેસવાનું મળે છતાંયે મળે હિપર દોડી જવા મન આતુર બની જાય છે.

પિતૃભક્તિના દાખલાઓ પણ ધણા છે. હું શ્રવણની ભક્તિને દાખલો નહિ આપું, કારણ કે અર્ચના તરત કહેમે કે 'તો શું મારા બા-બાપુને કાવડમાં બેઠાડીને લઈ જાઉં તો જ ભક્તિ કરી કહેવાય ?' અર્ચના ધારે છે એટલી બધી એની આ માસી જમાના પાછળ નથી જ, આ જમાનામાં કાવડમાં લઈ જવાની જરૂર નથી પરંતુ એ બંધા દાખલામાંથી પૂજ્યભાવને પકડી લેવાની જરૂર છે, ને એ ભાવ જો સમજાયે...તો જો તીર્થસ્વરૂપ મા-માપની સેવા કરવાની હ તે મા-માપને ધરડાનાં ધરમાં ધકેલી દેવાં જેવી કૂરતા કરતાં જરૂર બટકીએ એમ મને લાગે છે.

જ્યારે આવા "ધરડાનાં ધરો"ની જાહેરાત વાંચુ છું ને એનાં -વખાણુ સાંભળું છું ત્યારે મને કોઈ વાર લાગે છે કે ખરેખર આપણા બાપદાદાઓમાં આપણા કરતાં અક્ષય ઓછી તો ખરી જ. આટલું બધું ચિંતણું સાદિત્ય આપ્યું. મહાભારત, રામાયણ ને ગીતા જેવાં અમૂલ્ય ગ્રંથો આપ્યા પણ એમાં કયાંય મા-બાપ માટે ધરડાનાં ધર ન સૂચવ્યાં...કેટલું અચાન કહેવાય ? તુલસીદાસ, વાલ્મીકિ, અરે ખુદ શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં આ વિષે વિચાર જ ન કર્યો. દશરથ, કૌસલ્યાને ધરડાનાં ધરમાં કેમ ન મોકલ્યાં ? પુંડરીક પાસે મા-માપની પૂજા શા માટે કરાવી ? દુલે માત-પિતાને તાપ્યાં શા માટે ? જીવાન શ્રવણે એની આખા જીવાની નકામી વેડફી નાંખી, પેલા બે નકામા જેવા જર્જરિત દેહો માટે ? કેટલી મૂખોઈ કહેવાય ?

ને એના પેલા મહાન ઋષિઓએ ગુણગાન ગાયાં? કેટલી અણુ-સમગ્રણુ કહેવાય? યુવાન માટે તો બવિધ્ય છે. એને તો દેહવાનું છે. એને પેલા ભૂતકાળના અવશેષ સમા મા-આપનો ભાર વેઠારવો તે કેમ પરવડે? અરે માણસ તો ઠીક દેવો પણ કેવા? કાલિદાસ ખીચારા મહામુસીમતે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરીને આખ્યા ને ગણપતિએ-માત-પિતાની જ પ્રદક્ષિણા કરી તો કહે ગણપતિ છત્યા-અરે ભક્ષાભાઈ મા-આપમાં એવું તે વળી શું છે કે આટલી મહત્તા ગાવાની? એટલા દૂર શા માટે જવું? ગાધીજી તો આ યુગના હતા ને? એમણે પણ આખું જીવન માનાં ગુણગાન ગાયાં, પિતૃભક્તિ કરી શા મટે? દીકરો એટલા કામમાં ખૂંચ્યો તો તોયે એને ધરડાના ધરની સૂઝ ન પડી? જેને આટઆટલું સૂઝ...જેણે એક પણ ક્ષેત્ર અણુસ્પર્શનું રહેવા નથી દીધું તેને પણ આ ન સૂઝવું! શિવાજીએ જીજ્ઞાસાને ધરડાનાં ધરમાં કેમ ન મોકલા દીધાં? જવા કે આ બધી વાતો નહિ તો અર્ચના કહેશે કે “માસીમા! ભૂતકાળની વાત ભૂલી જાઓ-એ જ કાળમાં રહીને વર્તમાન સાથે સંબંધ નહિ રાખીએ તે નહિ ચાલે. એ કાળ સુવર્ણકાળ હશે. માન્યું...અનહદ ભક્તિ હશે એ પણ માન્યું પણ તેથી શું? એક કાળે પેંડા, બરફી ગુલાબજાણું ખાધાં હોય, ને ઘી-દૂધની નદીઓમાં નાચ્યાં હોય તો પછી શું પાણીને છુટ્ટ સમજીને દાળ-ભાતને નકામાં ગણવા? કીડી-મકેડી જેમ ગતયુગની વાતો ખોદી ખોદીને કાઢવામાં અમને જરાયે રસ નથી એના કરતાં આ યુગમાં શી માંચ છે-શું કરવું ઠીક છે, ને શેમાં સૌને વધારે લાભ છે તે જોવું જ અમે પસંદ કરીએ છીએ.”

આને હું શું જવાબ આપી શકું? એટલું જ કહે કે સારું છે કે, આજનો યુવાન વર્ગ, ને પ્રગતિમય માનસ ધરાવનારો વર્ગ જાગ્યો છે, સમજ્યો છે ને સમજને અનુસરીને, એની માંચને

જાણીને આજે એ ધરડાનાં ઘર જીર્ણ કરવા કઠીનદ્ધ થયો છે. પ્રભુ ધરડાને સુખ શાન્તિ દે ને એ યુવાનોનું કલ્યાણ કરે એ જ પ્રાર્થના ..

અતમા એટલું જ કે “હે ભગવાન...એ પથમૃદ્યાને તું ક્ષમા કરજે. કારણ કે “એ શું કરી રહ્યાં છે એ એ પણ જાણતી નથી.”

કુશળ હશે, ધરના સમાચાર પછી લખીશ. આ લખતાં દિલમાં એક જાનની એવી વેદના થાય છે કે ખીણું કંઈ જ લખવાનું નહીં. તો માફ કરજે.

લિ૦ તારી બેન કુમુદનાં
રોહિતશરણ.

પત્ર ૨૨ મો

પ્રિય સુખએન,

તારો પત્ર મળ્યો. તારા લખાણનો સૂર તો એવો જ છે કે ધરડાં ફલે જોતાં જ નથી, જો કે તું એવા સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં કહેની નથી પરંતુ જાત એ જ આવે છે. તું લખે છે કે “નથી રહ્યાં એ જુના જમાનાનાં ને નથી ચર્ચા નવા જમાનાનાં. આત્રિમોની વ્યવસ્થા જે વિચારપૂર્વક કરી હતી એને અનુસરતા હોત તોયે સારું હતું. મોહમાયા છોડતાં નથી ને જિન્દગીના છેલ્લા દહાડા સુધી સંસારની ધટમાળ છોડતાં નથી કે નથી છોડતાં સરમુખન્યારપણું એનું જ આ પરિણામ આવ્યું છે.”

તું કહે છે તે વાત ખરી છે પરંતુ ધાર કે જુદો વાતમત્ય ન સ્વીકારે તો તું દંડવાને ચોખ્ખો જ બની જાય છે? સુખએનમાં જિન્દગી મુળરૂપા માગતા હુવાને એ વિચાર કરવો જરૂરી છે કે એક દિવસે એ પણ જુદા થવાનો છે ને જુદોએ એ વિચારવું જરૂરી છે કે એક દિવસ એ પણ નાનાં હતા...જો આમ થાય તો સંપર્ક સરો મોહો થઈ જાય એમ માતું છું.

તું લખે છે કે “એમના સ્વભાવ ગળખના ગીડિયા થઈ જાય છે.” તો એનાં જવાબમાં એટલું જ કહેવાતું કે સ્વભાવ કંઈ એક મપાટે ખરાબ થઈ જતો નથી, ધીરે ધીરે થતો જાય છે ને એનાં કારણો પણ હોય છે.

એ હિમ્મરે ધરમાં એમનું વર્ચસ્વ ધરે છે, જે ધરમાં એ ધણી-રણી હતા, જ્યાં એમનો શબ્દ હુકમ મનાતો, જ્યાં એમનો પડખો મોઢા ઝીલાતો, એ જ ધરમાં એમનું સ્થાન ગોણુ બનતા...એ અક-

જાઈ જોઈ છે, સમય જતાં એટલું સ્થાન પણ રહેતું નથી એ વધારાના જ ચર્ચ પડે છે, એમની કામને જરૂર જ દેખાતી નથી આ સ્થિતિ એમનામાં દુઃખ ને રોષ પેદા કરે છે. રોષ વધતો જાય છે ને શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે, જાત્રો શિથિલ બનતાં એમને છોકરાં પર જ ધણો આધાર રાખવો પડે છે ને એમનાં જ છોકરાં કાલ મુઘી જે એમની આંતરમાં રહેતાં એમને વિનંતી કરવી પડે છે ને એ વિનંતી પણ ન માને ત્યારે એ વૃદ્ધોની વેદનાનો પાર રહેતો નથી.

આ સમયે આર્થિક બાબતમાં પણ એ લગભગ પરતંત્ર જેવાં બની જાય છે...કહે છે કે વિશ્વાસે તો વઢાણ ચાલે...એ પ્રમાણે દીકરા પર વિશ્વાસ રાખીને બધું દીકરાને સોંપી દે છે ને પછી એકાદા એકાદીને રોષ્ટ્રું પડે છે, અગર 'નાની નાની વાતમાં દીકરાની રોકડોક સહેલી પડે છે ત્યારે એમને મરણ જેવું લાગે છે.

ધરડાં મા-બાપ ગમતાં નથી, એમને સાંખી લેવાં પડે છે ને એમને એક દૂરની ઓરડીમાં પડ્યા રહેવાનો હુકમ કરી દે છે. એ ખીયારા કેમ એમનો વખત કાઢશે એનો પણ કોઈ વિચાર કરતું નથી.

આંખનાં તેજ જતાં વાંચન ચર્ચ શક્યું નથી. હાલવા ચાલવાની શક્તિ ઘટતાં બહારની દુનિયામાં રસ લઈ શકતાં નથી, આવા સમયે ધરનાં સાથે એ વાતો કરવા તલપાપડ રહે છે પરંતુ ધરમાં કોઈને એ વૃદ્ધ સાથે આર્થા ફેડવાની નવરાસ નથી. પરિણામે લાપ્તાં-લાપ્તાં ધરમાં એ એકલાં અટૂલાં પડી જાય છે ને એક ઓરડાના એક ખૂણા જેવડી દુનિયામાં ધકેલાઈ જાય છે એમની દુનિયામાં મિત્રો, સમેવડિયાં એક પછી એક મરતાં જાય છે ને આળાં દેવાં વધુ આળાં બને છે, જે દુનિયાથી, જે વ્યક્તિઓથી એ પરિચિત હતાં, તે જતાં ને પોતાના પરાયાં જેવાં બની ગયેલાં એતાં એમની એકલતા વધુ ધેરી અનતી જાય છે.

નિતનિત એમની દુનિયા સાંકડી બનતી જાય છે, ખીજી વાતોમાં એમનો રસ ધીણુ થતો જાય છે, અને એમને દુનિયાના મહાન બનાવો કરતાં એમના પગે વાતું દરદ એ વધારે અગત્યનું લાગે છે.

શરીર સંકોચાતું જાય છે, ધન્દિયો શિથિલ થતી જાય છે. સાથે રિચારો પણ સંકુચિત થતા જાય છે, એ ભૂતકાળમાં રહે છે. કારણ કે એમાં જ એમને આનંદ લાગે છે. એમની યાદશક્તિ ઘટતી જાય છે જે કે અમુક બાબતમાં તીવ્ર પણ બને છે. એમની યાદશક્તિને આપણે મીઠુના બોડ સાથે સરખાવીએ તો કહી શકાય કે એ બોડ હવે સખત થઈ ગયું છે એની ઉપર હવે નવું તો કંઈ જ કાતરી શકાય એમ નથી, જૂનું કાતરેલું હતું તે પણ ગાંખું પડવા માંડ્યું છે. પણ જૂનું જે ખૂબ જ બેડું કાતરાયેલું હતું તે હળુયે છે જ, બરાબર સ્પષ્ટ છે. તેથી જ એ જુદો.. પેલી બેડી કાતરણી-વાળી વાત અર્થાત્ ખૂબ જૂની-વાતો જાણે કાલે જ બની હોય એમ યાદ કરી કરીને કહે છે ને ગઈ કાલે જ શું બન્યું હતું તે બુધી જાય છે.

જુદોને મન ભૂતકાળ જ સર્વસ્વ છે એટલે એ તેને પ્રેમથી, સ્નેહથી ને મમતાથી પકડી રાખે છે ને યુવાનને મન ભવિષ્યકાળ કે વર્તમાનકાળ સર્વસ્વ છે. એને ભૂતકાળની વાતો સાંભળવાની કુરસદ જ નથી, એ વાતો કંટાળાજનક લાગે છે, માટે એ ભૂતકાળના પેલા અવશેષો સમા, અને ભૂતકાળમાં જ રાચતા જુદોથી દૂર લાગે છે. પરિણામે એમને જોઈને ટેકા મળતો નથી ને એ જજરીત દેહ નોંધારા જેવા બની જાય છે.

આ બાબતમાં હું વધુ કંઈ કહું તે કરતાં મારા પર આવેલ પત્ર જ તને વાંચવા મોકલ્યાં છે. વાંચીને તું તારો મત આપજે.

અમારા ધરની 'અડોઅડ જટુકાકા રહેતા હતા તે તો તું' જાણે છે ને? આજે તો એ ખખળા ગંવા છે, બોલે છે તો અવાજ ધુજે છે, ચાવે છે તો કાચા ધુજે છે પાન ચાવે છે તો સફેદ દાંદી પર એના લાન રેગાડા ચાલે છે, અને લાકડીના ટેકા વિના એક ડગલુ પણ ભરી શકતા નથી, પરંતુ એજ જટુકાકા એમનાં ધુવાનીમાં જોવા જોવા હતા એમની લગ્ન મૂઝા, મોટું લનાટ. એ લલાટમાં પીળા, પીળા ને એની વચ્ચે મોટા લાલ ચાંદ્યો, લામો ડગ્યો, લાલ ઓછી કીનારનું ધોતીયું, એક હાથમાં વીંટી, માથે લાંબ મગીયાની પાંધડી. ને હાથમાં ચાંદીની મુઠવાળા વાંકડી લઇને જટુકાકાને જોતાં ને એ લગ્ન ધ્વજદેવ સામે માયું સહેજે નમી હતું. એ કામદાસ કંના. શું એમનો સીનો હતો, શું એમની રાડ હતી, એ ચાલતાને ધરતી ધુજતી, ધરમાં આવતા ને સહેજ જોયે સારે બોલના નોયે પાડોચાં જાણી લેતાં કે કાકા ઘેર આવ્યા છે. એ પડકાર કરતા ને લગ્નલલા ધુજી ઉઠતા એ જટુ કાકાએ એ વાર લંમ ક્યાં, બંને પત્નો મૃત્યુ પામી ને બંનેએ બે બે બાજુએ મુક્યા એમને સૌને પ્રેમરી એ પિતાએ ઉછેર્યો, પાઠેર્યો, ને લજ્જાવી મજ્જા રીને પગ્યાળ્યા. એમને કદી માની જોટ સાલવા ન દીધો, એમના માટે પોતાની કાંધા ધરસી નાખી આજે એ કાકા જુદા થયા છે ત્યારે એમને એટલી તો આશા હોય ને કે જે સરસિને છોકરાં માટે ખપારી દીધુ છે, એજવેલું ધન જેની પાછળ ખંચી નાખ્યું છે તે છોકરા બાગને હવે નીચમની સંધ્યાએ તો આરાંમ આપશે ને?

પહેલી છોકરીને, બાપની દુર્ઘની જરુર હતી જે બાપે ખુશીથી આપી આજે બાપને છોકરીની દુર્ઘની, સ્નેહની જરુર છે ત્યારે શું છોકરાં એ ન આપે! ગરજ સરીને વેદ વેરી બનશે? શું એ જર્જ ગીત કાગધારી સ્નેહાળ બાપને ધરડાના ધરમાં ખેંચી, દેવા તત્પર બનશે? તને શું ગમે? દુર્ઘ, સ્નેહ માતા મુમતા જે બાપે આપ્યું તેવું દીકરા આપે તે કે ધરડાનાં ધરમાં ખેંચી દે તે?

તું ધરડી થઈશ ત્યારે તારો દીકરો 'તેને રાખશે' કે ધરડાં ધરમાં જ જવાનું છે? મારો અતુલ મને ધરમાં રાખે, મારી સે કરે એમ જ હું તો ઇચ્છુંને! ધરડાના ધરમાં ધકેલી દે તેમ તો ના જને! બીજાનો વીચાર કરતાં જે વાત સ્વાભાવિક લાગે છે તે પોતાંપર આવે છે ત્યારે કેટલું દુઃખમય લાગે છે?

સહ અસ્તિત્વની મોટી બાંધે. ઝુકનારા આપણે...આપણે કુંડાળી રચે પણ સહ અસ્તિત્વ ભાવનાને વીકસાવી શકા નથી તો બીજા સાથે તે શી રીતે વીકસાવવાનાં હતાં?

આજે જટુકાકાને એમના દીકરાઓ એમને ત્યાં લઈ ગયા પરંતુ આ જમાનાના દીકરાને એ ધરડો બાપ ભારે પડે છે. એમ પણ આ યુગની હવા લાગી છે ને? અને ધરડાના ધર પાડોશ જ ઉભા થયાં છે, પરંતુ લોકસાજે ત્યાં મુશ્કેલી શકતાં નથી, ધરમાં પણ રાખવા ઇચ્છતા નથી, આવી સ્થિતિમાં નૃદની દશા ખૂબ જ દયા જનક થઈ પડી છે.

આ વાંચીને તું તરત જ કહીશ કે 'આ માટે જ તો ધરડાના ધર છે ત્યાં જ એ સુખી થશે' કદાચ તમારી વાત જ ખરી નીક કદાચ એ જ રસ્તો એમના સુખ માટે ખુલ્લો રહે. કોણ જાણે? પણ મને તો હજી આપણી સંસ્કૃતિને શોભે એવો રસ્તો તો એ નહ જ લાગતો, મને એમાં આપણી સંસ્કૃતિ નહિ પણ વિરૂદ્ધિ જ લાગે છે.

એ જટુકાકાની સ્થિતિ વિષે હું કંઈ કહું તે કરનાં એમને પત્ર જ વાંચી જા. આ પત્ર એમણે એમના પાડોશીની દીકરી પા: લખાવ્યો છે ધરનાને એટલું વખી દેવાની પણ નવરાશ નથી, અં હોય તોયે એમના વિરુદ્ધનું લખાણ એ લખી આપે ખરા? આવ લોકો તો ન તો પોતે કરે કે ન બીજાને કરવા દે એની વૃત્તિના હોય છે.

‘ ‘ ખીયારા કાકા ! હવે તો મોત મગિ છે-પણ મોતેય માર્ગ્યું
 દેતે મળે છે ! ધરડા આશીર્વાદ આપતા કે ‘ સો વરસનો થજો ’
 આજે એ આશીર્વાદ નથી લાગતો ચાપ લાગે છે,

પત્રવાચીને મને પાછો મોકલજો, અને તારો મત પણ લખજો
 અર્થના વિષે જાણ્યું, એ છોકરો શું કરે છે ? સ્વતંત્ર રહેવાનો
 હશે જ એમ માની લઈ છું કે મા-બાપ સાથે ? ને એમ હોય તો
 મા-બાપ ધરડા થશે ત્યારે !! તારા એ ધરડાનાં ધરમાં જ જવાનાને !!

સરખું, મંદા, અતુલ સૌ મળમાં છે.

પગનો જવાબ લખજો,

એ જ સિ તારી બેન કુમુદના રતેદસમરણ

પત્ર ૨૩ મેા

ચિ કુમુદ

તારો પત્ર મળ્યો, આટલા કામમાં ચે આ ધરડા ઠાકાને પાદ કરીને તે પત્ર લખ્યોજ તે વાંચીને મને ખૂબ જ આનંદ થયો. સુખાએ તને મારા ખબર આપ્યા તેથી તને દુઃખ થયું તે સમજી શકાય છે. આજે તારા એ જટુકાકા નથી રહ્યા. આજે તો મરવાના વાકે જીવી રહેલો ધરડો ડોસો બની ગયો છે.

આયુષ્ય હોય એટલા દહાડા પૂરા કરવા પડે એટલે ક્યેં જાણ છું. આકી જીવવાની ઈચ્છા કે હોય તેજલાર રહી નથી રાજ ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે પ્રભો, હવે તો તારી પાસે બોલાવી લે

વસ્તારી છું, બધાં મારાં જ બાળગોપાળ છે, જનાથે મને કોઈ મારું લાગતું નથી, કારણ કે હું કોઈને પોતાનો લાગતો નથી, એક ખૂણામાં પડ્યો રહું છું, ઘરમાં બધા મજા કરે છે, દોડધામ ને ધમાલ કરે છે, પણ કોઈને મારી પાસે ધડી પણ આવવું ગમતું નથી.

બહારથી લોકો આવે જાય છે એ પણ આ ડોસા તરફ ડોકાંના નથી, ડરે છે કે એ તરફ ફૂકશું તો એ એપળો ડોસો વાત કરવામાં રોકી લેશે. ને એમની વાત ખરી છે. વાતનો, સંગનો, બૂખ્યો હું કોઈ આવે એને જાણે ચોંટી જ પડું છું. જલદી છોડતો જ નથી. બહુ દહાડાનો બૂખ્યો, અજા એઈને અકરાલિયો બને એવું જ મારું બને છે.

આસપાસ મારા જ બાળકો છે, મારો જ બિઓ કરેલો સસાર છે પણ એ સંસારમાં આજે મારું જ અસ્તિત્વ વિસરાઈ ગયું છે. ક્રેટક્રેટલી માથા, મમતા ને જતનથી મેં એ સંસારને બિઓ કર્યો હતો, વિકસાવ્યો હતો. ને આજે એણે મને જ દૂર ફેંકી દીધો છે.

આપણે પૃથ્વી પર જન્મ ધારણ કરીને જેમ આપણા સર્જન-હારને જ બુધ્ધી જઈ એ છીએ તેવી જ દશા આજે મારા બાળકોએ મારી કરી છે. આ ફાલેલાફૂલેલા વિરાટ રક્ષતું મૂળ તો હું છું. પરંતુ એ મૂળની હવે કાને પરવા છે? એણે તો માટી નીચે દટાઈ જ રહેવાનું, ડુંધાઈ જ મરવાનું. લોકો તો હવે જુએ છે ફક્ત એનાં ફળફૂલ, ઝાળખાં, ને પાંદડાં.

હમણાં મોટીદીકરી એનાં બાળગોપાળ લઈને આવી છે. એને ધણું કરીને ત્રણ બાળકો છે. ના હો ચાર... બેયુને હવે તો કશું યાદ પણ રહેતું નથી. તને યાદ છે ને, એ મારી દીકરી જ્યાંને મેં કેટલાં લાડ લગાવ્યા હતાં તે. ધણીવાર એની મા કહેતી પણ ખરી કે તમે જ એને લાડ લગાવીને બગાડી મૂકો છો... ને હું કહેતો કે હું બાપ છું, દીકરી બાપ પામે લાડ ન કરે તો ક્યાં કરે? ગીતોમાં પણ તમે એમ જ ગાઓ છોને કે “આપે લાડ લગાવિયા ખરું ને” એ જ દીકરી અહીં આવે છે તમારે બિભાં બિભાં જ પૂછે છે કેમ છો, બાપુ કે ને હું પૂરો જવાબ આપું તે પહેલાં તો પેલા આંનંદ કરતા ટોળામો ધૂસી જાય છે.

જ્યાં દીકરીને પણ બાપની વાત સાંભળવાની નવરાસ નથી ત્યાં દીકરાઓનું તો શું કહું? કાઈને હું જોતો નથી પણ મારે બધા બોઈએ છે. એ મને દૂર દટાવતા જાય છે-એમ હું એમને વળગતો જાઉં છું.

મૂડી કરતાં બ્યાજ વધુ વઢાણું લાગે એમ મને મારા પૌત્રા-
પૌત્રીઓ મારા દીણિયાં મીણિયા...મને ખૂબ ગમે છે; પણ એમને
દાદા ગમતા નથી. દાદા એમને મન માનતા અધિકારી નથી. મસ્કરીનું
સાધન છે.

જોને ગર્ધ કાલે જ શરદ મારા ચશ્માં લઈને લાગી ગયો. ચશ્માં
વિના હું કંઈ જ દેખી શકતો નથી, તેથી એની પાસેથી ચશ્માં લેવા
દોડતાં હું અટવાયો, ચાંલલી સાથે ભટકાયો ને ચાંલલી માથામાં વાગી
તોયે ચશ્માં ફોડી નાંખશે એ ડરથી ચંરદ પાછળ દોડ્યો. રસ્તામાં
પડેલ ખુરશી બાંડી આવી ને હું ગોથુ ખાઈ ગયો. છોકરાં હસવા
લાગ્યા...ને મને એવો ક્રોધ ચડ્યો કે શરદને પકડીને એક ચોપ
ચોડી દીધી. જો કે માર્યા પછી તો મને ઘણું દુઃખ થયું, પણ છોક-
રાઓ એટલું પગલે છે કે સહેવાણું નથી.

શરદે એના મા-આપ પાસે એટલે કે મારા જ પુત્રને પુત્રવધૂ
પાસે મારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી અને વહુએ જગડો માંડ્યો દીકરાને વાથો
નહિ, સમજાવ્યો નહિ કે દાદાને એમ હેરાન ન કરાવ. એણે તો
જાલદાંતી ખૂબો મારીને ખરાડવાં માંડ્યું કે 'મારાં છોકરાં જ ડોસાને
નજરે દીઠાં ગમતાં નથી, જ્યારે જુઓ ત્યારે ધડાધડ મારે છે.' જો
કે મેં ક્યારેય માર્યો હોય એવું મને તો યાદ નથી, ને કહે છે કે
'નજરે દીઠાં ગમતાં નથી.' મને મારાં આ બૂલકાંઓ ગમતાં નથી!
એ તો કેમ ખતે? મારા દીકરાએ પણ એની વહુની વાત માની
લીધી. ને મને સંભળાવી ગયો. હું ચૂપચાપ એ અપમાન ગણી ગયો.
ખીજું કરું પણ શું?

હમણાં હું કાને જરાક ઓછું સાંભળું છું. પણ કંઈ એટલું
ઓછું નથી સાંભળતો કે રાડો પાડીને સૌને બોલવું પડે, છતાંયે એ
બધા મારા કાને પાસે ખૂબો મારી મારીને બોલે છે ને હું કહું છું

કે આટલા જોરથી ખૂમો શા માટે પાડો છો ? તો કહે છે કે તમે સાંભળતા નથી એટલે ગળાં ખેંચવા પડે છે. ખરું કહું તો એમની ખૂમોથી તો ઊલટાની મારા કાનમાં ધાક પડે છે. પણ કોઈ મારી વાત સમજતું જ નથી. ક્યાંથી સમજે... સાંભળે તો સમજેને ?

કોણ જાણે દુનિયામાં આટલું શુ ચાલી રહ્યું છે. બધે ઝડપ, ઝડપ ને ઝડપ જ વાગ્યા કરે છે. કોઈને જાણે શાન્તિ જ નથી કોઈને ધડોની નવરાચ જ નથી. અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં જાણે દોડ્યા જ કરે છે. ચાની છે આ બધી દોડધામ... પ્રાણને પ્રમાણ એ જ મારાથી સમજી શકતું નથી.

વડુ આ ઝોરડામાં આવે છે ને હું કંઈક કહેવા જાઉં તે પહેલાં જ જાણે એ ચ લી જાય છે ને એ જોલે છે પણ કેટલું ઝડપથી, દ્રુંકું દ્રુંકું ને જલહી જલહી. હું તો સમજતો જ નથી ને જાણે તો છે કે મારા કાન સરવા તો નથી જ તો શા માટે ધીરેથી ને ધીમેથી જોલતાં નથી ? હા ખૂમો મારે કાં... ઝડપથી જોલી જાય ને હું ન સમજું તો ફરીવાર પૂછું તો ખિન્નઈ જાય છે. કાં મોં બગાડીને જવાબ દીધા વખતે જ ચાલી જાય છે, ને જો જવાબ આપે તો એટલો જોરથી ખૂમો મારીને આવે છે કે મારા કાનમાં ધાક પડી જાય છે. એટલે હું ફરીવાર પૂછતો જ નથી.

જન્મવા બેસે છે ત્યાંથી શાંતિ નથી, સૌને કોણ જાણે શેની ઉતાવળ છે. જન્મતાં જન્મતાં ચે દસવાર ધડિયાળ જુએ છે, ને જન્મતાં જન્મતાં ચે ગધા જોલજોલ ક્યાં કરે છે. જન્મતાં મૌન જોઈએ પણ સૌ જોડ્યા જ કરે છે. ને પાછા એરી રીતે જોલે છે કે હું તો સાંભળી શકતો જ નથી, હોઠ ફફડતા જ દેખાય છે ને જો હું કંઈ જોલવા જાઉં તો મોઢાંમોંના કાળિયો પડી જવાનો ડર લાગે છે, ને જન્મતાં વારે ચાય છે. આમેય મને કહે છે કે તમે ખાતાં

બહુ જ વાર કરો છો. જુદા જમી લેતા હો તો સારું. પણ મને એકલો એકલો જમવાનું લાવતું જ નથી, આખો દિવસ ને રાત એકલો તો છું જ. માંડ જમતી વખતે કુકુંબમેજો જેવા પાત્રું છું ને પણ મધ ચર્ન જાય, તો એકલતામાં હું બીંસાઈ જ મરીશ એમ મને લાગે છે.

દિવસ તો એકલો એકલો ગમેતેમ કરીને કાઢું છું પણ રાતના તો જીવ બહુ જ મૂંઝાળ છે. ધણીવાર ચાથ છે કે આ કારમી રાત ને પડે તો કેવું સારું? જાણે કે ઘર, ફુનિયા, સર્વાવહાલાં સૌ આરાથી દૂર દૂર થતાં જાય છે ને હું એમનાથી દૂર દૂર ચાલ્યો જઈ છું. વર્તમાન મૂંઝીને જૂનઠાળની બિડી બિડી ગતીમાં બિતરી જઈ છું.

મને ગમે છે માણસોની વચ્ચે, મારા ખાળગોપાળ વચ્ચે. એમને આનંદકલ્પોલ કરતાં જેઈ છું ને મારું મન પણ આનંદ અનુભવે છે, અને તેથી જ હું બને એટલો એમની નિકટ એમના સહવાસમાં રહેવા ઇચ્છુ છું ને તેથી જ જમીને એ બધા બેઠા હોય, રમતાં હોય ત્યાં જ આરામપુરથીમાં પડું છું, ત્યાં સૌની વચ્ચે મારા હૈયામાં ધરપત લાગે છે. મનને શાંતિ, સુખ ને આનંદ મળે છે, ને એ આનંદમાં શાન્તિમાં કેઈ વાર ત્યાંજ એ જ પુરથીમાં આંખ સહેજ મીચાઈ જાય છે તો ઘુરત વહુ બોલી બેઠે છે કે બાંધ આવતી હોય તો તમારા ખાટલામાં જઈ ને પડો ને?

એ વહુને કેમ સમજાવું કે વહુ દીકરા, મારા ઓરડામાં એકલતા અને ખાવા ધાય છે, એ મારી બિધ પણ હડપ કરી જાય છે, ને મારું ચેત હરી જાય છે. અહીં જ, તમારી વચ્ચે, મારા આ મીઠા મંસારની વચ્ચે જ મને સારું લાગે છે ને તેથી જ આંખ સહેજ મળી જાય છે. પોપચા સહેજ બીડાઈ જાય છે. એટલું સુખ તો આ ડોસાને લેવા દીયો. શા સારું એટલું સુખ પણ છીનવી લીયો છો?

ડાસો જીદી છે એમ કહીને, કે દયા લાવે ત્યાં પડી રહેવા કે એમાં જો થોડી ઉધરસ આવે ને જગજો કાઢવો પડે ત્યારે મુશ્કેલી ઊભી થાય. થૂંકદાની તો ખાટલા પાસે પડી હોય. ડાણુ લાવી આપે? એ વખતે ખેસમાં કે નેપટીનમાં બૂળખો કાઢું ત્યાં વઢૂ ખોલી જોડે કે આવો ગંદવાડ કરવા કરતાં તમારા ઓરડામાં જ બાંધીને અગર બાથરૂમમાં જઈને થૂંકી આવો.

બાથરૂમમાં જરૂર જાઉં વઢૂ દીકરા. ગંદુ તો મનેય ગમતું નથી પણ જે બાથરૂમ તમને નજીક લાગે છે એ મને મારા આ વાધી રહી ગયેલા ને ઉમ્મરથી જીર્ણ થઈ ગયેલા ટાંટિયાને માંદાનો દૂર લાગે છે. ને તેમાંથી આ અલાગણી ઉધરસ તો મારો જીવ લઈને છોડશે. ઉધરસ ખાતાં એવડ વળો જાઉં છું. આસ પછી લઈ શકતો નથી. ત્યાં જીલા થઈને બાથરૂમ સુધી તો કેમ કરીને જાઉં?

મારી બાને હું એકનો એક દીકરો. દાદીનેા બધો વહાલો.. દાદીને પગે લાગુને કહેતા કે સો વરસનો થાગે...એ આશીર્વાદ દેનાર દાદીને ખબર નહી હોય કે આ જમાંનામાં એ સાપ બની જશે. જૂની ઇમારત જેમ સરીર ડગમગી જોડે, ચેતન જતું જાય, તમારા જ ઘરમાં તમારા જ પુત્ર પુત્રવધૂઓ નમારું અપમાન કરવા લાગી જાય, ને તમારી મામે તમારા પરિચિત સ્વજનો તમને છોડીને ચાલ્યા જાય પછી એ જીવનમાં શું મળે?

ઠાઈવાર એ બધાની વચમાં બેસું ને રેડિયો સાંભળું ને કાર્ડ વાર સારું નાટક સાંભળું તો કહું કે જરા જોરથી મૂકાને તો છેકારાંઓ મશ્કરી કરે “દાદાને આ ઉમ્મરે હજી નાટકનો શોખ છે, સંગીતનો શોખ છે.” આ સાંભળીને કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે દીકરા તારો દોહો તો નાટક ને સંગીતનો લારે રસિયો હતો. એ.

જમાનામાં પણ તારી દાદીને લઈને નાટક જોવા જતો. કાલે જ એવું મળતું 'સંગીત હવું' તે સંલગતાં સહેજ આંખ મીચાઈ ગઈ. ઘરમાં સૌ મને ત્યાં એકલો મૂકીને જ ચાલ્યાં ગયા. થોડી વારે હું જાગ્યો તો અંધારું. રેડિયો બંધ ને ત્યાં કોઈ જ નહીં. મને થયું કે અરેરે કોઈને એમ પણ ન થયું કે લાવ ઉઠાડીને એમના ખાટમા સુધી તો મૂકી આવીએ. ચાલે જીર જીક, સંગીતનો રસિયો હજીયે ન મટ્યો તો ભોગવ. જીતવું ચે કેટલું અધરું પડે છે પહેલાં તો ચાલતો ત્યારે કયો પગ પહેલાં ચૂકતો ને કયો બીજો ચૂકતો એ યાદ નહોતું કરવું પડતું. પણ હવે તો એ બધું જ યાદ રાખવું પડે છે. ડાબો પગ પહેલાં જીપડતો જ નથી, જમણો પહેલાં ચૂકું ત્યારે માંક માંક ડાબો પગ પાછળ ખેંચાય છે, ચાલવું એમણે કેટલો વિચાર કરવો પડે છે.

હવે તો યાદશક્તિ પણ ક્ષીણ થવા લાગી છે. સ્વપ્નાં એટલાં બધાં આવે છે કે એ ખેરાં છે કે આ ખરું છે તે એ વચ્ચેનું ભાન જ બૂલી જાય છે. સ્વપ્નાની અન્ ખરી વાતો એવી તો એકમેક યઈ જાય છે ખરું શું ને ખોટું શું એ જ સમજાવ નથી.

ધણીવાર નહીં કરું છું કે મારા દીકરાને મારે અમુક વાત કહેવી છે ને પછી કહી કે નહીં તે યાદ જ નથી રહેતું. યાદ છે કે કહેવી હતી એટલે કહી જ દીધી છે. પણ હકીકતમાં વિચારી જ હોય છે, કહી નથી હોતી, તો કોઈ વાર કહી હોય છે, પણ લાગે છે કે હજી કહી નથી એટલે એ જ વાત બીજી વાર કહું છું ને ધડક દેતાકને દીકરા જવાળ દે છે કે એક ને એક વાતનું પિષ્ટપેપણ કેટલી વાર કરશો? હું એમને કેમ સમજાવું કે લાઈ પિષ્ટપેપણ કરતો નથી પણ આ વૃદ્ધને કશું યાદ રહેતું નથી માટે જ આવી બૂલ યઈ જાય છે. બાકી મારા કામનાળાં દીકરાને હેરાન કરું ખરો?

નાનપણમાં વાંચેલી વાત યાદ આવે છે બાપ ખૂબ જ કામમાં હતો. દિસાબના ચોપડા લખવામાં ઓતપ્રોત હતો ત્યારે પાસે બેઠેલો નાનો દીકરો સામી બી તે કાગડો જોઈને બોલી જાયો કે “બાપા કાગડો.” બાપાએ ઓટલા કામમાં પણ પ્યારથી કહ્યું કે હા બેટા કાગડો. પાછું છોકરે કહ્યું બાપા કાગડો. બાપે કહ્યું હા બેટા કાગડો. આમ અનેક વાર છોકરો બોલ્યો ને બાપે જવાબ આપ્યો. ઓટલા કામમાં પણ દીકરાની આવી મુશ્કેલિસ વાતને ટાળી નહી, ગુસ્સે થયો નહિ ને પ્રેમથી જ જવાબ દીધો. ને જોટલી વાર સવાલ જવાબ થયા એ ચોપડામાં લખ્યા...આજ બાપ મૃદ્ધ થયો. ને દીકરા ડાહ્યા થયા, કમાતા ધમાતા થયા. ત્યારે બાપે એક જ વાત બે વાર પૂછી ને દીકરાએ ધડ દેતાંકે કહી દીધું કે એક જ વાતનું પિપ્પરપેપણ શા માટે? બાપે દીકરાને ચોપડો દેખાડ્યો કે જે દીકરા તો આવી વાત, મારા અગત્યના કામ વખતે પણ સો વાર પૂછી હતી ને મેં સો વાર જવાબ દીધો હતો...જતાં એ મેં ક્રોધ કયો નહોતો, વદાલથી જવાબ દીધો હતો. ને આજે તું બીજી વારમાં જ બાપને સંભળાવી દે છે!

બાપની આ વાત સાંભળીને એ દીકરો સુધયો કે નાંદે તે કોણ જાણે; પણ હું નથી માનતો કે મારા આ યુગના દીકરાને એ વાતની અસર થાય...થોડા દહાડા પહેલાં જ કોઈ વાત કરતું ‘હતું’ કે એક માએ દીકરાને કહ્યું કે તને દૂધ પાઈને મોટો કયો ને તું આજે મારી આ દસા કરે છે? દીકરાએ જવાબ દઈ દીધો કે બોલ કેટલું દૂધ ‘પાયું’ હતું-લઈ લે દિસાબ ગણીને પૈસા, ને કરી લે લેણું વસૂલ...

હું દુનિયા છે ને! માના દૂધની કિંમત પૈસાથી અંકાય ખરી? પણ આવી બધી વાતો હવે યાદ કરીને કાયદો પણ શી છે?

દુનિયા જ પલટાઈ ગઈ છે, યુગ પલટાઈ ગયો છે, જે અમારી દુનિયા હતી એ આજ નથી. ને તેથી જ આ નવી નવી દુનિયા

ફફે ને બૂસકે આગળ વધતી દુનિયા અમને અજાણી અજાણી લાગે છે ને તેથી જ લાગી લરી દુનિયામાં પણ અમને એકલું એકલું લાગે છે

આ મારા ભયાં ભાદર્યાં ધરમાં, મારા સ્વજનોની વચમાં પણ હું એકલો પડી જાઉં છું. ને દારો તો જેમ તેમ કાઢું છું પણ રાત તો વેરણ બની જાય છે. હું મારા ખાટનામાં સૂઉં છું ને નરેશ બત્તી છુઝારીને જાય છે ત્યારે ગાઢ.. અધકાર . મારા તન ને મન પર હવાઈ જાય છે.

દિવસ કીચ્યો, ખીલ્યો, ને સંધ્યામાં ઢળીને આયમી પણ ગયો. પણ મારા જીવનની સંધ્યા કેમ હજી આયમતી નથી ! આ આયમતી સંધ્યામાં ગાઢ અધકારના ઓળા પડ્યા છે પણ હજીયે શ્વાસ લેવા છોડતી નથી, પ્રભુ હવે એ હૈયાના ધમકાતા બંધ કરી દે એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું. "

। પ્રભુ તમને સૌને કુશળ રાખે એ જ આશીર્વાદ.

શિ તારા છુટ્ટા કાકાના આશીર્વાદ.

પત્ર ૨૪ માં

પ્રિય સુધાએન,

તારા પત્ર મળ્યો, ને મારા લપ સાચાં પડ્યો જુદાકાની વાત મેં તને લખી ત્યારે યતું હતું કે કંઠાય તું આવો જ અર્થ થતાવીશ ને એ પત્ર પોસ્ટ કર્યો પછી એ જ વિચાર આવતા હતો કે તારો બોમ્બશેસ જેવો જવાન આવવાનો જ, ને એ આવ્યો પણ ખરો. તું લખે છે કે "જુદાકાની વાત પરથી પણ એ જ, સામિત થાય છે કે ધરડાનાં ધર હોવાં ખૂબ જ જરૂરી છે. વહુ-દીકરા આવી રીતે હેગન કરે, ને ડોસાને મરવા વાકે, જીવું પડે ને કરતાં ધરડાનાં ધરમાં સુખશાંતિમાં જિન્દગીના હેક્ષા દહાડા વીતાવે એ શું બોલું?"

તારી વાત ખરી છે. આત્મ, જોઈ ને, મને પેણુ મોઈ ધાર થઈ આવે છે કે બિચારા જુદો માટે ધરડાના ધર હોવાં જરૂરી છે જ. જનનિત દેહને જ્યારે કોઈના ટેકાની જરૂર છે, સુખ, શાંતિ ને આરામની જરૂર છે, ત્યારે આટલી દાડકેડ વેઠવી પડે એ તો અસહ્ય જ કહેવાય. આ વાત સમજું છું છતાંયે મારું માનસ જલદી ધરડાના ધરની તરફેણમાં મત દર્શાવતું નથી, કારણ કે હજીયે મને લાગે છે કે તું ઢાલની એક જ બાજુ જુએ છે પણ એટલું ખરું કે જે જુએ છે તે સ્પષ્ટ જુએ છે પણ મને બંને બાજુ દેખાય છે. પરંતુ બંને ધૂંધળા દેખાય છે, ને એટલે જ હું નિર્ણય કરી શકતી નથી. છોકરાંઓ જુદોને સારી રીતે રાખતા નથી, કે રાખી શકતાં નથી, એ હકીકત છે અને તેથી ધરડા એમના માટે ખાસ બનાવેલા ધરડાનાં ધરમાં રહે ને સુખી થાય એ વધારે ઇચ્છનીય છે ને એ જ એક ઉપાય છે એમ તમે માનો છો. મને એમ થાય છે કે આ ઉપાય

અંજમાન્યા પહેલાં આવું કેમ થયું? આ રોગનું મૂળ શું છે એ જોઈ જઈએ તો? છોકરાઓ પહેલાં તો પોતાની ફરજ સમજતા હતાં. પોતાના શરીરના ચામડાના જોડા સીવડાવી ઈર્ષ એ તોયે, મા-બાપનું અણધારી નહિ એવું કહેતા ને માનતા, 'માતૃ દેવોભવ'ની ભાવના હતી. એ જ છોકરાઓમાં આજે આટલું પરિવર્તન કેમ થયું? હજી ને ફરજની ખૂબ જ વાતો કરનારને ફરજનું ભાન કેમ વિસરાયું એ શાધવા પ્રયત્ન કરીએ તો? કદાચ રોગનાં મૂળ સુધી જતાં યોગ્ય હિામ મળી રહે એ શક્ય નથી?

માનવજીવનમાં પેલાં મણુ ખળો-પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ ને વિકૃતિનેા જો અંડી મેળ એસાડીએ તો એમ કહી શકાય કે, ધરડાં મા-બાપ પોતાનાં ધર્મમાં જ રહે, પોતાનાં આવળ ગેવળ વચ્ચે, બાળગોપાળ ને સ્વજનોની વચ્ચેમાં રહે, ને તેમ રહેતા, કોઈ વાર સહેજ કોઈનાં મન દુઃખ થાય તો એ પ્રકૃતિ છે. એમને દૂટેલાં વાસણ જેમ નકામાં ગણીને ધરડાનાં ધર્મમાં ધકેલી દેવા એ વિકૃતિ છે, ને મા-બાપ ને ધર્મમાં માનથી સ્વર્માનથી રાખવાં, એમના ધડપણમાં દેહાદૃષ ખનડું ને એમની આજ્ઞા હેઠાંયરી, એમની સેવા કરવી ને એમને શાન્તિ પમાડવી એ સંસ્કૃતિ છે જેમ દ્રક્ષ દ્રાક્ષના જ રૂપમાં ખાંચી એ સંસ્કૃતિ છે ને એનો દારૂ કરીને પીવો એ વિકૃતિ છે, છનાયે દારૂ પીનારા એમાંથી દારૂ જ બનાવવાના અને એ દારૂને જ સંસ્કૃતિનું રૂપ આપીને, સૌની વચ્ચેમાં પીવાના જ. છતાંયે જે વિકૃતિ છે તે વિકૃતિ જ રહેવાની... સંસ્કૃતિનું નામ આપો તોયે.

વું લખે છે કે "જદુકાકાની દીકરી પણ એવી કેવી? સાધારણ રીતે તો દીકરીઓને મા-બાપ પ્રતિ દીકરાં કરતાં બહુ લાંબાથી હોય છે" એ દીકરી ગરીબ છે ને રસ્તારી છે, ને લાંબાં પેસાપાત્ર છે, બાઈ-બાઈઓ સાથે સાડું રાખે તો જ કંઈક પામે, એ સ્વાર્થ

પિતા કરતાં સાધ-સાળી તરફ વધુ ઢળી છે. નાની દીકરી દર્શના ખૂબ જ પ્રિમાળ છે, એને બાપનું ખૂબ જ લાગે છે, એ તો એના બાપને પોતાના ઘેર લઈ જવા રાજી છે પણ બાપ જતા નથી. કહે છે કે છતે દીકરે દીકરીના ઘેર જઈને રહું તો લોકો શું કહે? દીકરાનું કેવું લાગે? ને દીકરા પણ જવા દે નહીં કારણ કે બાપ દીકરીને ત્યાં રહે તો પોતાની આખર જાય. આ તો કરે નહિ ને કરવા દે નહીં એવી સ્થિતિ છે. ટૂંકોની આવી કડુણ દશા જોઈ છું ત્યારે મને પણ થાય છે જ કે આ કરતાં બિચારાં ધરમના ધરમાં જઈને રહે એ જ સારું છે.

તારી વાત ખરી છે કે "જરૂર હોય તે જ એ ધરોતો ઉપયોગ કરે, બધાએ કરવો જ એવું બંધન કે એવું ફરજિયાત થોડું જ છે?" માંદાને સગવડતાં મળે, ને એની સારવાર બરાબર થઈ શકે એ માટે હોસ્પિટલો બનાવવી જોઈએ જ પણ એનો અર્થ બધાં જ હોસ્પિટલમાં રહી જાય એવો થોડો જ છે? પ્રસૂતિગૃહો હોવાં જરૂરી છે જ એનો અર્થ કંઈ એવો કે કાંઈની ઘેર પ્રસૂતિ થાય જ નહીં... જને સગવડ હોય તે ઘેર કરે, ને જને એ ગૃહોની લાભ લેવો હોય તે લે. ધરમાં કાંઈ કરનાર ન હોય એના માટે આ ગૃહો જેમ આશીર્વાદરૂપ છે અગર સગવડતા જોઈતી હોય એના માટે પણ સારા છે એવું જ આ ધરડાનાં ધરતું છે. આ વિચાર નવો છે, એને નવું નવું તથા ધણાના પ્રત્યાખાતો આની વિરુદ્ધ છે તે સમગ્ર શકાય છે પરંતુ સહેજે વિચાર કરીશ તો લાગશે કે આમાં એવું અંકગણતી ઊઠવા જેવું કશું જ નથી.

તને બીજો દર્શનો આપું જે એક છોકરો મા-બાપ પાસે રહીને બરાબર લણતો ન હોય તો એને બીજે સ્થળે લણવા મૂકે ને ત્યાં એને હોસ્પિટલમાં રાખે એવું જ આ છે. છોકરી દરેક રહે ને

ત્યાં ચિત્ત ઈર્ષ્યે બાણે એ જેમ છોકરાનાં હિતમાં છે તેવું જ આ ધરો ધરડાનાં હિતમાં છે, મુખ્ય વિચાર એમનાં જ હિતનો છે !” તારી આ દલીલ એકદમ ગળે જતરી નય એવી છે. આમા ધરડાનું જ હિત સમાયેલું છે, એમના જ સુખનો વિચાર કરાયો છે, પરંતુ સહેજ જોઈ જતરીએ તો લાગે છે કે આમા ધરડાના હિત કરતાં યુવાનોની સુખ-સમવડતાનો જ વધુ ખ્યાલ કરાયો છે પરંતુ તુ દલીલ એવી મજબૂતી કરે છે કે મન એ તરફ ઢળી પડવા લાગ્યાઈ નય છે પરંતુ આતર મન કહે છે કે આ દલીલ મધ્યથી ખરડાયેરી તલવારની ધાર જેવી છે ઉપરથી ચાટતાં તો ગળી જ લાગે પણ જો અંદર સહેજ જોડા જતરો તો જીભ કપાઈ જ જવાની

મહાભારતમાં એક વાત આવે છે, એમાં કવીયુગે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે ને ધર્મ રાજાએ એના ઉત્તરો આપ્યા છે એમાં એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધર્મ રાજા કહે છે કે ‘આવું તો કવીયુગમાં યશઃ પિતા પોતાના ચાર પુત્રોનું પાલનપોષણ કરશે એમનું પેટ ભરશે, એમને લાણીની ગણાવી યોગ્ય બનાવશે પરંતુ એ કવીયુગના પુત્રો વૃદ્ધાવસ્થામાં એમની ખવર પણ નહિ પૂછે બધા મળીને પણ પોતાનાં માતાપિતાનું પેટ નહિ ભરી શકે, એમને અનાયાયયમાં જવું પડશે, અથવા ભૂખે મરવું પડશે’ આના જવાબમાં તુ કહી શકે કે જો આ બધું નિર્ધારિત જ છે, તો પછી એનો શોક શા માટે ? તારી વાત ખરી છે શોક શા માટે ? ને શા અર્થ ? તમારા જેવા લાણેના ગણેલા અને ખૂબ જ પ્રગતિમાન વિચારો ધરાવનારની રજુબેરી આડે મારો આવો ત્રીજો અવાજ કાણુ સાલળવાનું છે ?

નગારા આડે તીવ્રીનો અવાજ કયાય ડૂળી જવાનો છે, એ જાણુ છું છતાંયે ડૂળતો માણસ જેમ તરણીને બાજે એ રીતે કું છે.તો પ્રયાસ કરી જોઉં છું આ સાથે અમરીયનો પત્તો

વાચવા મોકલું છું. અમરીષને તો તું જાણે છે ને? એ પણ તારી જેમ આ યુગના રંગે રંગાયેલો છે. ધણાં વર્ષો યુરોપમાં રહ્યો છે, અને ‘ધરડાનાં ધર’ હોવા જોઈએ જ એમ તારા મતનો છે, એટલું જ નહિ. એ તો એ ધરમાં એના માતૃપિતાને મૂકી પણ આવ્યો છે. એનો જ પત્ર તને વાંચવા મોકલું છું. એ પત્ર તું વાંચી જજે, તે મને જવાબ લખવા કે ફરીયાદ કરવા કરતાં વાંચીને શાન્ત મને એ પર વિચાર જ કર એમ ઇચ્છું છું.

અહીં સૌ કુશળ છીએ, તમારી સૌની કુશળતા ઇચ્છું છું.

એ જ લિ. તારીજેન કુમુદનાં સ્નેહસ્મરણ.

પત્ર ૨૫ મો

પ્રિય કુમુદબેન,

તમને મારો ૧૭ મીનો પત્ર મળ્યો હશે. તે પત્રમાં લખ્યા મુજબ અમે અમારા માત-પિતાને 'ધરડાનાં ઘર'માં મૂકી આવ્યા. મને અને મારા ભઈઓને લાગ્યું કે એમને ત્યાં જ બહુ સુખશાંતિ મળશે.

આ નિર્ણય કરતી વેળાએ મારા દિલમાં દુઃખ હતું. રહી રહીને મન જાણે કહેતું કે આ ઠીક ચતું નથી. ચતું કે મારા કર્તવ્યમાં હું નિષ્ફળ ગયો છું.

બાની ઉંમર અત્યારે ૬૫ ની છે ને બાપુજીની ૬૮ ની છે. બાપુજી અત્યારે નિવૃત્તિ ભોગવે છે, પરંતુ પોતાની પામે એમનું તથા બાનું સાગી રીતે ચાલી રહે એટલી બચત છે જ બાપુજી શરીરે થોડા સમયથી અસ્વસ્થ રહે છે, પરંતુ બા પોતાનું તથા બાપુજીનું કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતાં, પણ થોડા વખત પહેલાં બાને સાયેટી-કાનો દુખાવો શરૂ થયો, અને બાપુને ન્યુમોનિયા થઈ આવ્યો, તમિ એંત બહુ બગડી, બા ગૂંભરાયાં, મૂંઝાયાં. એક તો ઉંમર, એમાં પગનો દુખાવો, ને એમાં બાપુની માદગી બાં કેટલું કરી શકે? એમાં ડોક્ટરે કહ્યું કે પિતાની આટલીજ સખત થતી જાય છે કદાચ એ કાંર ને શરીર એકાએક અટકી પણ પડે.' જો બાનું ચાય તો બાપુનું કોણ કરે? તો બાથી એકલાથી એ જોખો કેમ જીવડે? ને એવી સ્થિતિમાં એમને એકલાં રહેવા પણ કેમ દેવાય? ને જો એડના ન રહેવા દેવાય તો બીજે રાખવા ક્યાં? બીજા ભાઈઓએ તો કોઈ ને ઠાઈ કારણ

આપીને એ બોજ ઉઠાવવાની યોજ્જી ના કહી. હું એકલો શું કરું? ક્યાં સુધી કરું? મારી પત્નીને કરવું કેમ મમે! આ બધા વિચારને અંતે આખરે અમે એ જ નિર્ણય પર આવ્યા કે 'ધરડાનાં ધર'માં એમને મૂકવાં ને તે જ બરાબર છે કારણ કે ત્યાંજ એમની પૂરતી સારસંભાળ લઈ શકારો

આ નિર્ણય લીધા પછી થયું કે મન દળવું થશે, પરંતુ તેમ ન બન્યું. અત્યાર સુધી 'ધરડાના ધર'માં ધરડાઓએ જવું જોઈએ એમ કહેનારો હું આજે મારી બાની આંસુસરી આંખો જોઈને એ ન કહી શક્યો. મને થયું કે જો એ ધરો એમને સંધરે તો એમનાં પોતાનાં જ ધરો શા માટે એમને ન સંધરી શકે? હોકરાં એમના પોતાનાં જ હોકરાં, મા-બાપને સાથે ન રાખી શકે, એમની સેવા ન કરી શકે, એ હોકરાઓ માટે સરિયામ નિષ્ફળતા જ ગણાય કે ખીલું કંઈ? મન કહી રહ્યું હતું કે મારે કરવું જોઈએ એ નથી કરી શકતો, હું મારી ફરજ ચૂકી રહ્યો છું. એ દુઃખી મનનું સમાધાન કરવા થોડા મિત્રોને મળ્યો, એમને ત્યાં પણ બા પ્રશ્ન હતો ને એમાંના થોડાએ આ ઉકેલને યોગ્ય ગણાવ્યો. ને થોડાંને થતું કે વૃદ્ધો એ ધરમાં સુખી થાય છે એમ માનવામાં આપણે કંઈક ભૂલ કરી રહ્યા હોએ. મારા એક મિત્રે તો આંખમાં આંસુ સાથે કહ્યું 'ખરું કે 'અમરીપ' આપણે આપણે ધર્મ, આપણી ફરજ, માતૃઋણ, પિતૃઋણ બધું જ ચૂકી રહ્યાં છીએ. કેવું વિચિત્ર છે કે' મા-બાપ સાત સાત હોકરાં દોષ તોયે તેમને ઉકેરા શકે છે પણ એ સાત મળીને પણ એક મા-બાપનું ખ્યાન રાખી શકતાં નથી, વૃદ્ધાવસ્થામાં એમની સેવા કરી શકતાં નથી શું દુનિયા યઈ ગઈ છે અને સંસ્કૃતિના નામે ડિમ ડિમ વગાડનારા આપણે પણ કરતાયે હિતરવા લાગ્યા છીએ.' કદાચ મિત્રના વાતમાં અતિશયોકિત હશે પરંતુ મને લાગ્યું કે એ કહે છે એમાં સત્ય પણ છે જ. ખીજા મિત્રે મા-બાપ માટે

વારા કયાં હતા. આપ રહે એકના ઘેર ને મા બીજાને ઘેર..બીયારા
 વૃદ્ધ મા-આપ જ્યારે એમને એકબીજાની 'કંપનો'ની ફેંકની ખાસ
 જરૂર હોય ત્યારે દીકરાઓનો ખાતર એમને જુદા પાડવા એ કેટલું
 કૂર છે. બંને એકબીજા વિના તરફડે છે. આખા અંગને ચીરીને એના
 એ ફાડિયાં પાડીને જાણે કે એક ભાગ એક દીકરાના ત્યાં ફેંક્યો ને
 બીજો ભાગ બીજા દીકરાને ત્યાં. આવી સ્થિતિમાં એ કયાં સુધી
 જીવી શકે? બીજા મિત્રની ફરિયાદ હતી કે મા-આપ તદ્દન જનવાણી
 વિચારના છે, જમાનો જ ઝાળખતા નથી એમને સાથે રાખવા
 ફાવતાં જ નથી બીજા મિત્રે કહ્યું કે એમને એ ધરડાની દુનિયા જ
 ગમે. એ એવાની વચમાં રહે તે જ ઠીક છે, ત્યાં એ સુખી ને ધરમાં
 આપણે સુખી. આમ અનેકને મળીને, અનેકના વિચારો જાણીને
 આખરે અમે નિર્ણય કર્યો કે બા-આપુજી ધરડાના, ધરમાં રહે એ જ
 હિતમ રસ્તો છે. ને આ નિર્ણયની વાત કરવા અમે બાઈઓ બા
 આપુજી પાસે ગયા.

વાત સાંભળીને બાપુ તો કશું જ બોલ્યા નહિ, ત્યાંથી જીડીને
 એમના ઓરડામાં જ ચાલ્યા ગયા. હું બા પાસે ગયો, એના ખોળામાં
 પડેલા કરચલી વાળા હાથ તરફ મારી નજર મૂકી, એ જ હાથ કે
 જેણે એમને બીનામાથી સૂકામાં મુવાડખા હતા, જે હાથે અમારું
 લાક્ષન-પાલન કર્યું હતું, લાડ લડાવ્યા હતા, ને મહેનત કરીને
 મોટા કર્યા હતા. હું એ હાથ સામે વધારે વાર ન જોઈ શક્યો, એ
 દુઃખી મુખ સામે નજર ઠેરવી ન શક્યો, પરિણામે જે કંઈ કહેવું
 હતું તે બુલાઈ ગયું..આખી યોજના જે રીતે એમની સામે મૂકવા
 ધારી હતી તે મૂંઝી ન શક્યો. મને લાગ્યું કે જાણે હું કોઈ કોઈમાં
 જીભો ધું ને માતાપિતા જાણે આરોપીઓ છે, ને અમે બાઈઓ
 ફરિયાદી છીએ. અમે મા-આપ પર આરોપ મૂક્યો છે કે એ ગુને-
 ગાર છો ને એમનો ગુનો એ જ છે કે એ વૃદ્ધ થયાં છે.

એ વૃદ્ધ યથા એ જ એમનો ગંભીર ગુનો છે. ને અમે એમનાં જ પુત્રો, એમના પિંડનો પિંડ, એમના રક્તમાંસમાંથી ધડાયેલ છવ એમને સળ ફરમાવી રહ્યા છીએ કે હે વૃદ્ધો તમે જલદી વખતસર ધરડાં યથા પહેલાં મરી ન ગયાં એ તમારો ગુનો છે, તમારું કાચું પૂરું યજુ, છોકરાંને ઉછેરી લીધાં, ઠેકાણે પાંડી દીધાં મછી તમારે પણ ઠેકાણે પડી જવું જોઈતું હતું, પરંતુ એટલી સાંદી સીધી આ જમાનાને યોગ્ય વાત તમે સમજી શક્યાં નહિ ને તમે દહી જ રહ્યાં એ તમારો નાનોમૂનો ગુનો નથી. માટે હે વૃદ્ધો! જાઓ તમને શિક્ષા કરવામાં આવે છે કે આજંથી તમારા માટે જીભી કરેલી પાંજરાપોળામાં દાખલ થઈ જાઓ. ને બાકીનું રત્નસહુ આપુધ્ય ત્યાં જ પૂરું કરે કંપિત કાયાઓ દીકરાએ કરેલી સળ ફરીકારી લે છે. 'ધરડાના ધર' તરફ એ પગલાં માડે છે પરંતુ સળ કરનારનાં શિર તો શરમથી ઢળી પડે છે. ●

મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મેં બાના દાય પકડી લીધા ને હું એટલું જ બોલી શક્યો કે બા. ને બાએ આંસુ ભરી આંખે મારા સામું જોયું. મારી આંખનાં આંસુ લૂછ્યાં, ને એટલું જ બોલી ગભરાઈ નહિ હોં હું તારા બાપુને સમજાવી દઈશ. અમે ઠાઈ પર બાળશ્ય નહિ થઈએ. આટલુ દહીને એ દુઃખતા પગે ઊઠી. રસોડા તરફ જના લાગી ને ટપકતાં આંસુને પાસવે લૂછતાં, ને હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં, બોલી કે તમારા માટે થોડાં ગરમાગરમ ભજિયાં ઉંતારી લાવું. તમને મારા દાયનાં ભજિયાં બુદ્ધ લાવે છે ને ?

માગથી બોલાઈ જવાયું, બા, મારી બા, મારી વદાલી બા. ને એ લાન માટે જ હું એની પાછળ રસોડામાં ગયો. બાએ જાણ્યું કે હું એની પાછળ ઊભો છું છતાં એ મારા સામું જોઈ ન શકી, બાળી રાખેલાં આસુનો ઘોષ ઊભટ્યો...ને એ પાટલા પર ઢગલો થઈને ઢળી પડી. હું શું બોલું? કેમ કરીને આશ્વાસન આપું ?

થોડીવારે બા સ્વસ્થ થયાં ને મારી પાસે આવીને કહ્યું કે, દીકરાં તું ચિંતા ન કરતો હો! અમે ધરડાના ધરમાં જઈશું પણ તારા બાપુને ત્યાં નહિ ગમે. તું જાણે તો છે કે એમને આ ધરની કટલી માયા છે. આ ધર, આ સ્થળ, આ વાતાવરણ, આ પાડોશ એ મધા વિના એમને એન નહિ પડે આ બધા વિના એ મુરઝાયા કંદશે દિવસાયા કરશે. એટલે...બા વાક્ય પૂરું કરી ચકી નહી-એ ફરી રડી પડી...ને મારી આંખમાં પણ આંસુ ઊભરાયા. મને થયું કે પ્રભો! તું આ ઠાની કંસોટી કરી રહ્યો છે!

સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતાં બાને મેં ‘ધરડાના ધર’ના દરેક દરેક ફાયદા સમજાવ્યાં. ત્યાંના વાતાવરણનું ને સમગ્રમાનું ગ્રસપૂર્વક વર્ણન કર્યું. ને ત્યાં તમને ખૂબ જ ગમશે તેમ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું. ત્યાં જવામાં જ એમનું દિલ છે તે ભારપૂર્વક સમજાવ્યું. હું જોઈ શક્યો કે બાને મારી કાઠ વાત કે દલીલ ગમે ઊતરી નહોતી. છતાંયે દીકરાને ખુશ કરવા બોલી કે લાલે બાપુ! તું કહીશ તો ત્યાં જઈશું. ખસ! હવે તો રાજીને!

આખરે એક દિવસ અમે એમને ‘ધરડાના ધર’માં લઈ ગયા. એ સ્થળ સુંદર છે ને જુદોને દરેક રીતે આરામ, આનંદ અને શાન્તિ મળે તેવી એની વ્યવસ્થા છે. મને એ ધર ખૂબ જ ગમ્યું ને દર્પથી બોલી જઈશો કે બા! ખૂબ ગમે એમ છે, નહિ? ને મારા પ્રશ્નને ઉત્તર મેળવવા મેં બા સામે નજર કરી, ને બાતું મુખ જોતાં મારો દર્પમાત્ર ઓસરી ગયો બા એટલું જ બોલી કે આસરો. અમારે ધરડાને હવે સારું શું કે નરસુ શું? દહાડા જ પૂરા કરવા હું ને? આટલું કહીને બાએ ઊંડો નિસામો નાંખ્યો. મેં બાપુજીને પૂછ્યું, બાપુજી ધર જોવું જ લાગે છે નહિ? બાપુ... મેં બા જોવા નરમ નહોતા, એમણે મારી સામે એવી રીતે જોયું કે હું ચરમથી નીચું જ જોઈ ગયો. થોડીવારે બાપુજી બોલ્યા ૧. ‘બો

સામે બેઠા તે લોકાને. જે પેલા ખખળી ગયેલા ડાસા ડાસીને । મરવા વાંકે જ બધા છવે છે ને ? અને હવે અમારે એમની સાથે રહેવાનું છે. એટલે આનંદ તો આવે જ ને ?

બાપુજીના કટાક્ષનો હું શું જવાબ આપું ? બા, ખીચરી મારી બા એના હેવાને ચીરીને, મેં એને ધરડાનાં ધરમાં ધકેલી તોયે એ બસી, પ્રેમાળ બા મારી મદદે આવી, એ બોલો દીકરા થોડા ફહાડા રહીશું ને એટલે આપોઆપ ફાવી જશે. બાના આ હિસાહ ભયો જવાબથી મારામાં પણ હિસાહ આવ્યો ને મેં કહ્યું, બાપુ । તમારામાં ધણી આવડત છે. તમે બા લોકાને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશો. બાપુએ મારી સામે જોયા તિાજ જવાબ આપ્યો, જે પોતાના છોકરાઓને ખીન ઉપયોગી લાગ્યો તે ખીનને શી રીતે ઉપયોગી લાગવાનો હતો ? હું શું બોલું ?

આ જ વખતે એક જૂદા ડોશી લાકડીના ટેકેટેકે અમારી પાસે આવી. ને મને કહેવા લાગી કે ‘એમને કહે કે દુઃખી ન થાય, જે ને અમારે સૌને અમારા ધરબાર, હૈયાં-છોકરા, બાળગોપાળ, આવળગોવળ છોડીને અહીં આવવું જ પડ્યું છે ને ? આ તારાં, મા-બાપને ઠેકણું દુઃખ થયું હશે અહીં આવતાં તે હું રામજી શકું છું. કેમ ન સમજું ? મારા દીકરા મને અહીં મૂકી ગયા ત્યારે મારી દયા પણ એવી જ થઈ હતી, પણ શું થાય ? દેવાવું જ રહ્યું. રાખવા ન મળે ત્યાં પરાણે તો ક્યાં સુધી રહી શકાએ ? અહીં જીવ દહીયે ગોઠતો નથી પણ બગવાને આયુધ્ય આપ્યું એટલે પૂરું ક્યાં વિના કંઈ છૂટકો છે ? પણાએ દિવસ આંસુ સાર્યાં—બાપું ન બાપું, બિંધ ન આવી, ધરનાં સૌ યાદ આવ્યાં જ ક્યાં. વહુ—દીકરા ને બાળગોપાળ. તેમણે મારો નાનકડો તો દાદીમા દાદીમા કરતો એ તો હજીયે ભુલાતો નથી, મને કેટલો એ આનંદ કરાવતો હતો. એ હસતો ને મારું બોણું મેં હસી જોયું. એની સાથે હું જે

મેંત મીઠું લાગશે. અરે રાતદહાડો એની રાહ જોતાં જ એસશેને ! હું તો હવે એની જ રાહ જોઈને બેઠી છું, લાગે છે કે હવે તો સૌથી વધુ પરિચિત તો એ એક જ છે આવી ને લઈ જાય એટલે નિરાત.

બા વધારે સાંભળી ન શકી. બાપુજીના હાથ પછી ધૂજતા હતી બા અંદર ચાલી ગઈ ને બાપુજીએ મારી સામે એવી રીતે જોયું કે વગર બોલ્યે જાણે મને કહી દીધું કે હજી શું જોઈને અહીં બેઠો છું ? હજી કશું જોવાનું, જાણવાનું, સાંભળવાનું બાકી છે ખરું ? હું કશું જ બોલ્યાચાલ્યા વિના ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ઘેર આવીને ન ખાઈ શક્યો, ન શુઈ શક્યો... પેઢી લોહીની સગાઈની વાતોમાં માડીની જે દશા થઈ હતી તેવી જ કંઈક મારી દશા થઈ. એન પકડું નહિ... ધર એમના વિના ખાવા પાવું હતું... જતાયે મનને મનાવતો હતો કે.. શરૂઆતમાં એવું લાગે પણ પછી એમને જરૂર ત્યાં ગમી જશે.

થોડા સમય પછી મળવા ગયો ત્યારે એમને અસ્વસ્થ જોયાં. બાએ તો મને જોતાં જ કહ્યું બાઈ તું અમને અહીંથી લઈ જા. મેં કહ્યું બા શા માટે ? અહીં તમને શું દુઃખ છે ? અહીં તો તમારી ધર કરતાયે વિશેષ સંભાળ લેવાય છે. મારો જવાબ સાંભળી ને બાએ એટલું જ કહ્યું હા... સંભાળ તો લેવાય છે. ને એક જાડો નિસાસો નાખ્યો. બા-બાપુજીને ત્યાં ગમતું નહોતું જ એ હું જોઈ શક્યો, બીજા અનુભવા પૃથ્વીમાં એમને રસ નહોતો, એમની વાતોમાં ક્યાંય નવીનતા નહોતી, જીવન નહોતું. હતી ફક્ત દુઃખ વેદના ને જાડા નિસાસા. સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત એમને મન સમાન જ હતી, એમના જીવનમાં તો જાણે નિર્જન આશ્રમની સંધ્યા જ હતી. એ જેમ બીજાની વાતોમાં રસ લાઈ-

પૌતાની વાત કોઇને કહી શકતાં નહોતા, કાને કહે ? સાંભળનારે પાત્ર જોઈએ ને ?

સારો ખોરાક, સારી સારસંભાળ, સારવાર ને મનને આનંદ આપેનાર સાધનો છતાં બા-બાપુજી બન્ને હિજરાર્થ રહ્યા હતાં. ધરમાં તો બા નિયમિત છાપું વાંચતી, રોજના બનાવોની પૂરી માહિતી મળતી ને ધણીવાર અમારી સાથે ચર્ચા પણ કરતી પણ અહીં આવીને તો છાપું વાંચવાની ઇચ્છા પણ મરી ગઈ હતી, આંખ મીચીને ખુરશીમાં જ પડી રહેતી. બાને પૂછ્યું, બા ! આટલા બધાં છાપું અહીં આવે છે ને તું વાંચતી કેમ નથી-જવાબ મળ્યો 'કે વાંચીને શું કામ છે ? જે દુનિયામાંથી અમે સાવ ફેંકાઈ જીવ્યા છીએ એ દુનિયાની વાત જાણીને શો લાભ છે ?

વાક્યે વાક્યે નંખાતા બાના નિસાસાથી મારું અંતર વલોવાઈ જતું હતું. બાપુજી પણ ખૂબ જ દુઃખગા પડી ગયા હતા. મને લાગ્યું કે એમના જીવનમાંથી રસકસ જ ઊડી ગયો છે, પણ આમ કેમ બન્યું એમને શું આશું લાગે છે અહીં ?

વિચાર કરતાં લાગ્યું કે પોતાના ઘરમાં એ શાન્તિથી જિંદગી ગુજારતાં હતાં એમાં તકલીફ હતી, પરંતુ આનંદ પણ હતો જ. રોજ કંઈ અવનવા બનાવો બનતા, આડોશીપાડોશી આવતાં ને અસહમતતાની વાતો કરતાં, કેઈ વાર એ મિત્રોને મળવા જતાં તો કોઈ વાર મિત્રો આવીને ગપસપ કરતા...મન પડે ત્યાં ને ત્યારે જતાં, મન પડે એને પોતાને ત્યાં બોલાવનાં, મન પડે તે ખાતાં ને ત્યારે ખાતાં. મન પડે ત્યારે સૂતાં ને એમના જીવનના એ જ કણધાર હતા, નિર્ણાયકો હતા. કોઈ જાતનું દયાણુ નહોતું શાસન નહોતું. ને એ ઉંમરે શિસ્ત પાળવાની પળોજણ નહોતી. વહુ-દીકરાઓ મળવા આવતાં, પૌત્ર-પૌત્રીઓ દોડતાં દાદા-દાદી પામે આવતાં, એમનાં કલકલ કરતાં વહી જતાં અરણ્ય સમા

મોત મીઠું લાગશે. અરે રાતદહાડો એની રાહ જોતાં જ જોસશોને ! હું તો હવે એની જ રાહ જોઈને ગેઠી છું, લાગે છે કે હવે તો સૌથી વધુ પરિચિત તો એ એક જ છે આવી ને લઈ જાય એટલે નિરાત.

બા વધારે સાંભળી ન શકી બાપુજીના હાથ પણ ધૂળતા હતા બા અંદર ચાલી ગઈ ને બાપુજીએ મારી સામે એવી રીતે જોયું કે વગર બોલ્યે જણે મને કહી દીધું કે હજી શું જોઈને બહાં જીમો છું ? હજી કશું જોવાનું, જાણવાનું, સાંભળવાનું બાકી છે ખરું ? હું કશું જ બોલ્યાચાલ્યા વિના ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ઘેર આવીને ન ખાઈ શક્યાં, ન સૂઈ શક્યો...પેલી લોહીની સગાઈની વાતોમાં ગાડીની જે દશા થઈ હતી તેવી જ કંઈક મારી દશા થઈ! એન પડતું નહિ...ધર એમના વિના ખાવા પીવાનું...છતાંયે મનને મનાવતો હતો કે ..શરઆતમાં એવું લાગે પણ પછી એમને જરૂર ત્યાં ગમી જશે.

થોડા સમય પછી મળવા ગયો ત્યારે એમને અસ્વસ્થ જોયાં. બાએ તો મને જોતા જ કહ્યું લાઈ તું અમને અહીંથી લઈ જા. મેં કહ્યું બા શા માટે ? અહીં તમને શું દુખ છે ? અહીં તો તમારી ધર કરતાંયે વિશેષ સંભાળ લેવાય છે. મારો જવાબ સાંભળી ને બાએ એટલું જ કહ્યું હા...સંભાળ તો લેવાય છે, ને એક જીડો નિસાસો નાખ્યો. બા-બાપુજીને ત્યાં ગમતું નહોતું જ એ હું જોઈ શક્યો ખીજા અજાણ્યા વૃદ્ધોમાં એમને રસ નહોતો, એમની વાતોમાં ક્યાંય નવીનતા નહોતી, જીવન નહોતું. હતાં ફક્ત દુઃખ વેદના ને જીંડા નિસાસા. સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત એમને મન સમાન જ હતું, એમના જીવનમાં તો જાણે નિત્ય આદ્યમતી સંધ્યા જ હતી. એ જેમ ખીજાની વાતોમાં રસ લઈ શકતા નહોતાં એમ

પોતાની વાન કોઈને કહી શકતાં નહોતા, કોને કહે ? સાલિજનારે પાત્ર જોઈએ ને ?

સારો ખોરાક, સારી સારસંભાળ, સારવાર ને મનને આનંદ આપનાર સાંધનો છતાં બા-બાપુજી બન્ને હિઝરાઈ રહ્યા હતાં. ઘરમાં તો બા નિયમિત છાપું વાંચતી, રોજના બનાવોની પૂરી માહિતી રાખતી ને ધણીવાર અમારી સાથે ચર્ચા પણ કરતી પણ અહીં આરીને તો છાપાં વાંચવાની ઈચ્છા પણ મરી ગઈ હતી, આંખે મીંચીને ખુરશીમાં જ પડી રહેતી બાને પૂછ્યું, બા ! આટલા બધાં છાપાં અહીં આવે છે ને તું વાંચતી કેમ નથી-જવાબ મળ્યો કે વાંચીને શું કામ છે ? જે દુનિયામાંથી અમે સાવ ફેંકાઈ જ ગયાં છીએ એ દુનિયાની વાત જાણીને શો લાભ છે ?

વાક્યે વાક્યે નંખાતા બાના નિસાસાથી મારું અંતર વસોવાઈ જતું હતું. બાપુજી પણ ખૂબ જ દુઃખગા પડી ગયા હતા. મને લાગ્યું કે એમના જીવનમાંથી રસકસ જ ઊડી ગયો છે, પણ આમ કેમ બન્યું એમને શું ઓછું લાગે છે અહીં ?

વિચાર કરતાં લાગ્યું કે પોતાના ઘરમાં એ શાન્તિથી જિંદગી ગુજારતા હતાં એમાં તકલીફ હતી, પરંતુ આનંદ પણ હતો જ. રોજ કંઈ અવનવા બનાવો બનતા, આડોશીપાડોશી આરતાં ને અંધકમલકની વાતો કરતાં, કેઈ વાર એ મિત્રોને મળવા જતાં તો કોઈ વાર મિત્રો આરીને મપસપ કરતા...મન પડે ત્યાં ને ત્યારે જતાં, મન પડે એને પોતાને ત્યાં બોલાવતાં, મન પડે તે ખાતાં ને ત્યારે ખાતાં. મન પડે ત્યારે સૂતાં ને એમના જીવનના એ જ કણધાર હતા, નિર્ણયોક્ત હતા. કોઈ જનતનું ક્યાણ નહોતું શાસન નહોતું. ને એ ઉંમરે સિસ્ત પાળવાની પગોજી નહોતી. વડુ-દીકરાઓ મળવા આવતાં, પૌત્ર-પૌત્રીઓ દોડતાં દાદા-દાદી પામે આવતાં, એમના હલકલ કરતાં વહી જતાં અંજી સમા

જીવનમાંથી આ વૃદ્ધો તૃપ્તિ પામતાં, નવજીવનમેળવતાં ને કલ્લોલ કરતા આસપાસ એમની લીલી વાડી જોઈને સુખ અનુભવતાં, શાન્તિ મેળવતાં

ઘેર પથ્થુ જ્ઞતજ્ઞતના માથુસો આવતાં, દૂધવાળો આવતો, એની સાથે બા વાતો કરતી, એની ધરવાળીની ખબર પૂછતી, કામવાળી આવતી ને એ કંઈ ગામગપાટા સલગારી જતી, કોંતે ત્યાં ચોરી થઈ, કોણ કોની સાથે લાગી ગયું, કોણ કોની સાથે લડ્યું એ બધી નવાજૂની રસથી સાંભળતા, શાકવાળી આવતી એને બેસાડતા, એનું શાક લેતા ને કોઈવાર એને ચાનો વાટકો ધરતા, એની આંગળીએ ઊઠકેશ હોય તો એક પેડો દેતા, ટપાલીને રોકીને ગામના ખબર પૂછતાં ને વૃદ્ધ જમનાખાને ગરમ લજિયા ખાવા તાણુ કરીને બેસાડતા. ને એ વૃદ્ધને વૃદ્ધ બા ટેકો બનીને એમને ઘેર સાચીને મૂકી આવતાં.

એવી જીવતી જાગતી ને જીવનનાં ધણકારા અનુભવતી દુનિયામાં એ બે જીવ જીવતાં, ને એમનાં જીવનની આયમતી સંધ્યાએ જ્યારે વરંડામાં બેસતાં ત્યારે જાણે એમનાં મન બોલી ઊઠતાં કે આપણે કેવાં સુખી છીએ ?

અમારી ફરજ અમે પૂરી બળવી...દલે શાંતિથી આ કિનારે બેઠાં છીએ; સામે જ અમારો કિલકિલાટ કરતો સંસાર પડ્યો છે. એ સંસારમાં અમારા બાળગોપાળ, કલ્લોલ કરે છે ને અમે કિનારે બેઠાં બેઠાં બે વૃદ્ધો એ જોઈને પૂણું તૃપ્તિ અનુભવોએ છીએ.

અહીં આ 'ધરડાના ધર'માં એમાનું કંઈ જ નહોતું. આ દુનિયા તદ્દન નિરાળી જ હતી ને તદ્દન સુકકા રથુ જેવો. એમાં આ બે ધરડાને અમે મૂક્યાં ને માની બેઠાં કે આ રજુમાંથી એમને જીનાસ મળશે ને એમનાં જીવન નવપલ્લવે છે. એ કેટલી મુખાર્ષિ હતી એ માન્યતામાં-રેતીમાંથી તેલ નીકળે. આની નીકળે

કે એ અહીં સુખી થશે પણ એ તો કાલેસરે મૃત્યુને નોતરતાં બેઠાં હતાં. છતાં અમે દીકરાઓ હાથ જોડીને બેઠા છીએ ને મનને મનાવીએ છીએ કે શું થાય? આ ઉંમરે તો એ 'ધરડાના ધર'માં જ હોયને?

ઉપરનો પત્ર ગઈ કાલે લખી રાખ્યો હતો આજે પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યાં એક એવો બનાવ બન્યો કે મારું મન ખુબ જ બચ્ચ થઈ ગઈયું છે. હમણાં અમારે ગ.મ આગ્યો છું. પાસે જ રહેતા મગનકાકાએ એમના જિતરી ગયેલા બળદને પાંજરાપોળમાં મોકલ્યો...એ બળદને પણ કેટલી માયા. પાંજરાપોળનો ખીલો તોડીને એ મગનકાકાના ઘેર આગ્યો, ફરી મૂક્યો-ફરી આગ્યો પાછો રાતના મૂકી આગ્યા ને સવારે ડેઝી બોલતાં એ જનાવર ટપકતા આંસુએ ત્યાં જિભું હાંપું...મગનકાકાથી ન રહેવાયું, એને બેટી પડ્યા...ને ઘરમાં લીધા. ખીલે બાંધી દીધો...ને વહાલથી પંપાળ્યો, એનાં આંસુ લૂછ્યા. પોતાનાં લૂછ્યાં ને એટલું જ બોલ્યા કે હવે ક્યાંઈ મૂકવો નથી. એના ભાગનું એ ખાશે પણ મારા જીવતે જીવ હવે એને ક્યાંય નહિ મોકલું. ને એ શબ્દોથી ને મગનકાકાના પ્રિમથી ફરતા હાથથી એ પશુને પણ શાતા વળી ને ચોવીસ કલાક જેણે એક ખડનું તરણું પણ મોંમાં નાખ્યું નહોતું તેણે નિરાંતે ખાવા માંડ્યું...

આ દશ્યે મને વિહવળ બનાવી મૂક્યો છે. ઢોરની આટલી માયા તો મારા મા-બાપની માયાનો વિચાર કરતાંયે કેંપી જીકું છું. ને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે હે પ્રભુ આ ઢોર મારાંમાં સુતેલા સંસ્કારો જે જગાડ્યા છે તેને હવે તું જાગતા જ રાખજે ને મારાં મા-બાપના આશીર્વાદ લઈ ચકું એ તક આપજે પ્રભુ...

પત્રનો જવાબ તુરત આપજો, હું આતુરતાથી તમારા પત્રનો રાહ જોઈશ જ...સી કુશળ હશે.

લિ. અમડીયાનાં વંદન

પુસ્તકોની સોબત જીવનમાં કંઈક નવું આપી જશે

જ રા વિ ચા રો

લોકોને આખ આવી છે. લોકોનાં હૃદય કંઈક જાણવાને ઉત્સુક બન્યાં છે. લોકોની બુદ્ધિ અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂકે છે અને એ બધાનું સમાધાન શોધવા માણસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે.

એવા લોકો પણ છે કે જેને જ્ઞાનની ભૂખ નથી પણ થકેલી શરીર-મનને જેમ શરાબની લહેજત જોઈએ કે અફીણનું ઘેન જોઈએ તેમ ચિત્તને ડાકાવે, બહેકાવે, સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સહેજ કરાવે એવું મનોરંજક વાચન જોઈએ છે.

આ બન્ને વૃત્તિને સંતોષ શામાંથી મળે ? શરીર-મનને આરામ મળે છતાં નશો ન ચડે, ઘેન ન ચડે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે હૃદય ઉપર છરાઈ જાય એવું આપણે ત્યાં શું છે ?

અમારું કહેવું છે કે એવું મનોરંજક છતાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપનારું વાર્તા-નવલકથા અને અન્ય નીરોગી સાહિત્ય જે લોકોને મળે તો એ પહેલી વૃત્તિને સંપૂર્ણ સંતોષી શકે અને બીજી વૃત્તિને ધીમે ધીમે શુદ્ધ કરી શકે. એવું સાહિત્ય આપવાનો અમારો આ પ્રયત્ન છે. ગુજરાતી જનતાને વિનંતિ છે કે અમારું સાહિત્ય વાંચીને આ વાતની ખાતરી કરે. એમાં માનવજીવનનું દશન હોય, ઉત્ક્રાંતિનું અજવાળું હોય તો આ સાહિત્યને અપનાવે.

અમારાં પ્રકાશનો ઉપરાંત ગુજરાત સાહિત્યનાં બધાં પુસ્તકો અમારે ત્યાં હંમેશાં મળે છે.

સારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રાયગઢ લિમિટેડ

૬૪, ફર્નો-ડીઝ બિજ * ગાંધીરોડ * અમદાવાદ, ૧

વિશિષ્ટ પ્રકારનાં અમારાં છે માસિકો
સમાજ અને સંસ્કારનું નિર્સર્ગપચારના દષ્ટિએ
ગુજરાતના ઘરઘરનું ચાલતું એકમાત્ર
ગ્રેષ્ઠ મસિક ગુજરાતી માસિક

ભાષા
જાપરચણા

તંદુરસ્તી
તંત્રીઓ :

- તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મોઁ દવે
સંપાદક : જયન્ત પરમાર
- * છેલ્લાં તેત્રીસ વરસથી નિયમિત રીતે દર માસના ૧લી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
  - * ત્રિરંગી પૂઠા-ચિત્ર સાથે દરેક અંકે ગુજરાતી તેમ જ બીજી બાષાઓનાં ગ્રેષ્ઠ સર્જનોનાં વરસમાં ૧૦૦૦ પાનાં પીરસે છે.
  - * કેાઈ એક જ માસિક વાંચતું હોય તો 'ભિર્મિ-નવરચના'ના આદક બનજો.
  - * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કેાઈ પૂણે માસથી આદક થઈ શકાય છે.
  - * આટલી સમૃદ્ધિવાળું હોવા છતાં વરસનું લવાજમ ફક્ત સાડા-સાત રૂપિયા : વિદેશમાં ચિલીંગ પંદર (૬૪ રૂપિયા).

ડૉ. બ્રૂપતરાય મોઁ દવે
ડૉ. શંકરલાલ મોઁ દવે

- * છેલ્લાં તેર વરસથી સદુને ઉપયોગી અને ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યું છે.
- * ફવાઓથી કંટાળીને, દાકતરોથી તોળા પેાકારી થાકેલાં માટે સાચુ સાથી છે
- * પ્રત્યેક અંકે આરોગ્યની ચર્ચા કરતા તંત્રીઓની અનુભવી કલમે લખાયેલ જવાબો દરેકને ઉપયોગી થાય છે.
- * વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ મહિનાથી આદક થઈ શકાય છે
- * આટલી સમૃદ્ધિવાળુ હોવા છતાં વરસનું લવાજમ સાડાપાંચ રૂપિયા : વિદેશમાં ચિલી ૧ બાર (રૂપિયા આઠ)

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રાયવેટ લિમિટેડ
ગાંધીરોડ : ૬૪. કર્નાડીજ પ્રિજ : અમદાવાદ, ૧

નવાં ભારતી પ્રકાશનો

ગૃહ સંસાર	ધ્વિર પેટલીકર	૨-૦૦
સંસ્કારની સુવાસ	" "	૨-૦૦
પ્રેમસગાઈ	" "	૧-૭૫
નવુ લોહી (નવી આવૃત્તિ)	પત્રાલાલ પટેલ	૬-૨૫
પાછલે બારણે (")	" "	૩-૨૫
શ્રેયોમાર્ગ (સંવર્ધિત આવૃત્તિ)	સુનીલાલ વ. શાહ	૩-૨૫
મૂળરાજ સોલંકી (નવી આવૃત્તિ)	" "	૬-૦૦
સ્થાપ (ખંડ ૧-૨) સાને ગુરુજી	અનુ. જયન્ત પરમાર	૮-૭૫
કરુણાદેવી (નવી આવૃત્તિ)	" "	૧-૨૫
નવો અવતાર	પીતામર પટેલ	૦-૭૫
જીવનમંત્ર	જયન્ત પરમાર	૪-૫૦
માડીતું દૂધ	દેવશંકર મહેતા	૫-૨૫
ગુજરાત રાજ્ય પંચાયત ધારો	જી. એ. ઠાકોર	૧૦-૦૦
અધૂરાં અરમાન	પ્રહલાદ અક્ષભટ્ટ	૫-૫૦
મહારાજ જયસિંહદેવ	કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૫-૫૦
એકલ પંથ પ્રવાસી	ચંદ્રદાસ શેક્ત	૩-૨૫
આદિકાની લોક કથાઓ ૧-૨	બળવંત નાયક	૨-૭૫
વિશ્વની શ્રેષ્ઠ સાહસકથાઓ	અનુ. બળવંત નાયક :	
	ભા. યો. વ્યાસ	૪-૫૦
ઉષા અને અરુણ	કાશીલાલ પટેલ	૮-૭૫
આદિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	(જુદા જુદા લેખકો)	૫-૦૦
અસ્તરીનો અવતાર	જોદાલાલ ત્રિવેદી	૩-૭૫
વેડફાતાં જીવતર	બળવંત નાયક	૪-૦૦
અટંકી વીરો	શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી	૧-૭૫
અંતરના પડધા	ચનાલાલ પટેલ	૩-૨૫

વધુ વિગત માટે સૂચિપત્ર મંગાવો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ ગ્રાયવેટ લિમિટેડ

ગાંધીચોક : ૬૪. ફર્ની-ડીઝ બિઝ : અમદાવાદ, ૧